

16/8

श्रीरामसमर्थ.

मोरोपंती वेंचे.

आर्याछंदें जोडुनि रामायणभारतादि आयकवी ।
नायकवीर कवींचा ऐसा होईल अन्य काय कवी? ॥१॥
—विठोबा आणा.

हें पुस्तक

लक्ष्मण रामचंद्र पांगारकर, बी. ए.

यांनी तयार केलें *Ly. 29934*
तें 1981

पुणें येथें रावजी श्रीधर गोंधळेकर यांचे " जगद्वितेच्छु "
छापखान्यांत छापून प्रसिद्ध केलें.

आगष्ट १९०५.

श्रमान
शगला !
ही आ-
पंतप्र-

(सन १८६७ च्या २५ व्या आक्टाप्रमाणें सर्व हक्क कर्त्यानें स्वाधीन ठेविले)

किंमत १। रुपया.

चुकीची दुरुस्ती

पृष्ठ १४ च्या पुढील पृष्ठावर ११ बदल १७ हा आंकडा चुकून ५९ आहे.

प्रस्तावना.

- ७३ -

धर्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यं कलासु च ।

शीर्षिं करोति कीर्तिं च साधुकाव्यनिबंधनम् ॥ १ ॥

—भामहालंकार.

१. श्रीमहाकवि मोरोपंत यांच्या कवितेची त्यांच्या जिवंतपणीच इतकी प्रसिद्धि झाली होती की त्यांचे स्नेही व व्याही बाबा पार्थे एकदां विनोदानें त्यांस ह्मणाले, ' पंत, ज्या तुमच्या आर्या जन्मतांच काशीरामेश्वर नमायला गेल्या, त्यांना प्रौढपण आल्यावर हें मारें जगतीतल सुद्धां वावरायला पुरणार नाही ! ' 'पंतांची कविता त्यांच्या जिवंतपणीच लोकमान्य झाली, व त्यांच्या पश्चात्ही तिनें हजारों रमिकांस चटक लावला आहे. या दोन्ही गोष्टी खऱ्या आहेत. पंतांच्या आर्या बारामतीरा तयार होत असतांनाच त्यांच्या नकल करून घेण्यास ठिकठिकाणच्या लोकांच्या उच्च पडत असत; त्यांना अनेक विषयांवर काव्यें करण्याच्या सूचना अनेकांकडून येत असत; हरिदास कथोपयोगी आख्यानें करून द्या ह्मणून त्यांच्या विनवण्या करीत असत; व मेराळबोवा, रामजोशी वगैरे कीर्तनकार त्यांच्या आर्यांवर कीर्तनें करीत महाराष्ट्रभर हिंडत असत. पंत इ. स. १७९० मध्य काशीयात्रेस गेले तेव्हां काशीकर पंडितांनीं त्यांच्या कवितेची शलाकापरीक्षा करून ती मान्य केली; पंतांनी अनेक साधुसंतांवर सुंदर आर्या केल्या, पण आपल्या जगत्प्रसिद्ध पित्यावर आर्या केल्या नाहीत हें बरें न वाटून विठोबा गोसावी ताहरावाद्दकर यांनी पंतांस पत्र लिहून महिपतत्वावर कांही आर्या करण्याची विनंति केली; पुणें शहरी पंतांची आर्या इतकी गाजली कीं बानीबाबाम मोरोपंतांवरचा राग ' पंतांची आर्या कीर्तनांत कोणीही हरदामानें ह्मणतां कामा नये ' अशी सर्व हरिदामांस नोटीस देऊन काढावा लागला ! भोजनप्रसंगीं पंतांच्या निवडक आर्या ह्मणण्याची चाल पडली तीही आर्यांचा जास्त फैलाव झाल्याचेंच एक प्रमाण आहे. बापु गोखल्याला पंतप्र-

१ ज्या उपजतांचि गेल्या काशीरामेश्वरा नमायाला ।

आर्यांना प्रौढपणां जगतीतल हें पुरे न मायाला ॥ १ ॥

११ प्रसिद्धीस आणलेल्या आर्षावृत्तांतच झाली. ' ज्ञेयः

आर्षा मयूरपंतांची ' हा सर्वसंमत झालेला अभिप्राय =
— या जिवंतपणीच त्याच्या पुढे येऊन पडला होता. पंतांच्या मागून
वृत्तांत अनेक कवींनी कविता केली आहेच, पण त्यांच्या आर्षावृत्तां-
रण करून त्यांच्या कित्येक भक्तांनी त्यांच्याच आर्षावृत्तांत त्यांना
चाढविली आहेत ! आपल्याच कविता घेऊन आपल्यापुढे हरिदास
करीत आहेत व सर्व लोक त्या कवितेचा प्रेमपुरस्सर आदर करीत
साहण्याचें भाग्य पंतांचें होतें. त्यांच्या आर्येशिवाय कीर्तनाला रंग
झाला अशी स्थिति त्यांच्याच हयातींत झाली होती. कवींची त्या
यातींत इतकी चहा झाल्याची उदाहरणे आपल्या इकडे तरी थोडीच सा-
-

२. इंग्रजी झाल्यापासून ही मोरोपंतांच्या कवितेची प्रसिद्धी पा-
ट्याचें झाली आहे व पंतांचा भक्तवर्गही मोठा झाला आहे. पंतांच्या
केकावलीवर टीपा देऊन पांच महाजणांनी ती छापून काढली आहे.
वलीवर एक संस्कृत टीकाही माझ्या पहाण्यांत आहे. माधवचं-
सर्वसंग्रहांत प्रथम पंतांची कविता बहुतेक छापून निघाली, नंतर
रांनी ' मयूर कवि ' या मासिक पुस्तकांत, कै० ज० बा० मोडक
काव्येतिहामसंग्रहांत, व वामनरावजी ओक यांनी काव्यसंग्रहांत थो-
फेरकारांनी व थोडीबहुत प्रकरणें कमजास्त घालून ती पुन्हां छापली.
पंतांची पांच हजार कविता अप्रमिद्ध आहे व मुमारे दहा हजार कवि-
यमची बुडाल्यासारखी दिसते. पंतांची कविता छापण्याचें कामही
लोकानी केलें आहे व पंतांचे भक्तही नामांकित विद्वान् मंडळींत हे-
दादोबा पांडुरंग, विठोबा आण्णा कऱ्हाडकर, परशुरामपंत तात्या
जनार्दन बाळाजी मोडक, शंकर पांडुरंग पंडित, विष्णुशास्त्री वि-
बाळकृष्ण महार हंस, हरि माधव पंडित, राजारामशास्त्री भामुवत
मनरावजी ओक असले भक्त ज्या मोरोपंतांच्या कवितेला मिळ-
गही कांहीं तसेच लोकोत्तर असले पाहिजेत आणि ते तसे अ-

पंतांच्या कवितेचे दूषकही त्यांचेच वेळी तयार झाले होते। रामचंद्र बडवे यांनी ' कठिण ग्रंथ ह्यणुनि या आर्याते निदिती न ते ' याप्रमाणे या दूषकांच्या मुख्य आक्षेपाचा उल्लेख केला आहे. कविता दुर्गा आहे, व संस्कृत शब्दप्राचुर्यामुळं ती क्लिष्ट हा पंतांच्या कवितेवर सर्व दूषकांचा मुख्य आक्षेप आहे. बाकीचे इंग्रजी झाल्यानंतरचे इंग्रजी कविता वाचणाऱ्या पंडितांचे आहेत. ते अज्ञ आहेत. मोरोपंत मुळींच कवि नव्हते इतकेंच काय पण तादृश रचि-
 त्वाचे केवळ भाषांतरकार होते: ' कांहीं तरी लिहावे, मात्रा जा-
 साधले ह्यणजे झाले; किंबहुना मात्रा, यमक व अपरिचित शब्द कायतो रस आहे असे त्यांला वाटत असे; ' त्यांनी आपली कविता कौर्त्तीसाठी रचिली, परमेश्वराच्या स्तुतीसाठी नाही इतकेंच काय पं-
 तांचे त्यांचे मनांत असती तर ' राधाप्राप्त्यर्थं जसा ' अशा आक्षे-
 पाना तोंडून निघाल्या नसत्या; त्यांनी फार गर्वोक्ति प्रकट केली आ-
 लूनही त्यांचे ठिकाणी भक्ति दिमत नाही; त्यांनी आपल्या यजमानाचा-
 नाप्रीत्यर्थ सांग्या ४।९ च आर्या लिहिल्या आहेत यावरून त्यांचे अ-
 ताही नव्हती; परमेश्वर व भक्त यांतले महदंतर लक्षांत न घेतां त्यां-
 चा फार फाजील सलगी व लगट केली आहे वगैरे अनेक आक्षेपांचे ४
 ९ बिचाऱ्या कवीवर व त्यांचे कवितेवर इंग्रजी पंडितांनी केले.

४. यांपैकी बरेच आक्षेप अपाप नाहीमे झाले आहेत, कांहीं आक्षेपां-
 च्छाल्यकार व हंस यांनी आपापल्या निबंधांत उत्कृष्ट खंडन केले अ-
 कांहीं आक्षेप पंतांची कविता वाचल्याबरोबर नाहीसे होणार आहेत
 लक्ष्मणचौ आक्षेप मात्र अज्ञतः कबूल करावा लागणार आहे. मोरोपंत
 नगवद्भक्त होते ही गोष्ट त्यांची कविता व चरित्र यांची अंमळ
 आहे त्याला सांगायला नकोच. त्यांनी आपली कविता मुख्यतः

वेदविद्यज्ञानविस्तारकर्ते, कै० माधवराव रानडे, कृष्णशास्त्री निपटोणकर वगैरे.

काश्चन पूत कराया ' केली आहे. आपलें ' तनुवाकर्ममत्तःपाप सर्वथा ह-
 न ' व्हावें, चित्तशुद्धि होऊन आपण भगवत्प्रसादाला पात्र व्हावें यासाठी
 चरीलीला वर्णन करण्यांत त्यांनी आपली वाणी स्वचिंली आहे. कीर्तीची
 चेत्ता त्यांना नव्हती असे नाही. ' मद्रथ अमावा बहुमत ' असे त्यांनी
 ठिकाणी म्हटलें आहे. पण कीर्तीसाठी, ग्रंथ लिहिणें हा कांहीं दोष
 नाही. मम्मटानें काव्य रचनेचे हेतु ' काव्यं यशसंऽर्थकृते ' या श्लोकांत
 सांगितले आहेत त्यांत यश प्राप्तीची वांछा हा पहिला हेतु दिला आहे.
 त्यांनी कीर्तीसाठी कविता केली असें गृहीत धरिलें तरी पंतांवर दाषारोप
 होत नाही. वस्तुतः त्यांचा मुख्य हेतु यश प्राप्तीचा नसून ईश्वरप्राप्तीचा
 होता. पंतांच्या रमिकतेबद्दल शंका घेणें वेडेपणाचें आहे. पंता इतका रसिक
 कवि विरळाच सांपडेल. त्यांची काव्येच त्यांच्या श्रेष्ठ रमिकत्वाची साक्ष दे-
 तले. पंत भाषांतरकार होत नाही आक्षेप अमाच चमत्कारिक आहे. त्यांनी
 भाषण, भारत व भागवत हे ग्रंथ मूळांम धरून केले आहेत तरी ते स्वतः
 मूळांम रचल्यासारखे मनावेधक व रमाळ उतरले आहेत. ठिकठिकाणचे
 वर्णने, कल्पना, अलंकार, अर्थांतरन्याय, विस्तारसंक्षेपकुशलतेनें मुख्य क-
 षांम मरम होण्यासाठी केलेली वर्णने, वगैरे प्रकार अशा चातुर्यानें, सफा-
 ने व रमिकपणांनें प्रस्तुत कवीनें प्रत्येक ग्रंथात साधले आहेत की त्यात
 लोचळ भाषांतरकार ह्मणजे ह्मणजे मोठें अरसिकपणाचें लक्षण होय. कां-
 षांम मूळ संस्कृत श्लोकांची निव्वळ भाषांतरें त्यांनी वढविली आहेत खरी
 ती इतकी उत्तम भाषांतरें झाली आहेत की भाषांतरकार हा या पुरता-
 ती पंतांचा मोठाच गुण दानिला पाहिजे असें मी ह्मणतो. पंत देवाशी स-
 गी करितात हा एक आक्षेप त्यांच्या भक्तिपर कवितेवर आहे. यासाठी उ-
 र मोपेंच आहे. पंताचे जे धर्मविचार होते तेच त्यांच्या काव्यांत उतरले
 आहेत. हें साहजिक आहे. वाचकाचा धर्म किंवा धर्मविचार कवीचा धर्म व
 धर्मविचार याहून जेव्हां भिन्न अमतील तेव्हा कवीचें मर्म समजण्या पुरता
 चकानें आपला धर्म बाजूला ठेवला पाहिजे. पंताचे धर्मविचार महागद्गा-
 ना भागवतधर्मास उर्फ भक्तिपंथाम अगदी धरून आहेत. पंत पूर्ण भा-
 तधर्मानुयायी होते. ते रामोपासक होते तरी उपास्यामध्ये एकात्मता
 आहे असें त्यांची श्रद्धा होती. राम, कृष्ण, विष्णु, शिव, विठ्ठल, व्यंकटेश, ग-
 षांति, देवी इ० कोणत्याही देवतेच्या नावानें त्यांनी स्तोत्रे व स्तवनें केली

सुल्लं तरी तीं सर्वू रामालाच पावत अशी त्यांची दृढ श्रद्धा होती. पत-
 त्तमतानुयायी होते तरी सगुणोपासक होते; ते भागवतधर्मसांप्रदायी होते
 जरी कर्मनिष्ठ होते. तीर्थे, क्षेत्रे, संतमहंत, जयंत्यादि पर्वे, संध्यावैश्वदेवादि
 नियम कर्मे व श्राद्धपक्षादि नैमित्तिक कर्मे यांवर त्यांचा पूर्ण विश्वास होता;
 हीं सर्व वित्तशुद्धीचीं साधनें म्हणून त्यांनीं या सर्वांचा जन्मभर आदर केला
 होता. पंतांचे धर्मसंबंधी आचारविचार या प्रकारचे होते. एखाद्या वाचकाचे
 धर्मविचार याहून भिन्न असल्यास त्यानें पंतांचीं काव्ये वाचतांना ते दूरच
 येविले पाहिजेत, एरवी त्यास त्यांच्या कवितेनें रहस्य कळणार नाही व र-
 तानुभवही होणार नाही.

९. पंतांच्या कवितेवर आलेल्या दृपणांचें सविस्तर मंडण करण्याचें हें
 म्यळ नव्हे म्हणून त्याबद्दल येथें कांहीं अधिक लिहित नाहीं. फक्त दुर्बोध-
 त्वाचा मात्र थोडा विचार करितों. ' माझ्या कवितेला प्राकृत म्हणून हंसणारे
 कांहीं अतज्ज पुरुष आहेत, ' असें पंत एकदां ह्मणतात; व ' ती संस्कृत-
 प्राकृतमिश्रित असल्यामुळे गीर्वाणशब्दमय कथा आहे असेंही ह्मणणारे कांहीं
 पुरुष आहेत ' असें दुसऱ्यांदां ह्मणतात. ह्मणजे एकीकडे जुने संस्कृतभि-
 मानी व प्राकृतविद्वेषी पंडित, व दुसरीकडे केवळ प्राकृतभिमानी अशा दोन
 प्रकारच्या लोकांचा पंतावर कटाक्ष होता. पहिल्या वर्गाम जुन्या मराठी
 कवींप्रमाणें पंतांनी उत्तर दिलें आहे; " गोक्षीर स्वर्णपात्रांतून प्यालें काय,
 आणि पलाशद्रुमदलपटलांतून प्यालें काय, मारग्वेच गोड लागते; दिवा
 सुवर्णपात्रांत लावला काय, आणि विरूपशा खापरीत लावला काय, तो सा-
 रस्वाच प्रकाश देता. ज्ञान, आनंद व परमार्थ कोणत्याही भाषेच्याद्वारें प्राप्त
 झाले तरी मारग्वेच. भाषाभिमान मोडून मुज्ञानें अर्थाकडे दृष्टि द्यावी. " दु-
 सऱ्या वर्गाम पंतांनी उत्तर दिलें आहे; " संस्कृतभाषेंत शब्दभांडार फार
 मोठें आहे. मराठी भाषा अद्याप नितकी संपन्न झाली नाही; मी नाटलाजांनें
 संस्कृत शब्दांची योजना करित आहें. माझ्या संस्कृत प्राकृतमिश्रित कविते-
 ची तुम्हीं गुणज्ञ हळू हळू गोटी प्यायला लागलां ह्मणजे काळांतरानें तुह्नांम
 तिचा परिचय होऊन ती कठीण वाटणार नाही व प्राकृत भाषाही येणेंकरून
 व सर्वांगपुष्ट होईल. " पंतांची ही उत्तरे ममर्षक नाहींत असें कोण ह्मणे-
 ल ! पंतांची कविता अगदी असंस्कृत मनुष्यास संस्कृतशब्दप्राचुर्यामुळे
 अंमळ क्लिष्ट वाटेल यांत संशय नाही. तथापि चेंनाबाताची व्युत्पत्ति, थोडेंसें

कृतांचे ज्ञान, व स्वरी रसिकता अंगी असल्याम पंतांच्या कवितेची गो-
 कोणासही लागेल असे मला वाटते. पण दृषकांनी खालील गोष्टींचा वि-
 करावा छणजे पंतांना ते दोष द्यायला तयार होणार नाहीत. भाषाभिवृ-
 ती होत असते ती भाषेत आहेत एवढ्याच शब्दसमूहावर व रचनादि
 शेषांवर अवलंबून राहून होणार नाही. खजिन्याची वाढ होताने ती त्यांत वि-
 रनिराळी नाणी, ठिकठिकाणचे जवाहीर, देशोदेशीच्या अग्न्य चिन्ना येऊन
 पडल्याशिवाय किंवा आणून टाकल्याशिवाय कशी होणार ! नवीन नवीन
 मनु प्रथमदृष्टीला अपरिचित भासनात, पण नित्य परिचयानेच त्यांचे पर-
 क्षीयत्व नाहीमें होतें. संस्कृतभाषा शेंकडों शतकांची कमावळी भाषा होय !
 तेच्या मदतीने ज्या मराठी कवींनी मराठी भाषा संपन्न करण्याचा अचाट उ-
 योग केला त्यांच्या उपकारभाराखातीं तर आपण वांकून जायला पाहिजे.
 आपण आपणच जेव्हां त्यांवर धमरतो तेव्हां आपल्या कृतज्ञताबुद्धीस काय ह-
 गावे ! संस्कृत भाषेतले शब्दभांडार; अलंकार, वृत्तसंख्या, विविधरस विविध
 वर्णन करण्याच्या तऱ्हा, वेगवेगळे प्रकार मराठीत आणून तिला अभियुक्त
 आपेची योग्यता आणण्याचा उपक्रम वामनादि कवींनी केलाच होता. हाच
 काम पुढे चालवून गोरोपंतांनी मराठी भाषेला उत्तम प्रकारें सजवून तिची
 योग्यता फार वाढविली. संस्कृत शब्द, संस्कृत भाषाप्रकार, संस्कृतांतले अ-
 लंकार, वृत्त व रस मराठीत आणण्याचा महदुद्योग करित असतां क्वचित्प्रसंगी
 त्यांच्या कवितेला क्लिष्टता आली आहे स्वरी; पण पंतांच्या कवितेतील बहु-
 त्तेक भाग अनिशय मोपा, सरळ व प्रामादिक आहे. पंत मोठे पंडित, मोठे
 सिक व भगवद्भक्त असल्यामुळे पंडित, रसिक व भगवद्भक्त या तीनही प्र-
 कारचे लोक त्यांच्या कवितेत रमतील असा तिचा परिपाक उत्कृष्ट उतरला
 आहे. यमकानुप्रामांचे चमत्कार पाहून कित्येकांम असे वाटते की, हा ए-
 दा उपद्रवाप करायला पंतांना फार श्रम पडले असतील, व असे श्रम क-
 रून रचलेल्या काव्यांत प्रसाद कोठून येणार ! पंतांना प्रथम प्रथम यमकर-
 ना साधतांना कदाचित् थोडेसे आयास पडले असतील, पण एकदां यमकर-
 नेची हातोटी साध्य झाल्यावर त्यांना या बाबतीत कांही श्रम पडत अ-
 सतीलसे बिलकूल वाटत नाही. शिवाय त्यांचे विस्तृत वाचन, लेखन व अ-
 लोचन ही लक्षांत आणली छणजे त्यांच्या यमकानुप्रामांच्या बाबतीत त्यांम-
 ं श्रम पडले असतील ते ' हत्तीस आपल्या शुंडादंडावर पुष्पमाला खेळवि-

ज्यास्त जितके पडतात त्याहून यत्किचित्ही अधिक नसतील !' प्रपंचांतल्या अनेक अडचणी संभाळून व आपलें नित्यकर्म आटोपून बैठकीला दोन दोन आर्या सहज वाचणाऱ्या पंतांना काव्यरचना फार सुलभ झाली असली पाहिजे. त्यांचे ग्रंथ रचवेर मार्मिकपणें वाचणाऱ्या रसिकाच्या हें लक्षांत आल्यावांचून रहाणाऱ्या नाही की, कथावर्णनांत पंतांची लेखणी झपझप् चालते. त्यांची बहुतेक कविता सहज " लिहिली होती, तीही लिहितां लिहितां क्षणांत योजुनी. " वाच्यरचनेम मांडी घालून बसल्यावर पंतांची लेखणी त्यांना प्रसंगी अनावर होत असे ! पंत जाडे पंडित व स्मरणशक्तीचे मोठे घड असल्यामुळे त्यांना ज्या गोष्टी सहज लीलेने साधत त्या व्युत्पत्तिहीन व संस्कारविहीन पुरुषाच श्रममाध्य वाटतात ! तानाजी मालुसऱ्याला मोठमोठाले जड पदार्थ जमे फुलासारखे इकडून तिकडे ठेवतां येत, किंवा नाना फडणीसाला राज्यकारभारातली लहान मोठी कामे जातीने पाहताना बुद्धिबळें खेळणाऱ्या वेळाडूपेक्षा ज्यास्त त्राम स्यावा लागत नसे, त्याप्रमाणें आमच्या भाषादेवीच्या राज्यांतल्या या कमलेच्या महाला यमकानुप्रामांचे चमत्कार किंवा अष्टोत्तर शतसंख्यांमाथ्याचे अद्भुत प्रकार हे नित्यपाठांत पडलेल्या कसगतीच्या सहज वेळामारखे परम सुकर होते. आक्षेपक आपल्या कुवतीवरून ठरवितो की शब्दप्रचुर, रसालंकारमय, विविधवृत्तघटित व शब्दचमत्कारवती अशी पंतांची कविता कवित्वाचा महजोदक नव्हे व जेंथ श्रममाध्यता आली तेथे त्याद कोठला ! रमिकत्व कोठलें ! व ती कविता तरी कमची !

६. पंतांच्या कवितेवर जी दूषणें आलेली आहेत, ती सर्व घालविण्याचें सुलभ उपाय आहे. हीं दूषणें बहधा अज्ञानानें व गैर समजुतीनें आली आहेत, माझी अशी खात्री आहे की जे लोक पंतांच्या कवितेला नाक मुरडतात त्यांना निच्यातले सरम, मगळ व उत्तम भाग काढून दाखविले तर पंतांचे परम भक्त बनतील व परशुगमपत गोडवाल्याप्रमाणें पंतांची धोडी ती कविता प्रत्यही वाचल्यावाचून त्याच्याच्याने राहवणार नाही ! पंतांच्या कवितांचे जे स्वभावगुण आहेत तेच त्यांचें चित्त वेधतील. गोल्लडामिथ कवीनें म्हणिल्या ग्रामस्थ धर्मोपदेशकांविषयी म्हटलें आहे की ' जे त्याची टर उडविले ते त्याचे स्तुतिपाठक बनले. ' अशीच पंतांच्या कवितेविषयी म्हणिले जाऊनान्यांची अवस्था होईल. तेव्हां पंतांच्या कविता कमलिनीव-

रचें दुर्गाग्रहरूप अन्नपटल काढून टाकायला व तिची निसर्गरम्यता प्रकट-
करायला तिच्या सुगुणमूर्त्याचा उद्भय झाला लक्षणजे झाले.

७. कोणताही कवि घेतला तरी त्याची सर्वच कविता मारग्वीच उत्तम
अमते असे नाही. त्यांत काही भाग अधिक मर्म, सरल व सुबोध अस-
तात. आणि मोठमोठाली विविध काव्ये ज्यांनी रचिली त्यांच्या काव्यांत तर
अशी निवडानिवड करायला पुष्कळच सवड अमते. पंतांना एका पत्रांत आ-
पल्या स्नेह्यांम लिहिले आहे. ' वर्षाकाल आला, आळस आला. काव्य रा-
हिले, वर्षाकाळीं असे बुद्धिमाद्य किंचित् येते. ' यावरूनच कवीची प्रतिभा
सर्वकाळ व सर्वप्रमंगी मारग्वीच उज्ज्वल राहते असे दिसत नाही. मिल्टन्
कवीची अशीच गाष्ट आहे. ज्या वेळेस त्याची प्रतिभा उज्ज्वल होई त्या वेळेस
तो उपवनांत आपल्या मुलीस घेऊन जाई व मग त्यांचे तांडून भगभर ज्या क-
विता येत त्या त्या लिहून घेत. तसेच जे प्रमंग किंवा ज्या व्यक्ति कर्वाला
विशेष प्रिय अमतात त्याच्या गुणवर्णनप्रमंगी त्यांची लेखणी जलद चालते.
रामगुणवर्णनाचा प्रमंग आला की, पंतांचे हृदय प्रमान भरून येई. असो.
तर मोठ्या कवीच्या काव्यातले वेचे काढायला सवड अमते हे उघड
झाले. पंतांच्या काव्यातले असे सुंदर वेचे काढले तर त्यांचा कवित्व-
गुण अधिक प्रकट होईल, दृषकांचेही चित्त त्यांकडे वेधेल. व त्यांच्या कवि-
तेविषयीची भक्ति अधिक वाढून तिचा प्रमाग अधिक होईल, असे वाटून हे
काम मी अंगावर घेतले.

८. मोरोपंतांची पाऊण लाव कविता अनेक व्यवसायांमुळे व अनेक अ-
डर्चनांमुळे वाचायची ज्यांना सवड नाही, पण ती थोडीबहुत वाचायची हौस
आहे, असे हजारे वाचक महाराष्ट्रांत आहेत. अशांच्या सोयीकरितां प्रस्तुत
सारख्या ग्रंथाची अवश्यकता आहे. तरुण विद्यार्थ्यांच्या हातांत प्रस्तुत ग्रंथ
पडला तर त्यांना धर्मनीतिल्यवहाराचा उपदेश मिळून रमिकपणाने कविता
वाचायची गोडी लागेल व ' नदीमुखेनैव समुद्रमाविशत् ' या न्यायाने मरा-
ठी कवितार्णवांत संचार करण्याची त्यांना प्रेरणा होईल. इंग्रजीकवितेचे इंग्ल-
डादि पाश्चात्य देशांत असे वेचे काढून ते तरुणांच्या हाती देण्याची चाल
आहे. वर्डस्वर्थ, बायरन वगैरे कवीच्या कवितेचे असे वेचे काढलेले आहेत.
शेक्सपीअरच्या कविनेतली सुंदर म्यळे हे पुस्तक पुष्कळांच्या पाहण्यांत किं-
वा ऐकण्यांत अमेलच. वेचे काढण्याचे काम बरेच कठीण आहे. कमलवनांत

शिरणारा रसिक सर्वच कमलें पाहून हर्षित होतो व त्यांतलीं कितीही घेतलीं तरी तीं थोडींच, असें त्यांस होऊन जाते. तशीच स्थिति कांहीं असें वेंचे काढणार ची होते. मोरोपंतांच्या कवितेंतले जे वेंचे काढले आहेत ते शिवायही त्यांत पुष्कळ सुंदर स्थळें आहेत. पण कवीच्या वर्णनचातुष्याचे अनेक प्रकार वाचकांपुढें ठेवण्यासाठीं प्रत्येकाचे मासले काढले आहेत. शिवाय पुस्तक फार विस्तृत होऊं नये व प्रत्येकाला तें घेतां यावें यासाठीं वेंचे घेताचेच काढले आहेत. पण 'शिवावरून भाताची परीक्षा,' या न्यायानें या पुस्तकावरून मोरोपंतांच्या कवितेची योग्यता लोकांच्या निदर्शनास चांगलीच येणार आहे. प्रस्तुत पुस्तकाची एकेक प्रत महाराष्ट्रांतली प्रत्येक कुटुंबांत असावी व स्त्रीपुरुषवृद्धबाल या सर्वांच्या ती वाचण्यांत यावी असा माझा फार हेतु आहे, तो सफल करणार श्री भगवान् रामचंद्र समर्थ आहे.

९. प्रस्तुत प्रसंगी काव्यशास्त्राचा स्वतंत्रपणें अमळ विचार करणें जरूर दिसतें. मराठी भाषेंत काव्यशास्त्रावर अगदी स्वतंत्र असा एकही ग्रंथ झालेला नाही. कविता हें एक शास्त्र आहे हीच गोष्ट फार थोड्या लोकांना ठाऊक आहे. मात्र हें शास्त्र फार सूक्ष्म विचाराचें व रसिकैकगम्य असल्यामुळें यांत हवें त्याला मत द्यायचा अधिकार नाही. या शास्त्राचा स्वतंत्रपणें विचार पुढें कधी स्वतंत्र ग्रंथांत करण्याचें मात्र मनांत आहे. प्रस्तुत या विषयासंबंधानें कांहीं स्थूल गोष्टी वाचकांस सांगणें अवश्य वाटतें. कवितेची महती, कवितेचें लक्षण, उत्कृष्ट कवीला अवश्य लागणारे गुण, कवितेचे वर्णनीय विषय, काव्यरचनेचे सर्वसाधारण हेतु वगैरे महत्त्वाच्या उपविषयांचा विहंगमदृष्टीनें प्रथें विचार करण्याचें मी योजिलें आहे.

१०. काव्य हा शब्द कानीं पडतांच मनुष्याच्या मनांत येतें कीं हा हृदयवृत्तीचा विषय आहे. काव्य प्रसवणारा कवि व काव्यरमास्वाद घेणारा रसिक या दोघांच्याही हृदयवृत्ति अत्यंत प्रबळ असतात. सागरास भरती येतांच ज्याप्रमाणें त्याच्या पर्वतप्राय लाटा किनाऱ्यावर बेऊन आदळतात. त्याप्रमाणें कवीच्या हृदयवृत्ति खळखळ्या कीं त्यांचा स्फोट होऊन त्या काव्यरूपानें बाहेर पडतात. कौच-मिथुनाचा सुखभंग करणाऱ्या निषादास पांढ्यांच दया व क्रोध या वृत्तीच्या वादळानें खळखळून वाल्मीकीचा हृदय-

सागर उचंबळला व जगताम आदिकाव्याचा लाभ झाला ! महाकाव्यें हीं कवि-
हृदयमागगंनली उत्तमोत्तम रत्नें आहेत व मानवजातीचा लाभकाळ आला
की तीं तिला अपाप प्राप्त होतात. हृदयवृत्ति प्रत्येक मनुष्यांत आहेत. पण
आश्चर्याची गोष्ट ही की कवि व रमिक हे अत्यंत दुर्मिळ आहेत. ' कवि-
तारम मनांत झडकरि यावा । पुण्याचा ठेवा । ' हे रमिककविवर रामजो-
शाचें ह्मणणें खरें आहे. कवीश्वर बाह्य उपचारांनी वनत नमतो, तो जन्मा-
बा लागतो. प्रत्येक कवि रमिक असतो. पण प्रत्येक रमिक मात्र कवि नस-
तो. कवि हा कवितेचा जनक होय. रमिक हा तिचा उपभोक्ता होय. ऐहिक
वस्तूंवर किंवा क्षुद्र फायद्यावर नजर ठेवून छंदोवद्ध कविता करणारे क्षुल्लक
कवि शेंकडों असतात, पण दृश्यमूर्ष्टीचा पर्ण विमर पत्न वषर्ष्यविषयांशी
तादात्म्य पावणारे व आत्मरंगी रंगणारे कवीश्वर फारच विरळ असतात. अ-
शांच्या स्वैरालापालाच अमृत म्हणावें. काव्याला सर्व थोर पुरुष रम ह्मण-
तात. आणि स्वैरगर्वीच असा नितात मधुर रम मृत्युलोकी दुमरा नाही. सा-
रम्बताच्या सर्व शाखांत काव्य हे अति प्राचीन, अति उदात्त, अति मोहक
आहे. काव्य-मदानें तर झालेले पुरुष अत्यंत भाग्यशाली होत. काव्याचा
खरा रमिक अत्यंत दुर्मिळ आहे. तरी काव्यांत अशी मोहनी आहे की अ-
त्यंत श्रेष्ठ व अत्यंत नीच, अत्यंत बुद्धिमान व अत्यंत जड, अत्यंत सु-
शरलेला व अत्यंत रानटी कमलाही मनुष्य असो, त्याला काव्यापासून आनंद
होतो. दारिद्र्यदुःख विमळून काव्यरमांत निमग्न होणारा भागवि जसा कमल-
पत्रामन्निध सायंप्रभंत काव्य गुणगुणतो तसा गुराखीही शेतांत वेडी बोबडी
गाणी गात तामने ताम आनंदांत घालवितो. जगांतल्या अनंत आपत्तींचे वि-
स्मरण पाडण्याचें सामर्थ्य काव्यांत आहे. काव्य नित्य व्यवहारांतले श्रम ह-
लके करिते. दृष्टणवान्या वायका पाहटेम जात्यावर गाणी गातात. भार्जीवाल्या
माळणी डोक्यावर मोठमोठाले हारे घेऊन चार चार मैल गात नाचत जातात.
त्याची ओंबडधोवड गाणी त्यांचे श्रमपरिहार करितात इतकेंच काय, पण
नाणान्या येणाऱ्यालाही ती क्षणिक तल्लीन करितात. दुष्टाचा दुष्टपणा ना-
हीसा करण्याचें सामर्थ्य काव्यांत आहे. युरिपायडीज् नांवाचा एक विख्यात
कवि ग्रीस देशांत होऊन गेला. मिसिलियन् लोकांनी अथेन्सच्या लोकांचा
युद्धात पराजय केल्यावर त्यांना फार क्रूरपणांनं वागविलें व कित्येकांचें नि-
रर्थक प्राणहि घेतले; पण युरिपायडीजच्या कवितेंतलें कांहीं भाग ज्यांना

मुखोद्गत हो। त्यांना मात्र त्यांनी वाचविले व आपल्या मुलांना शिक्षक वगैरे नेमून त्यांचा थोडाबहुत गौरवही केला ! राष्ट्रीय वैराग्नि शमविण्याचें असे अद्भुत सामर्थ्य कवितेंत आहे ! यामुळे कवींची काव्यसंपत्ति ही सान्या जगाची आहे. वाल्मि केव्यामांचे ग्रंथ खिम्नी राष्ट्र व मुसलमान राष्ट्रेही मोठ्या प्रेमानें वाचतात. शेक्सपियरची नाटके आर्क्षी मोठ्या आदरानें वाचतात. ज्या राष्ट्रांत कवि जन्मतो, त्या राष्ट्राच व त्यावर हक्क असतो असें नाही, तर सर्व मनुष्यजातीचा त्यावर हक्क असतो. कार्मनादेवीच्या राज्यांत अवघ्या मनुष्यजातीचें एक राज्य समजलें जातें. उत्तम कवीनें मन देशकालादिकांनीं अपरिच्छिन्न असून ब्रह्मांडा एवढें विशाल असतें. उत्तम काव्यें हीं महापुरुषांच्या बुद्धींत आविष्करून मनुष्यजातीच्या उन्नत्यर्थ जन्म घेतात. राष्ट्राला पडता काळ आला झणजे संजीविनीमात्रा देऊन त्याचें पुनरुज्जीवन कोण करितें ! कवीच्या प्रतिभासंपन्न वाणीशिवाय असें सामर्थ्य अन्यत्र कोठें आहे ! ज्ञानेश्वर, एकनाथ, मुक्तेश्वर, तुकाराम, रामदास यांच्या पवित्र वाणीनें महाराष्ट्रभूमि शुद्ध झाली होती झणूनच शिवाजीराजाला तीत स्वातंत्र्यवृक्ष लावतां आला. महाभारतांतल्या वीरांच्या कथा ऐकूनच शिवरायाला श्रेष्ठ कार्याची प्रेरणा झाली. बायरन् या इंग्रजी कवीची कविता वाचूनच ग्रीस, इटाली वगैरे देश अनेक शतकांच्या महानिद्रेंतून खडबटून जागे झाले व दाम्यापामून मुक्त झाले. व्यवहार, राजकारण व परमार्थ या तीनही बाबतींत गप्टाला पंक्तिप्रपंच न करितां उत्तम शिक्षण सर्वकाळ देणारे मनुष्यजातीचे खरे पुढारी कवीच होत. धर्मनीतीची श्रेष्ठ तत्त्वे मोपपत्तिक व सोदाहरण गोड वाणीनें मानवांना शिकविण्याचें महत्कार्य कवीवाचून कोणांमही करितां येत नाही. तत्त्वज्ञानीही सत्य वस्तूचेंच प्रतिपादन करितां, पण त्याला सत्यामृताची गोडी एकांतांत एकट्यालाच चाखावी लागते. कवि हा सत्याशी—जसा मित्राशी तसा—वेळतो, बागडतो; त्याच्या संगमुखांन आत्मरंगांत रंगतो, व त्याची गाणी ऐकायला लक्षावधि लोक त्याच्या सभोवार जमतात. तत्त्वज्ञानाला मोहक व रम्य पोषाख षट्बून कवि जनांपुढें त्याला उभा करितो व जन त्याला भुलतात. कवि मिथ्या गोष्टी सांगत नाही. तत्त्वज्ञाप्रमाणें सत्य—प्रतिपादन हेंच कवीचें व्रीद्द असतें, मात्र कडु औषध तृपसाखरेंत घोळून त्याची गोड गोळी करून बाळाच्या हातीं देणाऱ्या चतुर वैद्याप्रमाणें कवि सत्याला मोहक रूप देतो. कथावर्णनाच्या भरत अलंकारांचा धाटमाट करितो, विविध रसवर्णनप्रसंगी अद्भुत कल्पनाश-

३३ व उज्ज्वल प्रतिभाप्रभेने सम्यक् व प्रेमळ शब्दरचन करितो व आ-
 ननांच्या चित्तवृत्ति आपणाकडे आकर्षून घेतो. असें अद्भुत सामर्थ्य का-
 व्यांशिवाय इतर ग्रंथांत नसतें. हणून काव्यांइतकी लोकप्रियता व जगदुपे-
 तित्व इतर ग्रंथांत नसतान. व्यक्तीची, समाजाची, राष्ट्राची व मनुष्यजाती-
 उन्नति कवींमुळे होते. कवींच्या वाणींत जी जादू भरलेली असते; जें माधुर्य, ज-
 नोम, जो निश्चय, जी कार्यप्रवर्तकता, जो प्रसाद, जी प्रतिभा, जी ईश्वर
 शक्ति असते, ती अन्य कोणत्याही ग्रंथकारांत नसते; हणून व काव्यांचें महत्त्व
 अनन्यसाधारण आहे. व्यास, वाल्मीकि, ज्ञानेश्वर, तुकाराम, एकनाथ, राम-
 दास, मुक्तेश्वर, मोरोपंत, शेकमपीअर, डॉण्टी, व्हॉजल, होगर, गेटी वगैरेंच्य
 काव्यग्रंथांनी लक्षावधि लोकांना उच्चपदी नेऊन बसविलें आहे. स्वतः का-
 आपल्या काव्यरचनाप्रसंगी तल्लीन होऊन जातात. इंग्रजी कवि कोलरिज् ह
 अगदी खालच्या प्रतीचा कवि आहे. तरी आपली कविता प्रसिद्ध करितांन
 म्हणाला की, “ या काव्यांच्या प्रसिद्धीपामून मी द्रव्याची किंवा कीर्तीचः
 अपेक्षा करीत नाहीं. दोन्ही मला मिळालीं नाहींत तरी माझ्या श्रमाचा मोव
 दला मला मिळाला असें मी समजतों. काव्यरचनेच्या व्यवसायांतच माझ्या
 सर्व श्रमांचें चीज झालें; त्यामुळें माझी दुःखें सुसह्य झालीं, माझे सुख व आ-
 नंद वाढलीं, मला एकांताची गोडी लागली, अंतर्बाह्य सृष्टींत जें जें हणून
 रम्य व उदात्त आहे त्याचा शोध करण्याची मला संवय लागली. ” काव्य
 रचनेचा व्यासंग चित्तशुद्धीला फार पोषक आहे. “ याहीं माझे तनुवाक्कर्म-
 मनःपाप सर्वथा हरलें ” असें मोरोपंतांनी म्हटलें आहे. त्यांनीं व इतर
 कित्येक कवींनीं ‘ वाङ्मन पूत कराया ’ काव्य रचना केली आहे. काव्य-
 वाचकांची ही अशी काव्ये वाचल्यापासून चित्तशुद्धि झाल्याशिवाय रहात
 नाहीं. कवींची व काव्यांची योग्यता अशा अनेक कारणांमुळें फारच मोठी
 आहे. रामदास स्वामींनीं “ कवि शब्दसृष्टीचे ईश्वर, कवि नानाकळांचें जी
 वन, कवि स्वधर्माचा आश्रय, कवि सृष्टीचा अळंकार ” याप्रमाणें कवींचें य-
 थार्थ वर्णन केलें आहे.

समर्थ आणखी म्हणतातः—

कवि देवाचे रूपकर्तें । कवि ऋषींचें महत्त्व वर्णिते ॥

नाना शास्त्रांचें सामर्थ्यानें । कवि वाखाणिते ॥ १ ॥

की हे अमृताचे मेघ वोळले । की हे नवरसाने बोब लोटले ।
 नाना सुखांचें उचंचळलें । सरोवर हें ॥ २ ॥
 क ही सुखाचीं तारवें लोटलीं । अक्षय आनंदें उतटलीं ॥
 वि व्रजनांशीं उपेगा आलीं । नाना प्रयोगा कारणें ॥ ३ ॥
 नभता कवीचा व्यापार । तरी कैचा असता जगदुद्धार ॥
 ह्यगोनि कवि हे आधार । सकळ सृष्टीसी ॥ ४ ॥

वीची मत्ती यापेक्षां अधिक चांगल्या तऱ्हेनें कोणांस वर्णितां येणार आहे ?
 दर कविता ही ज्ञानानंदजलानें संतत वाहणारी एक महानदी आहे. क-
 ता ही प्रापंचिक दुःखें सुसह्य करिते; दुर्विकार नाहीसे करून मनुष्याला
 ३, बळ, व निश्चय देते; उदात्त नीतितत्त्वे त्याला शिकविते; हृदयांत उदात्त
 प्रेमळ मनोवृत्ति जागृत करून पञ्चयावत् जीवसृष्टीवर प्रेम करायला लावते
 ३।३ वस्तूंच्या सौंदर्याची अद्भुत गोडी व्हायला शिकविते; श्रेष्ठ पुरुषांच्या
 ३।३ रत्नांची रहस्ये सांगून कृतार्थ होण्याचा हाणजे इहपर लोक साधायचा मार्ग
 ३।३ जविते. कविता ही मनुष्याच्या वाट्याला आलेली अमृतसंजीविनी मात्रा आहे:
 अमृतवल्ली आहे; ही इहलोकीं अवतरलेली परमेश्वराची परमकृपा आहे
 ३।३ सारातपतसांना ही कल्पवृक्षाची छाया आहे. ' सुकविता यद्यस्ति राज्येन
 ३।३ ' अमें जें भर्तृहरीनें छटलें आहे तें किती खरें आहे ! सामान्य जनांच्या
 ३।३ रानेप्रमाणें सर्वसुखांचें आगर काय तें राज्य, व मोठा भाग्यवान् व सुखी म्हणजे
 ३।३ व तो राजा ! पण जगांतली सारीं सुखें जरी एकवटलीं तरी कवितारसानुभवा-
 ३।३ ३ होणाऱ्या आनंदापुढें तीं तुच्छ आहेत असा वरील चरणाचा आशय आहे.
 ३।३ ३ हें परमानंदाचें मूळ आहे. व ईश्वरदत्त रसिकता जर हृदयांत असेल
 ३।३ ३ रंकापासून रावापर्यंत हवें त्याला या परमानंदाची गोडी चाखतां येण्या-
 ३।३ ३ स्ती आहे. मात्र ती रसिकता खरी पाहिजे. खरी रसिकता अंगी असली
 ३।३ ३ ने उदात्त, पावन व उत्कृष्ट वस्तु तेवढ्याच आवडतात. रसज्ञाला क
 ३।३ ३ भारलेल्या सृष्टींत नेते. तेथील सर्व वस्तु सौंदर्य व सत्य या गुणांनी
 ३।३ ३ अशा दिसतात. व त्यांच्या दर्शनानें चित्ताला जो अनुपम आल्हाद हो-
 ३।३ ३ त्याची बरोबरी कसलीही पार्थिव सुखें करूं शकत नाहीं. कवितारस
 ३।३ ३ :: असणाऱ्या भाग्यवंताला ' पूर आला आनंदाचा । लाटा उसळती प्रेमा-
 ३।३ ३ ' हा 'कोणाच्या उत्कीचा अन्भव णवोपदी' देते'

११. कवितेचें लक्षण काय ! अनेक साहित्यशास्त्रकारांनी व कवींनी काव्याचीं अनेक लक्षणे वांधलीं आहेत. ' गुणालंकारांनी युक्त असे शब्दार्थ ह्मणजे काव्य ' असें वामनाचें मत आहे; ' रमणीयार्थप्रतिपादक शब्द ह्मणजे काव्य ' असें जगन्नाथाचें मत आहे; ' अदोष अमून सगुण असे शब्दार्थ ह्मणजे काव्य ' असें मम्मटाचें मत आहे (त्याच्या मते अलंकार शब्दार्थासह असतील वा नसतील;) ' रसादिमत वाक्य ह्मणजे काव्य ' असें शौद्धोदनीचें मत आहे; ' ध्वन्यात्मक वाक्य ह्मणजे काव्य ' असें महिमभट्टाचें मत आहे. याप्रमाणें संस्कृत साहित्यशास्त्राकारांपैकीं कांहीं प्रसिद्ध पंडितांनीं काव्याचीं लक्षणे वांधलीं आहेत. तथापि संस्कृत कवितेविषयी विचार करितां ' रसात्मकं काव्यम् ' ही व्याख्या बहुजनसमंत अशी दिसते. रस हा कवितेचा आत्मा आहे. छंद, गुण, दोष, अलंकार, वगैरे काव्यरूप देहाचे अवयव आहेत. शृंगारादि नवरसांपैकीं कोणताही एक प्रधानरस अमून बाकीचे गौणरस तदंगभूत अमले ह्मणजे काव्य होतें असा संस्कृत साहित्यशास्त्रकारांचा आशय दिसतो. मराठीत साहित्यशास्त्रावर स्वतंत्र ग्रंथ नाही तथापि मराठी कवितेचें एकंदर स्वरूप ध्यानांत आणून काव्याचें लक्षण मराठी काव्यानुरोधानें बसविणें कठीण आहे असें नाही. ' रूपां जडलें लोचन । पायीं स्थिरावलें मन । देहभाव हरपला । तुज पाहतां विडुला ' अशी सर्वकाळ ज्यांची स्थिति असते त्यांचे सहजोद्गार ह्मणजे उत्तम (प्रासादिक) कविता होय अशी मराठी कवींची काव्याविषयक व्याख्या दिसते.

वैभव कांता कांचन । जयासी वाटे हें वमन ।

अंतरी लागलें ध्यान । सर्वोत्तमाचें ॥ १ ॥

जो भगवद्भजनेंवीण । जाऊं नदी एक क्षण ।

सर्वकाळ अंतःकरण । भक्तिरंगें रंगलें ॥ २ ॥

अशा प्रकारच्या पुरुषांचे ' भक्तीचें कौतुक ' ह्मणजे उत्तम कविता असें कवितेचें लक्षण गमदासस्वामींनीं केले आहे. ज्यांना ' राममय सृष्टी झाली ' त्यांचे सहजोद्गार ह्मणजे प्रासादिक कविता असें समर्थानीं काव्यलक्षण केले आहे. त्यांनीं कवींचे तीन वर्ग केले आहेत. धीट कवि, पाठकवि, व प्रासादिक कवि. ' जें जें आपुल्या मनास आलें, दृष्टी पडलें तें शीघ्र वर्णिलें ' असे जे कवि ते धीटकवि; व्युत्पत्तीच्या जोरावर काव्य करणारे ते पाठक-

वि. हे दोन प्रकारचे कवि ' कामिक, रसिक, शृंगारिक, वीर, हास्य, प्रास्ता-
विक, कौतुक विनोद अनेक ' प्रकारचे वर्णन करणारे असतात, म्हणून यां-
ना धाटपाट कवि असें समर्थ म्हणतात. प्रामादिक कवि अर्थात् याहून वर-
च्या पायरीचे. ' भक्तिहीन जें कवित्व। या नांव दोंगमत ' असा त्यांचा सि-
द्धांत आहे एकंदरीत " ईश्वरनिष्ठ स्वानुभवी सत्पुरुषांचे स्वैरालाप म्हणजे उ-
त्तम प्रामादिक कविता होय " असें मराठी कवींचे एकमत आहे. आतां इं-
ग्रजी कवि कवितेचे लक्षण कसें बांधतात तें पाहूं. शेक्सपीअर यानें ' प्रतिभे-
च्या दिव्यतजानें अदृष्ट वस्तूंचें चिंतन करितां करितां कवीनें त्यांना नां-
वरूप देऊन वर्णिलें की उत्तम काव्य होतें ' असें लक्षण केले आहे. त्याच्या
मते प्रतिभावान् पुरुष म्हणजे कवि व प्रतिभाजन्य तें उत्तम काव्य. ' उत्तुं-
खळ वा प्रबळ होणाऱ्या मनोवृत्तीचा सहज स्फोट म्हणजे काव्य ' असें बर्ड-
स्वर्थ कवि यानें काव्यलक्षण केले आहे. ' मनुष्य समाजाच्या मूळार्शा अ-
मलेल्या नीतितत्त्वांचें उदाहरणामह ज्यांत विवेचन केले असतें तें काव्य '
असें लक्षण रसिक कवि आर्नाल्ड यानें केले आहे. ' थोर विभूतीच्या श्रेष्ठ
व आनंदमय स्थितीतले उद्गार म्हणजे कविता ' असें काव्यलक्षण शेले यानें
केले आहे. या चागही व्याख्यांचा विचार करितां शेक्सपीअरनें प्रतिभेला,
बर्डस्वर्थनें प्रबळ मनोवृत्तीला, आर्नाल्डनें नीतिकल्पनांना, व शेलेनें खुद्द कवी-

1 As Imagination bodies forth

The forms of things unknown, the poets pen
Turns them to shape and gives to airy nothing
A local habitation and a name.

Shakespeare.

2 Poetry is the Spontaneous overflow of powerful feelings.

—Wordsworth.

3 Poetry is the criticism of life (i.e. of moral ideas).

--Mathew Arnold.

4 Poetry is the record of the best and happiest
moments of the best and happiest minds.

—Shelley.

चा आनंदमय वृत्तिला याप्रमाणे एकेकाने एकेका विशिष्ट गाष्टीला अधिः
नहत्त्व दिले आहे.

१२. याप्रमाणे अनेकांनी काव्याची अनेक लक्षणे बांधणी आहेत. प-
वन्तुतः ती सारी अंशतः मात्र खरी आहेत. रसिक कवीच्या भगवद्भक्ताच्या,
किंवा प्रतिभावान् पुरुषाच्या चित्तवृत्तीची मीमांसा करणे जर शक्य असेल तर
काव्याचे खरे लक्षण देता येईल. खरे पाहिले तर कविता हा विषय शास्त्रीय
विचिकित्सेचा नसून केवळ रसिकहृदयगम्य आहे. शब्दार्थालंकारांचे चमत्कार,
रसवत्त्व, तन्मयत्व, प्रतिभावत्व हे सारे शब्द काव्याचे स्वरूप आपल्या म-
नांत आणतात; पण काव्याचे खरे लक्षण या सर्वांना व्यापून उरणारे आहे.
'लक्षणाने काव्याची मर्यादा संकुचित करूं पाहणे क्षणजे आपल्या मनाचा
संकुचितपणा दाखविणे आहे' असे जे डा. जेन्सन याने म्हणले आहे ते अ-
गदी यथार्थ आहे. कवितेच्या अनेक लक्षणांचा विचार केला तर असे दिसून
येते की एकाच लक्ष प्रतिभेकडे किंवा काव्यशक्तीकडे असते; दुसऱ्याचे शब्दा-
र्थाकडे क्षणजे भाषेकडे असते, तिसऱ्याचे वर्णनीय विषयाकडे असते; एका
च्या डोळ्यापुढे सृष्टिदेवता अमते, दुसऱ्याच्या पुढे परमेश्वर अमतो, तिसऱ्या-
च्या पुढे अनेक प्रकारच्या कामद्वेषादि वृत्ति, महत्त्वाकांक्षा, कर्तृत्व यांनी ख-
वळलेला मनुष्यप्राणी व मनुष्यसमाज असतो. काव्यदेवता ही सर्व काळी
व सर्व देशांत परिस्थित्यनुरूप वेष घेऊन कांडा करीत असते. ती कधी होम-
र किंवा व्यास यांच्या हृदयांत संचार करून शस्त्रांघ्रांच्या खणखणाटांत चम-
कते; कधी शेक्सपीअर, भवभूती किंवा मोरोपंत यांच्या बुद्धींत शिरून मनुष्य-
समाजाची व व्यक्तीची भिन्न भिन्न रूपे पृथक्त्वाने वर्णिते; कधी ज्ञानेश्वर, तुका-
राम इत्यादिकांच्या जिह्वाप्रातर बसून परमेश्वराचे गुणानुवाद गाते; कधी ल-
हान लहान कवींच्या मनांत शिरून मनोरंजनपर व विनोदात्मक काव्ये नि-
र्माण करिते; व कधी फाल्गिदाम, मुक्तेश्वर, वडस्वर्थ यांच्या नेत्रांत बसून सृ-
ष्टिमौंदर्यानुभव घेते; कधी जगन्नाथराय, रामजोशी व बायरन यांच्या चित्तांत
शिरून रंगल होते. कवितादेवी फार स्वच्छंदी आहे. हव्या त्या देशांत शि-
रून हवा तो अवतार तिला धारण करिता येतो. तिचा जन्म प्रतिभावान् र-
सिक कवीच्या हृदयांत असतो. प्रत्येक देशांतल्या चालीरीती, आचारविचार-
धर्मकल्पना व एकंदर परिस्थिति ज्या प्रकारची असेल त्याप्रमाणे ती आपण
वेष बदलते, पण सर्वकाळी, सर्व देशांत, कवितादेवीचा आत्मा एकरूपच

सतो. ती कधी हंमेल, कधी रडेल, कधी वीरश्री दाखवील, कधी गंभीर होईल, कधी विनादी अमेल, कधी स्थितप्रज्ञ योग्याप्रमाणें समाधिस्थ राहून परमेश्वरस्वरूपी लीन होईल, तर कधी सामान्य चंचलचित्त विषयी पुरुषाप्रमाणें नानाविध मुख वलाम उपभोगीठ. कोणत्याही वेपांत व वृत्तींत ती असली, तरी एकदां तिचा दाट परिचय झाल्यावर, तिला कोठेही ओळखतां येईल. प्रतिभायुक्त रसिकता ज्याच्या जवळ अमेल त्याच्याशी ती दोस्ती करील; मनाचा कोमलपणा, प्रेमळपणा व उदात्त कल्पना हे गुण ज्याच्या हृदयांत नाहीत त्याच्या ती वाऱ्यालाही उभी गहणारी नाही. ती मोठी मानी आहे. सहजगुणांम ते पांच भुलते, वरपगी टामटौलाचा तिठकारा करिते. तिला आराधनेनें वश करून घेणें सोपें नाही. ती दुराराध्य आहे. कवितादेवीची उत्पत्ति मनुष्याच्या हृदयांत आहे व मनुष्याला जांपर्यंत हृदय आहे तोंपर्यंत तिचा नाश होणें शक्य नाही. तिचें स्वरूप इतकें मोहक आहे, तिची वाणी इतकी चित्ताकर्षक आहे, तिचें वशीकरणसामर्थ्य इतकें अप्रतिहत आहे, की अनुसूयेनें मतिनेला दिलेला अंगराग जमा चिरकाल ओला होता व तत्सौरभी भ्रमरपंक्ति जशी मंदव लोला होती, त्याप्रमाणें तिचें माधुर्य चिंतन टिकणारें आहे व तिला रमिकभक्तांनी कधीही उणीव पडणार नाही. देश जमजमा सुधारत जाईल, नानाविधकलाची त्यांत प्रगति होत जाईल, व आधिभौतिक शास्त्रांचा जसजमा उत्कर्ष होत जाईल तमतमा कवितेचा न्हाम होत जाईल हें मत मेकाले साहेबानी काढलें, व आमच्या निबंधमालाकारानीही त्याचा अनुवाद केला आहे. वस्तुतः असें होणें दुर्गपास्त आहे. कवितेचा न्हाम एकदांच होईल आणि तो मनुष्याच्या हृदयातल्या उच्चतम मनोवृत्ति ज्यावेळी नष्ट होतील; कल्पकता, प्रतिभा, रसवत्ता, वगैरे गुण जेव्हां स्मृतिशेष होतील, तेव्हां कवितेचा लय होईल; आणि मला वाटते असा दुर्धर प्रसंग मनुष्यावर युगक्षयाचे वेळीं मात्र येईल; तेथपर्यंत कवितेचें मनुष्यमात्रावरचें साम्राज्य व सत्ता इतर कोणत्याही शास्त्राला केव्हांही मिळणार नाही.

१३ कवितेचे वर्णनीय विषय कोणते अमावत याविषयी आतां विचार करूं. कित्येकांच्या मतें हा विषय ऊहापोह करण्यामागचाच नाही. कवीची कल्पना निकडे धांवल तिकडे ती काव्यच प्रमवेल, ब्रह्मांडांतली कोणतीही वस्तु काव्यविषयक होऊं शकते, असें त्यांचें मत आहे. कवीची कल्पना स्वरपणानें धांवल तिकडे काव्यच प्रमवेल हें खरें, पण काव्यविषय ज्या योम्य-

जेंचें अमतात त्या योग्यतेची ती कविता गणायला पाहिजे. " जें जें आपुल्य
 मनासि आलें । दृष्टी पडलें तें वर्णिलें " अशा कवीना समर्थ खालच्या पायरी
 समजतात, तें अगदीं रास्त आहे. खरें काव्य आणि सार्धें पद्य यांतला भे-
 नीट लक्षांत ठेविला पाहिजे. ' उष्ट्या पत्रावळी करूनियां गोळा । कवित्वाच
 कळा दाखवीती ' ' मोडुनि संतांचीं घर्नें । करिती आपणां भूषणें ' ' धरोधर
 झाले कवि । नेणे प्रसादाची चवी ' इत्यादि अभंगपादांत तुकोबांनी ज्यांच
 उल्लेख केला आहे अशा क्षुद्र पद्यकारांना कवि ही श्रेष्ठ पदगी वस्तुतः शोभा
 नाही, त्यांना हवें तर पद्यकर्ते म्हणावे. अशा पद्यकारांचा सर्वकाळीं मोठा सुळमु
 लाट असतो, व सामान्य जनांना काव्यांचें खरें मर्म कळत नमल्यामुळें त्यांचीं शि
 कार पद्यें कधी कधी मुज्ज लोकही काव्यांत गणतात. ज्यांच्या बुद्धीत प्रतिभा नाही
 ज्यांच्या वाणीत प्रसाद नाही, ज्यांच्या हृदयांत प्रेम नाही, त्यांना कवि हा
 संज्ञा देऊं नये. प्रसाद, प्रतिभा व प्रेम या तीन लोकोत्तर गुणांनी कवि होतो.
 कवीच्या अंगी हे तीन गुण उपजत असतात, व ते अभ्यासानें वाढतात. प
 हिल्या प्रतीचे कवि हे लोकोत्तर पंडित असतात, त्यांचें वाचन व अवलोकन
 अत्यंत व्यापक असतें. काव्यादर्शकार दण्डी यानें ह्यटल्याप्रमाणें नैसर्गिका
 प्रतिभा, बहुनिर्मल श्रुत व अमन्दाभियोग या तीन गुणममुच्चयापासून काव्य होतें.
 मम्मट, विद्याधर वंगरे माहित्यशास्त्रकारांचेंही असेंच मत आहे. उत्कृष्ट कवींचें
 काव्यशास्त्राध्ययन व व्यवहारावलोकन अत्यंत विस्तृत अमल्यामुळें या सर्व गुणां-
 च्या मिश्रणापासून उत्कृष्ट काव्य निर्माण होतें. प्राचीन काव्यांत कवींचें मन मुरलेलें
 असतें. पूर्वी झालेल्या कवींच्या मत्काव्याशी त्यांचा दृढतम परिचय झालेला
 असतो, तीं काव्यें त्यांनें ' विश्वासानें व आदरानें ' वाचलेलीं अमतात. उत्तम
 ग्रंथकार होण्यास प्राचीन वाङ्मयाचा निरंतर अभ्यास, मतत मनन व तदा-
 कारवृत्ति हे गुण पाहिजेत. प्राचीन वाङ्मयरूप पवित्रनदीच्या प्रवाहाबरोबर पुष्पा-
 सारखें ज्यांचें मन वाहवत जातें त्यांच्याच मनबुद्धीत त्या वाङ्मयांतले गुण
 मुरतात व अशा प्रकारें त्यांच्या वृत्तीला तन्मयता प्राप्त झाली कीं त्यांच्या
 वाणीत प्रसाद येतो. उत्तम काव्यांत प्रसाद हा असायचाच. उत्तम कवि-
 ही सूर्यप्रकाशाप्रमाणें म्वच्छ ह्म. उत्तानार्थ अमते. ती जाणत्या नेणत्या सद्-
 लांना वाचतां वाचतां कळत जाते. शब्द अर्थानुयायी असतो. शब्दसौंद-
 यदादातित्य हे गुण प्रसादाला अवश्य नाहींत, पण यामुळें प्रसादाची हा-
 होते असेही नाही. ज्यांच्या हृदयांत उदात्त मनोवृत्ति प्रबळ होतात व उच्च

-या वाणीला अभ्यासाने संस्कार झालेले असतात त्यांच्या वाणीत प्रसाद
 :तोच. त्यांच्या मनातील अर्थ अनुरूप शब्दांनीच प्रकट होत असतो. कवी-
 -या हृदयांत उत्तमार्थ असेल तर 'वाचमर्थोऽवावति' या न्यायाने
 याला आधी वणी फुटते व अर्थ मागे धांवत येतो; त्याच्या वाणीत यामुळे-
 : 'पाकस्तु रसोचितशब्दार्थनिबंधनम्' या व्याख्येप्रमाणे उत्तम परिपा-
 : उतरतो. कवींचा दुसरा लोकोत्तर गुण ह्यणजे प्रतिभा हा होय. नवनवो-
 भेषशालिनी प्रजा ह्यणजे प्रतिभा होय. वर्षाऋतूंत भूमीतून नवे कोंभ जसे
 ाहेर येतात, तसे नवे नवे उन्नत विचारतरंग प्रसविणारी बुद्धि ह्यणजे
 प्रतिभा होय. प्रतिभा ही फार दुर्मिळ आहे. शिवाजीसारख्या व्याप-
 बुद्धीच्या शौर पुरुषांना ही प्रतिभा अमते. कवींचे कार्य एकट्या
 प्रतिभेनेच होत नाही. सत्कवींची प्रतिभा शुचि असायला पाहिजे. पवित्र सु-
 : वस्तूंच्या उदात्त स्वरूपाला जी भुलते ती शुचि प्रतिभा. एखाद्या धनि-
 :ची मर्जी संपादण्यासाठी, वैर उगवण्यासाठी, आत्मप्रौढी गाण्यासाठी क्षुद्र
 वेषयांचे क्षुद्र वर्णन ज्या काव्यांत केलंलं अमते ती काव्ये शुचिप्रतिभेची फ-
 ं नव्हत. सांगे ऐहिक विचार व मनाचे यच्चयावत् पार्थिव विकार यापासून
 शुचि प्रतिभा फार दूर अमते. शुचि प्रतिभा व्यामाच्या महामतीला आविष्क-
 लन भारतग्रंथ प्रमविते, वाल्मीकीच्या तपाने पावन झालेल्या दयार्द्र बुद्धीत
 शेरून श्रीरामलीला गीते; शुक्याची ब्रह्मनिष्ठा, सातेंच पातिव्रत्य, रामाचे सत्य-
 :त, श्रीकृष्णाची भक्तवत्सलता, भीष्माचा करारीपणा, हरिश्चंद्राची सोशिकता,
 :रमेश्वराच्या अनंत अवतारांची अनंत पुण्यकृत्ये शुचिप्रतिभेला वर्णावीशी
 :दतात. कुत्री, मांजरे, आगगाडी, आगपंटी, केरमुणी, केश, नव, अमळे रु-
 : व क्षुद्र विषय शुचिप्रतिभावान् पुरुष वर्णित नाही. अमल्या क्षुद्र विषयां-
 :च्या पद्यांत प्रसंगी मनोहारित्व, कल्पनाचानुर्य व थोडेसे कवित्वही अमे-
 :, पण ही पद्ये पाहिल्या वर्गीत घालण्याची कोणी हांव बांधणे योग्य होणार
 :ही. शुचि प्रतिभा ही अग्नीसारखी दैदीप्यमान अमते, वायूमाग्वी वेगवान्
 :सते, जलासारखी निर्मल अमते, ब्रह्मांडाएवढी व्यापक अमते, यामुळे दि-
 :य तेज, विलक्षण सामर्थ्य, पावनता व व्यापकता हे गुण तिच्यांत अमतात-
 :ला दिव्य वस्तूंचे वर्णन करावेसे वाटते. प्रतिभावान् पुरुष लहान वस्तु तु.
 : मानतो असे नाही. लहान वस्तूंतही शुचित्व, सौंदर्य व मनोहारित्व अ-
 : तर ती वस्तु सत्कवीला वर्णावीशी वाटते. कोमल व मधुर फूल, व को-

मल आणि मधुर मूल यांचें गोड वर्णन कोणा प्रतिभावान् कवीनें केलें नाहीं ? स्फॉटलंटांत बर्नस नांवाचा एक लोकप्रिय कवि होऊन गेल , त्यानें ' डेसी ' नांवाच्या फुलाचें सुंदर वर्णन केलें आहे. त्याच्या पानांत व पाकळ्यांत त्याला रत्नें दिमलीं, व त्या प्रेम व दया या मद्दुणांनीं व्याप्त आहेत असें त्याला वाटलें. सामान्य दृष्टीला नित्य परिचयामुळें जी वस्तु सामान्य दिसते त्याच वस्तूंत कविकल्पनेला अद्भुतपण दिसतें. अंतर्बाह्य सृष्टीतलें गुप्त सौंदर्य कविता प्रकट करिते. कवीच्या दृष्टीला अगोचर अशी वस्तु ब्रह्मांडांत नाहीं. रंगनाथ स्वामी म्हणतात:—

रवी दाग्वी तें कवी पूर्ण जाणे । कवी दाग्वी तें रवी तो न जाणे ।

कवी तोचि रे जो रवीतें प्रकाशी । रवी लोपला पूर्ण ज्याचे प्रकाशी ॥ १ ॥

१४. हें जरी खरें आहे तरी कवि काव्यविषयाची जी निवट करितो तीवरून त्याच्या प्रतिभेची किंमत करितां येते असें मला वाटतें. कवि हा ग्रीक लोकांच्या व्याख्येप्रमाणें कर्ता-करणारा, रचनाग, निर्माण करणारा-आहे. हें निर्मातृत्व ज्याचे ठिकाणी नाहीं त्याचें नांव कविमंडळांतून वेलाशक काढून टाकावें असें अग्निष्टॉटल व द्रायडन म्हणतात. कवि हा निःसंशय निर्माता होय. तसाच तो द्रष्टाही आहे. ईश्वर व जीव या दोन्ही अवस्था एकसमयावच्छेदकरून पहाणारा महापुरुष कविच होय. हें द्रष्टेपण ज्याच्या अंगी आहे त्या शुचिप्रतिभावान् कवीची साम्यता सामान्य पद्यकारांनाच नव्हे तर बऱ्याच कवीनाही ही येणार नाहीं. प्रतिभा हा शब्द जितका व्यापक आहे तितका तो सामान्य कल्पनेच्या आटोक्याबाहेरचा आहे. प्रसाद व प्रतिभा यांशिवाय निमरा मोठा गुण सत्कवीजवळ असतो तो प्रेम होय. कविहृदय निरंतर प्रेमपूर्ण असतें. परमेश्वराविषयी उत्कट भक्ति; स्त्रीपुत्रबंधुजनांविषयी प्रेम, जीवमात्रांविषयी प्रेम; सौंदर्य, सौहार्द व मत्स्य या गुणांविषयी. नैसर्गिक आदर; सृष्टीतली रम्यता जाणण्याइतकी रमजता; हे सर्व प्रेमाचेच तरंग आहेत. ईश्वर, जीव व सृष्टि या तिघांविषयी अतुल्य प्रेम सत्कवीच्या हृदयांत वागत असतें. आमच्या वेदांतमताप्रमाणें जीव व सृष्टि यांचा अंतर्भाव ईश्वरांत होत असल्यामुळे ईश्वरी प्रेमाचा उत्कर्ष सत्कवीच्या हृदयांत झालेला असतो. यासाठीच भगवद्भक्त कवीची सर्व कवीत श्रेष्ठत्वानें गणना आहे. भगवद्भक्ताला

सर्वे जग ईश्वररूप भावत असल्यामुळे त्याला जीवाच्या आत्यंतिक हिताचा कळवळा येतो तुकोबा म्हणतातः—

जग तरी आह्मां देव । परि हें निदितो स्वभाव ॥ १ ॥

येतो हिताचा कळवळा । पडती हातीं ह्मणोनि काळा ॥ २ ॥

दोंगी, लाट नीच माणसांवर प्रहार उडवितांना मुद्धां कवींचें हृदय त्याविषयी प्रेमपूर्ण असतें. कवीला सत्याची चाड असते, अमत्याचा तिटकारा असतो. कर्वाला सदुण व सदुणी मनुष्यें यांजविषयी सहजप्रेम वाटतें. खऱ्या कवीच्या बुद्धीची समता ढळत नाही, प्राणिमात्राविषयी त्याला समप्रेम असतें, त्याचे ठिकाणी स्वपरभेद नसतो स्वदेश, स्वभाषा यांविषयी अभिमान वाळगून तो जागृत ठेवणारे कवि मोठ्याच पदवीचे अमतात, पण ज्यांचा मानमर्णव देशकालादिकल्पनानी परिच्छिन्न नसतो ते कवि निःमंशय पहिल्या प्रतीचा होत. उत्तम कवि व्यवहार, राजकारण व परमार्थ चांगल्या-प्रकारें जाणतोच, पण त्याचें मुख्य लक्षण तो आत्मस्वरूपाविषयी निरंतर जागृत असतो, व सर्व जीव असेच जागृत रहावेत अशाविषयी त्याचा उद्योग असतो. स्वतः निरंतर जागृत राहून जीवाना जागृते देण्याच्या वार हेतूनें काव्य करणारा कवि पहिल्या प्रतीचा होय. व्याम, वाल्मीकि, ज्ञानेश्वर, एकनाथ, रामदास, तुकाराम हे अशा प्रकारें पहातां पहिल्या प्रतीचे कवि होत. शेकसर्पांअर. कालिदास वगैरे कवींच्या ठायी यांच्यासारखी निरंतर जागृति होती असें मला वाटत नाही. ते लक्षावाधि बुद्धिमंत जीवांहून व अन्य कवींहून श्रेष्ठ स्वरे.

१९. अमो. तर विमल प्रमाद, प्रतिभा व प्रेम हे तीन प्रधान गुण ज्या जागृत कवींच्या हृदयांत निरंतर वाम करिनात त्यालाच कविमंडलांत पहिल्या रांगेची योग्यता येते. मत्कवीच्या शुचि प्रतिभेला दुद्र विषय प्रमुखत्वानें वर्णावेसे वाटत नाहीत ह्मणून वर मांगितलेंच आहे. मग काव्यविषय कोणते होत हा मुख्य प्रश्न राहिलाच. पंत ह्मणतात. “ कवि ह्मणति ‘ वाणि ! वर्णुनि देवां कीं सुज्ञ मानवां वंच ’ (द्रोण. अ. १२). सर्वलक्षणमंपन्न अमा परमात्मा किंवा परमात्म्याचे उदार गुण ज्यांत आहेत अशा महाविभूति हेच काव्याचे वर्णनीय विषय होत, अमा पंताचा नव्हे,—सर्व हिंदुराष्ट्राचा—सिद्धांत आहे. मात्र महाविभूतीच्या वर्णनांत त्यांचे प्रतिपक्षीही येतात. राम हटला

ॐ रावण आलाच. श्रीकृष्ण आणि कंस, पांडव आणि कौरव, मिल्टन कवी-
 चा ईश्वर आणि सैतान अशा दिवस आणि रात्र याप्रमाणे नेहमी जोड्या
 असायच्या. मात्र सत्पक्षाची महती वर्णांत असतांना असत्पक्षाचे ही खरे गु-
 ण वर्णायला कवीची वाणी कचरत नाही. वाल्मीकीने भगवान् श्रीरामाचे च-
 रित्र गातांना रावणाचे अतुल सामर्थ्य, अनुपम शिवभक्ति, परगुणानुग्राहकता
 व निश्चय हे गुणही विमल बुद्धीने वर्णिले आहेत. मिल्टन कवीनेही आप-
 ल्या महाकाव्यांत ईश्वराच्या तोलाचे गुण सैतानांत दाखविले आहेत; (या-
 बद्दल कित्येक टीकाकारांचा निष्कारण रोषही त्या उदार कवीवर झाला
 आहे.) श्रीव्यासांनी आपल्या महाभारतांत पांडवगुण यथार्थ वर्णिले आहेतच.
 पण दुर्योधनाचा करागीपणा, कर्णशल्यादि स्वपक्षीयांचे चित्त वेधण्याचे साम-
 र्थ्य, दृढ मैत्री वगैरे गुणही दाखविले आहेत. सत्पक्षाचे गुण वर्णायचे हा
 व्यासांचा मुख्य हेतु असूनही अमत्पक्षाचे गुण व सत्पक्षाचे दोष हेही
 वर्णून त्यांनी आपल्या मनाचे निष्पक्षत्व दाखविले आहे. पांडवांचा सत्पक्ष
 होता, तरी अमत्पक्षीय वीर जे भीष्म, द्रोण, कर्ण यांचे वध अन्यायाने,
 कपटाने व क्रूरपणाने झाले ही गोष्ट श्रीव्यासांनी स्पष्ट सांगितली आहे. या-
 बद्दल सत्पक्षाचे गुणदोष दाखविण्यापेक्षाही सत्यवर्णन उदार कवींना
 अधिक प्रिय असते असे दिसते. त्यांचे ठायी ईश्वरासारखे समचित्तत्व असते.
 पोर विभूतीची चरित्रे गाण्यांत ईश्वरी सूत्रांचे अगर नियमांचे यथार्थ ज्ञान प्रा-
 णिमात्रांस करून द्यावे एवढाच सत्कवीचा हेतु असतो. एवंच परमेश्वर व
 पारमेश्वरी विभूति यांची अवतारकृत्ये गाऊन स्वपरहित साधणे हा प्रधानहेतु
 मनांत धरून कवीश्वर काव्यरचना करितात.

१६. प्रत्येक देशाच्या कवितेचे कांही विशिष्टपण असते. ते विशिष्टपण
 त्या देशांतील तत्त्वज्ञान, धर्मविचार, लोकाचार, लोकस्वभाव वगैरेच्या समुच्च-
 यावरून बनत असते. भारतीय सत्कवींच्या वर्णनांचे मुख्य विषय ईश्वर व ईश्वरी
 विभूती होत हे वर सांगितलेच आहे. काव्यरचनेचे गुण काव्यांत कमी अस-

जर हरिगुणरत्ना गुफिली होय वाणी ।

तरि परममुखाला काय हो त्यास वाणी ? ॥

स्तवि इतर नराते जीभ ते दैन्यवाणी ।

मुठिहि भार न देता पिष्ट संतुष्ट वाणी ॥ १ ॥

—वामनपंडित.

ले तरी चालत ल, पण हरियशप्रधान काव्य पाहिजे असा आमच्या हिंदुराष्ट्राचा स्वभाव आहे. वामनपंडितांचें एखादें सद्दोष व गुणरहितही काव्य रघुनाथपंडितांच्य सगुण व दोपरहित काव्यापेक्षां अधिक लोकप्रिय होतें. अनंत कवि ह्यण तोः—

....

गोष्टी नावडती अनंत कविला त्या लौकिकी बागळी ।

गातां रामकथा निरंतर तुटे मंमारमोहार्गळा ॥ १ ॥

हा हिंदुराष्ट्राच्या कित्येक शतकांच्या संस्कृतीचा परिणाम होय. पाश्चात्य कवितेंत 'मनुष्यप्राणी, त्याचा स्वभाव व सृष्टी' हे कवींच्या वर्णनाचे सामान्यतः मुख्य विषय ठरले आहेत. ईश्वरी सूत्रांचें ज्ञान देण्यासाठी मिल्टन कवीनें आपलें महाकाव्य रचिलें आहे व त्याच्या आणि कौपर, वर्डस्वर्थ वगैरे कांहीं कवींच्या काव्यांत ईश्वरविषयक वर्णनें किंवा कल्पना आहेत, पण इंग्रजी कवितेनें तें मुख्यांग नव्हे. शुचिप्रतिभेला ईश्वर व ईश्वरी विभूती यांशिवाय सृष्टि हाही एक तिसरा वर्णनीय विषय आहे. इंग्रजी पंडितांचा भारती कवितेवर एक मोठा आक्षेप आहे की तीत सृष्टिवर्णनें नाहींत. त्यांचें ह्यणणें असें असें आहे की थॉम्सन, ग्रे, वर्डस्वर्थ या इंग्रजी कवीप्रमाणें भारती कवीनी सृष्टिवर्णनें केली नाहींत. हें ह्यणणें सर्वाशीं खरें नाहीं. त्यांनीं ईश्वर व संत हे जरी काव्याचे दोनच विषय ठाम ठरविले आहेत तरी सृष्टि अगर निर्मग हा विषय त्यांनीं अगदीच गाळला आहे असें नाहीं. रामायणांतलें अयोध्यावर्णन; कालिदासाची ऋतुवर्णनें व कुंभारसंभवांतलीं वर्णनें; कादंबरींतल्या नावालींचा आश्रम, अच्छोदसरोवर, वगैरेचीं वर्णनें; किरानार्जुनीयांतलीं सृष्टिवर्णनें; वगैरे पाहिलीं म्हणजे संस्कृत कवि सृष्टिवर्णनें कशीं करितात तें समजतें. मराठी कवि सुद्धां सृष्टिवर्णनें करण्यांत माठे चतुर आहेत. बहुतेक मराठी कवि माधुवृत्त असल्यामुळे तीर्थयात्रोद्देशानें भरतखंडभग फिरत असत. समर्थानीं ह्यटल्याप्रमाणें: 'गिरीकंदरें देश नानापरीचे । तटाकें नद्या ओघ जाती नदीचे'—हे देखाडे पाहून त्यांना उल्हाम वाटे; निर्मनुष्य अशा भंडारा डोंगरावर ईश्वरचित-

२ On man, on nature and on human life.

—Wordsworth,

करीत हिंडणाऱ्या तुकोबांनै ह्मटल्याप्रमाणें ' वृक्षवल्ली आहां सोयरी वनचरें । पक्षीही मुखरें आळवीनी '—या पशुपक्ष्यांच्या महजलील्या ताहून त्यांना कौ-
तुक वाटे. सृष्टींतली निमर्गगम्यता जाणण्याची शक्ति सर्व मराठी सत्कवीत
होती. ज्ञानेश्वरमहाराजांनी ' नात्युच्छिन्न नातिनीचं ' या गीताश्लोकावर टीका
करितांना एकांतस्थानाचें जें बहारीचें वर्णन केलें आहे तें अत्येकांत एकवार
वाचून पहावें. मुक्तेश्वराची सृष्टिवर्णनं जगांतल्या कोणत्याही कवीच्या वर्ण-
नाशी ताहून पाहिल्याम अतिमग्न वटनील अमा मात्रा अभिप्राय आहे. रा-
जा, सभा, ऋषि, महद्युद्ध, भोजनममारंभ, विवाहप्रसंग, रात्री भयानकता,
वनश्री वगैरे अनेक विषयावर वर्णनं देण्यात व मानवी स्वभावाची चिल्लें य-
थार्थपणें रेखाटण्यांत मुक्तेश्वराचा हात धरणाग कवि जगांतली विरळाच सां-
पडेल असें मला वाटतें. संस्कृत पद्धतीवर मनोहर उठलेलें मराठी काव्य पाहि-
जे असल्याम नलोपाख्यान हें एकच सुंदर काव्य मात्र वाचार्तें. वामनाची वे-
णुसुधा व गथाविलाम, निरजनमाधवाचें वर्षाकृतूचें वर्णन, होतार्जीवाळाची
प्रमिद्ध भूषाळी, पोवाड्यांत वर्णिलेले वीररसप्रसंग व लावण्यातले शृंगारिक
भाग—वगैरे प्रकार अवश्य वाचण्यालायग्व आहेत. मराठी कवितांत भक्तिर-
साच्या खालोखाल वीररसाला मान आहे. पतांच्या भारती आख्यानांत व
श्रीभराच्या कथान वीरगमाचीन कमाल झालेली आढळते मराठी कवींनी इं-
ग्रजी कवींप्रमाणें सृष्टिवर्णन करायचें ह्मणून मुद्दाम केलेलें नाहीं. कथौघात तें
महज जेथें आलें तें तें त्यांनी येऊ दिलें आहे एवढेंच. सृष्टिदेवतेच्या
मूळाशी जाण्यांत ज्यांना आनंद वाटे ते जटसृष्टीचें वर्णन करावयाच्या भान-
गडींत फारसे पडले नाहींत हें साहजिक आहे. इंग्रजी कवींनी सृष्टिवर्णन
स्वतंत्रपणें ज्या पद्धतीन व जसें केलें आहे तसें आमच्याकडे बहुधा कोणी के-
लें नाहीं हें खरें आहे, पण आमच्या कवींनी प्रसंगोपात्त जी वर्णनं केली आहेत,
ती उत्तमांत गणण्याच्या लायगीनी आहेत. तथापि या बाबतीत इंग्रजी कवी-
ची तारीफ करायला पाहिजे. एकदरीत कविनेचें वर्णनीय विषय परमेश्वर, पार-
मेश्वरी विभूती, व सृष्टि हे तीन आहेत व अमोवेत एवढें खरें आहे.

१७. कविता—रचनेचे हेतु अनेक आहेत. मम्मदानें हे हेतु पांच सहा
प्रकारचे असतात ह्मणून सांगितले आहे. काही कवि कीर्तीसाठी कविता क-
रितात, काही द्रव्यासाठी करितात, काही अमंगल टाकण्यासाठी करितात,
काही सद्यःपरनिर्वृतीसाठी ह्मणजे काव्यरचनेपासून जो आनंदानुभव होतो

त्यासाठी करितात, कांहीं व्यवहार शिकविण्यासाठी करितात, व कांहीं गोड-सा उपदेश देण्यासाठी करितात. द्रव्यादिकांची अपेक्षा धरून कविता करणारे कवि अगदीच कनिष्ठ दर्जाचे समजावे. वरच्या सहा हेतूंतही तीन हेतु मुख्य दिसतात. १ मनोरंजन, २ कीर्तिलाभ व ३ व्यवहारनीतिशिक्षण. कविता रचतांना कवीला व वाचतांना रसिकाला आनंद होतो, त्यांचें मनोरंजन होतें, ही गोष्ट उघट आहे. कवीला आपलें व आपल्या वाचकांचें मनोरंजन करायचें असतें ह्मणून तो सम्यगर्थवाहक शब्दांची निवड करितो; उत्कृष्ट उपमा, सरस दृष्टांत किंवा बहारीचा अर्थांतरन्यास योजून भाषेला डौल आणतो; व शब्दार्थांची समर्पक रचना करण्यांत आपलें चातुर्य खर्च करितो. तेव्हां मनोरंजन हा शब्दाचा एक हेतु आहे, हें स्पष्ट आहे पण तो गौण आहे, मुख्य नाही. कीर्तीसाठी बरेच कवि कविता करितात, पण हाही श्रेष्ठ कवींची चरित्रें व त्यांच्या कवितेचें एकंदर धोरण लक्षांत आणतां त्यांचा प्रधान हेतु दिसत नाही. लोकांना नानाप्रकारचें व्यवहारशिक्षण व नीतिशिक्षण देऊन त्यांना सन्मार्गवर्ती करणें, हा वरच्या तीनही हेतूंतला प्रधान हेतु दिसतो. श्रीव्यासाचें भारत किंवा समर्थाचा दामबोध असले ग्रंथ याच हेतूने लिहिलेले असतात. बहुतेक मोठमोठे कवि हाच लोकशिक्षणाचा प्रधान हेतु मनांत धरून काव्यरचना करितात. इंग्रजी कवि बेनजामन हा ह्मणतो की कवितेचा मुख्य हेतु मनुष्याला आपलें आयुष्य उत्तम प्रकारें घालवितां येईल अशा तऱ्हेचें शिक्षण देणें हा होय. वायरन कवीनें आपली पुष्कळ कविता स्वतःच्या उच्चर्नाच मनोवृत्ति प्रकट करून चित्त हलकें करण्यासाठी रचली आहे, तरी कांहीं काव्यें ग्रीस, इटाली वगैरे पुराणप्रसिद्ध राष्ट्रांचें पुनरुज्जीवन व्हावें व त्यांत नवी ज्योत उत्पन्न होऊन त्यांनीं स्वतंत्र व्हावें या उदात्त हेतूनें रचली आहेत. कालिदासादि कवींची काव्यें मुख्यतः स्वतःच्या व राजमंडळांच्या करमणुकीसाठी व कीर्तीसाठी रचलेलीं दिसतात. मराठी कवीपैकीं कांहींनीं मनोरंजनासाठी, कांहींनीं स्वतःच्या चित्तशुद्धीसाठी व बहुतांनीं धर्मप्रमागमाठी कविता रचली आहे. मराठी कवितेचा उगम व उत्कर्ष भागवतधर्माच्या प्रमागमाठी झालेला उघड दिसतो. रघुनाथ पंडित, विठ्ठलादि शिवकालीन कांहीं कवि व सारे लावणीकार कवि यांच्या कवितेचा मुख्य हेतु जनमनोरंजन हाच दिसतो. बाकीच्या

धर्मपर कवीत कांहीं मोरोपंतासारखे चित्तगुद्धीसाठी कविता करणारे व कांहीं समाजांत नया जोम येऊन व्यवहारराजकारणधर्म यांच्या शिक्षण-राष्ट्र ऊर्जितावस्थेम यावे या हेतूने रामदासमुक्तेश्वरादि समाजहितपर कवि करणारे कवि; व कांहीं केवळ जीवांचे प्रपंचबंध सुटून त्यांचे आत्यंतिक वे व्हावे या केवळ धर्मपर बुद्धीने कविता करणारे ज्ञानेश्वर एकनाथनुकाराम कवि. अमे निरनिराळ्या कोटीतले कवि आहेत. पण एकंदर मराठी कविते घोरण जीवांनी विषयपराङ्मुख व्हावे; सर्वांनी भेदभाव विसरून जगदी-राचे अखंड भजन चालूवे; नामस्मरणाने, साधुमहवासाने व सद्गुरुसेवने ईश्वरप्राप्ति करावी व इहपर माथून भवमागारांतून सर्वासह तरून जावे हे आहे. ' धर्मरक्षावयामाठी । करणे आटी आत्मांसी, ' असें नुकाराम म्हणत; भक्तीचा टांगोरा पिठण्यासाठी, भागवतधर्मप्रसारामाठी मराठी कवितेचा वतार आहे. इंग्रजी कविता मुख्यतः प्रवृत्तिपर आहे, मराठी कविता मुख्यतः निवृत्तिपर आहे. इंग्रजीत मिन्टन, वडस्वर्थ, ब्राउनिंग, काउपर असे कां. निवृत्तिमार्गाला अनुलभून कविता करणारे कवि आहेत, मराठी कवितेत गमदाम मुक्तेश्वर, पोवाडेवाले कवि-यासारखे कांहीं प्रवृत्तिपर कविता करणारे व व्यवहार राजकारणावर कविता करणारे कवि आहेत. पण सामान्य निरासना की मराठी कविता निवृत्तिप्रधान आहे. एकंदरीत मनुष्यजातीच्या धर्मिक, राजकीय, सामाजिक, उन्नतीसाठी कवितादेवीचा अवतार आहे. धर्म-नीतिव्यवहारांचे मनुष्यजातीला शिक्षण देणे हा प्रत्येक मत्काव्याचा कर्तव्य जास्त प्रमाणाने हेतु व प्रयत्न असतो.

१८. येथवर कविताशास्त्राविषयी सामान्यतः विचार झाला. कवितेचे महत्त्व, क्विती, कवितेचे लक्षण काय, काव्यरचनेला अवश्य गुण कोणते, कवितेचे वर्णनीय विषय कोणते, व काव्यरचनेचे हेतु कोणते याविषयी अगदी संक्षे-ने उहापोह केला आहे. साहित्यशास्त्रावर मराठीत स्वतंत्र बुद्धीने लिहिलेले एकही ग्रंथ नमल्यामुळे व अशा तऱ्हेने कविताशास्त्राचा कोणी विचार नसल्यामुळे मराठी कवितेच्या वाचकांना कविताशास्त्रासंबंधी ठोकळ सांगितली आहेत. यामुळे ही प्रस्तावना थोडी वाढली आहे, पण रहस्य समजायला माझ्या मते कविताशास्त्राच्या मूलतत्वांचे स्थूल ज्ञान

अवश्य आहे व याच साठी हा विस्तार केला आहे. अशा कविताशा-
 न्याच्या व्यापक दृष्टीने मोरोपंतांच्या कवितेकडे पाहिले ह्मणजे जगांतल्या व
 महाराष्ट्रांतल्या सत्कविमालिकेत पंतांना कोणते स्थान मिळेल याचा
 निकाल होणार आहे. माझ्या मते जगांतल्या थोर कवीत पंतांचा नंबर पुष्क-
 ळ वर लागेल व महाराष्ट्रकवीत एका दृष्टीने पंत केवळ अद्वितीय आहेत.
 साद, प्रतिभा व प्रेम हे सत्कवीचे मुख्य गुण पंतांत उत्तम प्रकारे वसत हो-
 ! समाजांत धर्मनीतित्त्वांचा प्रसार होऊन त्यांत आत्महितैकदक्षता व जा-
 रूकता रहावी यासाठी त्यांनी कविता केली आहे. धर्म, नीति व व्यवहार
 यांपैकी कोणत्याही विषयावर खल चालला अमतां पंतांची समर्पक आर्या नि-
 ते यावरून त्यांच्या बुद्धीची व्यापकता दिसून येते. धर्म व नीति यांपैकी
 त्यांनी तीन अंगे आहेत. धर्माजान, भक्ति व आचार अशी तीन अंगे आ-
 त. ज्ञानेश्वरी व एकनाथी भागवत हे भागवतधर्माचे ज्ञान व भक्ति यांचा प्र-
 णे करणारे दोन मुख्य मराठी ग्रंथ आहेत. पंतांनी भक्ति व आचार उर्फ
 नीत्याला धरूनच धर्मविचार केला आहे. भक्ति व भक्त यांची महती वाढ-
 ण्यासाठी पंतांनी लेखणी हाती धरली होती. धर्माप्रमाणे नीतीलाही तीन
 अंगे आहेत. कौटुंबिक नीति, समाजनीति व राष्ट्रनीति. या तिहींतही बिलकू-
 त विरोध नाही, तर ह्या एकमेकांच्या पांषक आहे. पंतांच्या आख्यानांपा-
 ञानवर्णनाचे मुख्य धोरण पाहिले, व नीतिपर सहस्रावधि अर्थात्गन्यास
 दिले ह्मणजे राष्ट्राचे नीतिशिक्षक या नात्याने पंतांची योग्यता केवढी मांडी आहे
 कळणार आहे. पंत स्वतः किता घण्यासारखे कुटुंबवत्मल अमल्यामुळे कौ-
 नेक नीतीची रहस्ये पंतांप्रमाणे उत्तम प्रकारे स्पष्ट करून दाखविणारे
 नि फारच थोडे सांपडतील. पंत तत्कालीन राजकारणाविषयी बहुधा उदा-
 त होते तरी त्यांची आख्याने वाचली ह्मणजे पंतांना राजनीतीची तत्वे
 मालीचे कळत होती असे दिसून येते. तथापि कौटुंबिक नीति व समाजनी-
 . पंतांनी आपल्या कविनेत परोपरीने व्यक्त करून दाखविली आहे. माता
 सा, गुरु, बंधु, पति, पत्नी, राजा, प्रजा इत्यादिकांची श्रेष्ठ कर्तव्ये काय
 ती त्यांनी अगदी स्पष्ट करून सांगितली आहेत. साचार भक्ति व उ-
 न कुटुंबसमाजनीति यांचा प्रसार कर्तव्य असेल तर पंतांच्या कवितेचे
 फार साहाय्य होणार आहे. याप्रमाणे आपल्या समाजाला धर्मनीति
 त्यांत उदात्त चित्तवृत्ति जागृत ठेवणारे मोरोपंत श्रेष्ठ कवीपैकी एक

होत यांत संशय रहात नाही. पंतांची कविता प्रेमरसानें बबथबलेली आहे. त्यांचें हृदय नेहमीं प्रेमपूर्ण असे, त्यांची आप्तेष्टांशीं वागणूक फार प्रेमाची असे. ईश्वरविषयक प्रेम त्यांच्या सर्वांगांत भिनून गेलें होतें व यामुळें त्यांच्या वाणींत वाचकांच्या चित्तवृत्ति प्रेमरसानें आर्द्र करण्याची अद्भुत शक्ति आहे. त्यांची प्रतिभा उज्ज्वल होती. त्यांचें वेदाध्ययन व पदशास्त्राध्ययन कितपत होतें हें सांगवत नाही; पण माहित्यशास्त्र, छंदःशास्त्र यांत ते पारंगत होते. त्यांच्या इतका शब्दशास्त्रनिष्णात असा कवि दुसरा विरळाच सांपडेल, व शब्दचमत्कार त्यांनीं आपल्या काव्यांत बरेंच केले आहेत तरी त्यांच्या काव्यांच्या मुळाशीं प्रेमरसाचा जो शुचिप्रवाह आहे त्यांत मज्जन केलेलें चित्त अत्यंत पवित्र व प्रेमळ होतें. त्यांची शब्दशास्त्रनिपुणता त्यांच्या प्रतिभेच्या बिलकूल आड येत नाही. भवभूर्तीनें हाटलें आहे:—

॥ शास्त्रे प्रतिष्ठा सहजश्च बोधः प्रागल्भ्यमभ्यस्तगुणा च वाणी ॥

॥ कालावबोधः प्रतिभानवत्वमेते गुणाः कामदुघाः क्रियासु ॥ १ ॥

हे सांग गुण पंतांच्या अंगी होते व ते त्यांच्या कवितेंत प्रतिबिंबित झाले आहेत. पंतांच्या कवितेंचें जें हें स्तोत्र गायिलें त्याची मत्यता ज्याला पहावयाची असेल त्यानें पुढील वेंचे लक्षपूर्वक वाचावेत.

१९. आतां प्रस्तुत वेंच्याविषयी दोन शब्द सांगतां. या पुस्तकांत इंग्रजी वेंच्याच्या पद्धतीप्रमाणें सात निरनिराळे भाग पाडले आहेत.

१. ईश्वरभक्तिपर.—पंतांची कविता मुख्यतः भक्तिपर असल्यामुळें व वृद्धतरुणास नित्यपाठाच्या हीं उपयोगाची यांतलीं सर्व प्रकरणें असल्यामुळें हा भाग प्रथम घातला जाहे. यातील सर्व प्रकरणें केवळ स्वतःच्या प्रेरणेनें स्वतंत्र बुद्धीनें रचलेली असल्यामुळेंही यांचें महत्त्व फार आहे. पहिलें प्रकरण आर्याकेकावली हें आहे. हें स्तोत्र पंत कांहीं तरी मोठ्या संकटांत पडले होते तेव्हां ईश्वराम आळविण्यासाठीं लिहिलेलें दिसतें. हें फार सरळ व प्रेमळ आहे. पंतांची ईश्वरभक्ति मोठी अलौकिक होती; 'तुझिया गुणसागरांत माझें मन हें सैधव माधवा! विरावें' हीच त्यांची मुख्य प्रार्थना आहे. पंतांनीं संत-स्तवनें केली आहेत तीं, आशांसाष्टक, स्मरणी, नाममाहात्म्य, सद्गुरुस्तव, रा-

माची साधी गोंड आरती व इतर अभंग पदें वगैरे सर्वच प्रकरणें भक्तीचा जिव्हाळा जाणणाऱ्या दैवाच्या पुतळ्याला वेडावून सोडतील यांत मुळीच शंका नाही. संशयरत्नमाला, सन्मनोरथराजि हीं प्रकरणें सुरसकल्पनामय व मोठी चमत्कृतिजनक आहेत.

२ कवि आणि कविता.—या भागांतिलहीं सर्व प्रकरणें स्वतंत्र बुद्धीनें रचिलेलीं आहेत. व्यासवाल्मीक्यादि संस्कृत कवि, ज्ञानेश्वरादि मराठी कवि व तुळसीदासादि हिंदुस्थानी कवि यांची कविता पंतांनीं सप्रेम वाचली होती, तेव्हां त्यांजविषयीं त्यांना सहज प्रेमोद्गार सुचले हें ठीकच आहे. आपल्या पूर्वजांचें आनुष्य जोडायचें पंतांसारख्या निर्भत्सर व थोर गुणज्ञाच्या मनांत आलें हें साहजिक आहे. वामनादि मराठी कवींवरचे त्यांचे अभिप्राय फार मार्मिक आहेत त्याबद्दल अधिक चर्चा करायला येथें अवकाश नाही. 'सुयश न जयांत हरिचें चित्रहि गुणभवन कवन तें अशुचि' हा पंतांचा सिद्धांत विचारणीय आहे. केवळ लौकिक विषयांवर आपली कविताशक्ति त्यांनीं खर्चिली नाही, तर ती परमेश्वर व संत यांच्या गुणवर्णनांत खर्चून आत्मशुद्धि करून घेतली. कविवर्णनांत त्यांनीं कालिदासादि कवींचा नामोच्चारही कोठें केला नाही याचें कारणही हेंच होय. कालिदासादि मध्यकालीन सर्व कवींचीं नाटकें वगैरे त्यांनीं वाचलीं होती, व 'धातूंत जमें हाटक नाटक वर सर्व सुप्रबंधांत' याप्रमाणें नाटकग्रंथांचें त्यांनीं गौरव केलें आहे. ते मोठे रसिक होते व वृद्धपर्णीही मला रसिक ग्रंथ व रसिक जन यांची संगति सुखावह वाटते असें ते ह्मणतात. त्यांनीं केलेली गीतास्तुति व गीताटीकाकागांची स्तुति मार्मिक आहे. गीतेच्या संस्कृत टीकाग्रंथापेक्षांही त्यांना ज्ञानेश्वरी फार पूज्य व प्रिय होती. आर्यावृत्तावरच्या त्यांच्या आर्या व आपल्या कवितेवरचे अभिप्राय फार सहृदयपणानें त्यांनीं दिले आहेत. 'जरि हा मयूर नाही तरि लोकांना न दीसती आर्या' ही गवोंक्ति किती सत्य व हृदयंगम आहे! श्लोक, साक्या, ओंव्या, दोहे वगैरे पूर्वींच्या वृत्तांतल्या कवितेचा आदर बाळगून, माझ्या आर्येचाही स्वीकार करा ही कवींची सविनय प्रार्थना रसिकांनीं मान्य केली आहे. आपल्या कवितेच्या गुणांविषयीं पंतांना योग्य अभिमान होता. 'प्रेम, प्रतिभा, शिक्षा, रीति' वगैरे गुण आपल्या काव्यांत आहेत; हरियश वर्णन आपण अर्थचमत्कार केले आहेत; आपली सुरस आ-

र्षा पाहून रसिक माना डोलावतील याबद्दलहा त्याच उद्धार प्रमळपणान वा-
चण्यासारखे आहेत.

३. उपदेशपर कविता.—यांत एकच प्रकरण वेदांबपर आहे. बाकीची प्र-
करणे धर्मेर्नातिव्यवहारपर आहेत. तरुण राजपुत्रास बोध, स्त्रीधर्म, वधुवरांस
बोध, निंदक, वीरपुत्रांम निरोप, वगैरे प्रकरणे केवळ अप्रतिम आहेत. पंतां-
च्या लिहिण्यांत काठे कोठे खोंचा अमतात, व त्या समजल्या कीं चित्तास
फार आनंद वाटतो अशा उत्कृष्ट व खोंचदार उतान्यांपैकी निंदकावरचा
उतारा आहे. सामान्यनीति प्रापंचिकांस उपयुक्त आहे. तरुण विद्यार्थ्यांना हा
सर्वत्र भाग चांगला बोधप्रद होईल.

४. वर्णनपर कविता.—या प्रकरणाचें महत्त्व अलीकडील रुचीच्या रसि-
ह्यांम विशेष वाटेल. मराठी कवितेंत वर्णनपर कविता नाही असें ह्यणणाऱ्यांनीं
हा भाग काळजीपूर्वक वाचावा. रामाच्या बाललीला, गायींची वत्मलना, श्री-
कृष्णाचा गुरुगृहवाम या प्रकरणांतलें अंधान्या रात्रीचें वर्णन, सवित्रीची दि-
श्या, रामराज्य वगैरे प्रकरणे वाचावीं ह्यणजे पंतांच्या वर्णनचौनुर्याचें मोठें
हौतुक वाटल्याशिवाय राहणार नाही. याशिवाय वीररस व करुणरस यांचीं-
ही कांहीं वर्णनें फारच हृदयंगम आहेत. हे दोन्ही रस पंतांना उत्तम साध-
तात. कुंभकर्णी झोप हें प्रकरण विनोदात्मक आहे. श्रीकृष्णाच्या मुरलीचें व-
गोपीप्रेमाचें वर्णन, अयोध्येचा विलाप हेही उतारे फार उत्तम आहेत.

५. कथानकपर प्रकरणे—ही अधिक काढतां आलीं असतीं पण स्थळ-
संफोचाम्त्व तीं काढलीं नाहीत. रुक्मिणीनें स्वविवाहाची कथा द्रौपदीस
सांगितली ती पंतांनीं किती स्वाभाविकपणें स्त्रीस्वभावभाषणसांप्रदा-
यानुरूप वर्णिली आहे ! ब्रह्मदत्तराजा व चिमणी यांची लहानशी सुंदर गोष्ट
तिच्यापासून घेण्यासारखा बोध कवीनें मान्या १९ आर्यांत आणलीं आ-

१ उपमादि दृष्टांतांतही सृष्टिमौदर्य पंत करों वर्णितात तें पहा:—

(१) सेना सर्व मिळाल्या धांवनि अत्यंत शीघ्र दोघांते ।

जैशा तटिनी गंगाधमुनांच्या धावणांत ओघांते ॥ १ ॥ (दूज १६)

(२) सहदेव नकुळ दोघे दो भार्गी त्यांत धर्मरथ चाले ।

भासति जाणां क्षितिवरि पूर्णेंदुमभेत शुक गुरु आले ॥ २ ॥ (कर्ण ३८)

(३) त्या गहनोच्या दुर्घा मरकतमणिपुजदीप्तिच्या सवती ॥३॥ (कुशलवच ०)

हेत. एका कुटुंबावरची पाळी या प्रकरणांतला पति, पत्नी, कन्या व पुत्र यांचा संवाद फारच बहारीचा आहे. पंतांच्या कवितेंतला एक विशेष ध्यानांत ठेवण्यासारखा आहे. कुटुंबनीति पंतांसारखी थोड्यांना वर्णितां येते. पंत कुलीन होते. कुडीन घराणांतल्या चालीरीति, आचारविचार व भाषणसांप्रदाय पंतांच्या काव्यांत सर्वत्र सांपडतात. याचें उत्कृष्ट उदाहरण वरील उतारा होय. बकासुवास बळी कोण द्यावा हा कठीण प्रसंग आला तेव्हां चौत्रापैकीं मरण्यास प्रत्येकजण तयार झाला तेव्हांचा हा संवाद आहे. स्त्री संसारार्णवांतून तारून नेणारी नौका आहे, अज्ञ जन कन्येपेक्षां पुत्र श्रेष्ठ समजतात, पण तें खरें नव्हे वगैरे उच्चतम कल्पना या उतार्यांत पाहण्यासारख्या आहेत.

६. चक्ररामायण.—हें तयार करण्यास मला बराच वेळ लागला पंतांच्या १०८ रामायणांपैकी विशिष्ट रामायणांचें सार काढून हें एक स्वतंत्र रामायण बनवलें आहे. पुष्कळ रामायणांचीं नामें त्यांच्या वृत्तांवरून पडलीं आहेत. पंत वृत्तशास्त्रनिष्णात होते. त्यांनीं बहुतेक वृत्तांचा अवलंब केला आहे. तेव्हां त्यांनीं आदरिलेल्या अनेक वृत्तांचा व रचनाविशेषांचा वाचकांस परिचय व्हावा, पण सुसंबद्ध अशा एका रामायणाच्या कथेच्या रूपानें तो झाल्यास कंटाळवाणा न होतां मनोरंजक होईल असें मनांत आणून पंतांच्या ५०।६० चांगल्या रामायणांतून उत्तम उतारे काढून हें एकशें नव्वें स्वतंत्र रामायण मी रचिलें आहे. शब्द पंतांचे, जुळणी माझी. फुलें त्यांची, गुंफणारा माळी मी. पंतांची रामायणें वाचल्याचें श्रेय वाचकांस हें चक्ररामायण वांचून येणार आहे. पंतांना विविध वृत्तांत अनेक चमत्कार करून काव्य करण्याची हौस होती व ती त्यांनीं पुरवून घेण्यामाठी ही गमायणें रचिलीं. तीं रचण्यांत त्यांनीं दुमरेंही कार्य साधलें. आपल्या उपास्य देवतेच्या अनंत लीला परोपरीनें वर्णायला त्यांना सांपडलें. आर्षी गमचरित्र नितांतमधुर, त्यांत तें वर्णन करणारा पंतांसारखा परम सत्वस्थ, उदारधी व भगवद्भक्त. रामचरित्र पुनः पुनः गाण्यांत त्यांना फार उल्लास वाटे. “श्रीरामायण गाविलें तरि पुन्हां गावेंचि ऐसें करी” असें त्यांचें श्रीरामास माणणें होतें. चक्ररामायणांत भगवत्कथेयांचा संवाद, भरतभेट वगैरे अनेक प्रसंग आर सरस उतरले आहेत. १०८ गमायणांचीं चित्रकाव्य म्हणून ठळणा कवित्यांनीं हें चक्ररामायण तरी एकवार वांचून पहावें ह्मणजे चित्रकाव्यही उत्तम कवीला किती सरस करितां येतें हें त्यांस कळून येईल.

७. विविधविषयपर प्रकरणे.—यांत अवांतर कांहीं प्रकरणें गोंविलीं आहेत. श्रीकृष्णाचा रुक्मिणीशीं विनोद मोठा मजेदार आहे. पंतांना शृंगाररमही चांगला वर्णित आहेत हे दाखविण्यासाठीं पाच चार उतारे या पुस्तकांत घेतले आहेत. ' विनोदरससागरीं रमति मीनसे दंपती । अशा कलहसांतवनीं दिवमयामिनी संपती ' हा गोड श्लोकार्थ वरील विनोदांतच आहे. ' वरपुरुषसंग बाई ! ब्रह्मानंद स्त्रियांसि जाणावा, ' ' जनककुळाहुनि पतिकुळ अधिक अमावें असा वधूकाम ' याप्रकारें स्त्रियांची हद्दतें पंतांनीं मार्मिकपणानें वर्णिलीं आहेत. प्रेमळपणा त्यांच्या हृदयात भरला होता ' अमृताची प्रेमभाव ही खाणी ' हें त्यांचेंच वाक्य आहे. या शेवटल्या भागांत दोन चार प्रकरणें मुद्दाम संवादपर घेतली आहेत. शेवटलें प्रकरण पंतांचे यजमान व इष्टमित्र यांजविषयीं आहे. तें कविचरित्रपर आहे. पंतांची आपल्या आसेष्टांशीं वर्तणूक किती माधेपणाची व प्रेमाची होती हें या प्रकरणावरून समजून येणार आहे. त्यांचे मित्र त्यांच्या काव्याला भुलून जात होते व ' प्रमें सिंचित होते या कवना ते मगवे जमे वेला. '

एकंदर सर्व सातही प्रकरणें काळजीपूर्वक वाचणाऱ्यांम पंतांच्या प्रेमळ, उदार व भाविक स्वभावाची, त्यांच्या उदात्त प्रतिमेची व जन्मसिद्ध रसिकतेची चांगली कल्पना येईल व त्यांच्या कवितेविषयी त्याला प्रेमादार वाटल्याशिवाय कधीही राहणार नाही अशी माझी खात्री आहे. श्रेष्ठ कवींचे सर्व अद्भुत गुण त्यांच्या कवितेंत दृष्टीम पडतात व कोणीही निःपक्षपाती मनुष्य मोरोपंतांस जगांतल्या श्रेष्ठ कविमालिकेंत गोंवायला तिळमात्र कचरणार नाही असा माझा दृढविश्वास आहे. आतां हें पुस्तक वाचण्यापूर्वीं वाचकांनीं खालील महत्त्वाच्या सूचनांकडे अवश्य लक्ष पुरवावें एवढी प्रार्थना आहे.

महत्त्वाच्या सूचना.

(१) आजवर अप्रसिद्ध अशी पंतांची कविता अद्याप पुष्कळ आहे. ती लवकर छपावयाची सोय करण्यांत येईलच. परंतु प्रस्तुत पुस्तकांत अशा अप्रसिद्ध काव्यांतले कांहीं उतारे घेतले आहेत. आर्या केकावलीच्या ६१ च आर्या आजवर छापल्या आहेत, पण पंतगृहीं त्यांच्या हातची या काव्याची जी प्रत आहे तिच्यांत १७४ आर्या आहेत. श्लोककेकावलीच्या तोलाचें पण

अधिक सोपे व मनोहर असें हें लहानमें स्तोत्र आहे. यांतिल कांहीं आर्या पहिल्या प्रथमच दिल्या आहेत. याशिवाय आशंसाष्टक, स्मरणी, आरती, पदे, अभंग. निंदक, रामाच्या बाललीला, राम वनवासास निघाले तेव्हांचा अयोध्येचा विलाप व चक्रीरामायणांतले कांहीं श्लोक ही प्रकरणे अगदी प्रथमच प्रसिद्ध होत आहेत.

(२) स्वतः कवि आपल्या काव्यावर ज्या टीपा देतो त्या फारच महत्त्वाच्या गणल्या पाहिजेत. या पुस्तकांत बहुतेक टीपा मीच दिल्या आहेत. तथापि जेथें जेथें पंतांची टीपा मिळाली व दिली तेथें तेथें 'पंतांची टीपा' असें झटलें आहे. पंतांनी एका काव्यावर मात्र स्वतः विपुल टीपा दिल्या आहेत. संशयस्तरत्नमाला या चटकदार काव्यावरच्या सर्व टीपा खुद्द पंतांच्या हातच्या आहेत. हें काव्य व यावरच्या पंतांच्या टीपा वाचल्या झणजे कवि टीकाकार कमा असतो हें समजतें.

(३) पंतांच्या लेखनपद्धतीची वाचकांस माहिती व्हावी झणून मूळ प्रतीशीं तादून पाहून कांहीं प्रकरणें लिहिलीं आहेत. सर्वच प्रकरणें मूळाशीं तादून पाहण्याला सवड झाली नाही. दुसऱ्या आवृत्तीचा योग आला झणजे तसें करीन.

(४) मोरोपंतांची बहुतेक कविता आर्यावृत्तांत आहे. त्यांची प्रसिद्धि त्यांच्या आर्येवरून आहे व त्यांना 'आर्यापति' व आर्या उकलण्यांत चतुर अशा पंनभक्तांना 'आर्यापंडित' अशा संज्ञाही आहेत. तथापि पंतांची बरीचशी कविता आर्येतरवृत्तांतही आहे हें या पुस्तकांतल्या अनेक उताऱ्यांवरून व मुख्यतः चक्रीरामायणावरून वाचकांच्या लक्षांत येईल. त्यांच्या काव्यांत रसालंकारांची इतकी उदाहरणे सांपडतील कीं बहुधा साहित्यशास्त्रावर मराठी ग्रंथ लिहिणारास या प्रकरणापुरतें दुसऱ्या कवीच्या तोंडाकडे पाहायला नको आहे. साहित्यशास्त्राप्रमाणें छंदःशास्त्रही पंतांना करतलामलकवत् होतें ही गोष्ट बहुधा कोणास ठाऊक नाही. वामनादि कवींनी संस्कृतांतलीं अनेक वृत्ते मराठीत आणलीच होनी, पण पंतांप्रमाणें बहुतेक सान्या वृत्तांचा अवलंब दुसऱ्या कोणत्याही मराठी कवीने केलेला नाही.

(५) या पुस्तकांतल्या कांहीं उताऱ्यांतले श्लोक एकाच प्रकरणांतले आहेत असें नाहीत. उपरिनिर्दिष्ट विषयावर पंतांच्या काव्यांत जेथें जेथें ज्या

आर्या किंवा श्लोक सांपडले ते ते एकत्र केले आहेत. जसे निंदक
 करणांतल्या ९।१० आर्या पांच काव्यांतल्या आहेत. त्या विषाची पू-
 ळाण्यामाटीं तसे करावे लागले. रामराज्य, सामान्यनीति, आर्य वृत्त, व
 हा पंधरा प्रकरणे अशा प्रकारची आहेत. अवश्य तेथे कोणती पद्ये
 घेतली हे सांगितले आहे. तसेच काही ठिकाणी कथासंदर्भ दिले आ-
 उत्तारे घेतांना अति विस्तार होऊं नये म्हणून, कथाभागास किंवा मुख्य
 भाग वाच न येई अशा तऱ्हेने मधले काही श्लोक किंवा आर्या गा-
 ळ आहेत.

। प्रस्तावना वाचल्यानंतर व वरच्या सूचना लक्षात ठेवून वाचकांनी
 वाचावेत. वेंच काढण्यांत, प्रस्तावनेंत किंवा टीपा देण्यांत कोठे प्रमाद
 असतील तर शुद्ध करून वाचावे, व या दिशेचा हा मराठी भाषेत प-
 च प्रयत्न आहे हें लक्षांत आणून वाचकांनी क्षमा करावी अशी मी
 । मविनय प्रार्थना करितो. व पुन एकवार पंतांच्याच शब्दांनी त्यांना
 । करितां की—

पुरुषाचा तम भ्रम क्षणउनि काही पडेल येथ उणे ।

पृष्ण करावे शोधुनि भगवत्प्रीत्यर्थ सज्जनं निपुणे ॥ १ ॥

पुणे, शनिवार १०३,
 नागपञ्चमी शके १८२७.

}

लक्ष्मण रामचंद्र पांगारकर.

अनुक्रमणिका.

१ ईश्वरविषयक कविता.

	पृष्ठ.
१ आर्याकैकावली	१
२ श्रीविग्रह तोत्र	५
३ आशंसाष्टक	५
४ साधुसंतांची महती	६
५ स्मरणी	८
६ महाजनप्रार्थना	९
७ पंढरीमाहात्म्य	११
८ गंगेची प्रार्थना	१३
९ रामस्तव	१४
१० वाङ्मनःप्रार्थना	१५
११ सद्गुरूची महती	१६
१२ गुह्यशिष्यसंवाद	१८
१३ नाममाहात्म्य	१९
१४ सैशयरस्नमाला	२१
१५ सन्मनोरथराजि	२४
१६ श्लोककैकावलि	२७
१७ शेवटची प्रार्थना	३०
१८ आरती, अभंग, पदे	३१

२ कविता धाणि कवि.

१ कविता व कवितारसज्ञ	३६
२ संस्कृत कवि	३७
३ मराठी कवि... ..	३९

	पृष्ठ.
हिंदुस्थानी कवि	४४
भगवद्गीता व तिचे टीकाकार	४५
आर्यावृत्त	४६
मोरोपंतांचे आपल्या काव्याविषयी विचार	४७

३ उपदेशपर कविता.

१ तरुण राजपुत्रास बोध	५२
२ छ्रांधर्म	५४
३ प्रल्हादाचा असुरपुत्रांस उपदेश	५४
४ बभ्रूवरांस बोध	५७
५ गाधारीचा दुर्योधनास बोध	५८
६ निंदक	५९
७ वीरमातेचा वीरपुत्रांस निरोप	६०
८ शहाणा राजा	६३
९ श्रीकृष्णाचा उद्धवास वेदांतोपदेश... ..	६३
१० पिता, माता व देव	६७
११ अंगदशिष्टाई	६७
१२ पतिवर्षाकरण	६९
१३ सामान्यनीति	७०

४ वर्णनपर कविता.

१ अंबरीष राजा	७७
२ अर्जुनाचा पुत्रशोक	७७
३ श्रीकृष्णाचा गुरुगृहवास	८०
४ सावित्रीची दिनचर्या	८१
५ कुंभकर्णा क्षोप	८१
६ काळ	८२
७ द्रौपदी	८३

	पृष्ठ.
८ रामास वनांत धाडल्यामुळे भरत आईवर रागावतो...	८३
९ रामराज्य	८४
१० कुशलवाचें लक्ष्मणाशी युद्ध	८५
११ रामेश्वरचा संतु	८६
१२ भीम आणि दुःशासन	८७
१३ गायत्रीची वत्सलता	८९
१४ श्रीकृष्ण, गोपी आणि मुरली	८९
१५ रामाच्या बाळ्ळीला	९१
१६ मयपी आणि भगवद्भक्त	९२
१७ राम वनवनास निघाले तेव्हांचा अयोध्येतला विलाप	९२
१८ भापादेवीच्या राज्यांतला अद्भुत चमत्कार	९६
१९ रंगभूमि	९७
२० रावण व रामवानर यांचें युद्ध	९८
२१ भारती युद्धानंतरचा रणभूमीवरचा शोकप्रद देखावा	९९
२२ रामाचा सीतेसाठी शोक	१०४

५ कथानकपर कविता.

१ रुक्मिणीचें स्वविवाहवृत्तकथन	१०८
२ कोल्हाचे शहाणपण	१११
३ हंस व काक यांची स्पर्धा	११३
४ ब्रह्मदत्त राजा व चिमणी यांची गोष्ट	११६
५ आस्तीक जन्म	११८
६ वळीचें औदार्य	१२०
७ उषा व अनिरुद्ध	१२५
८ एका कुटुंबावरची पाळी	१२९
९ परांगनाधर्षणाचा परिणाम	१३२

६ चक्रौरामायण.

पृष्ठ.

१३८

७ विविधविषयपर कविता.

१ द्रौपदीचें सत्व	१५६
२ श्रीकृष्णाचा रुक्मिणीशी विलोद	१५८
३ लक्ष्मीचें स्वयंवर किंवा पतिशोध	१६०
४ कुलीन सासरा (मुनेचें गौरव)	१६२
५ टाकावी की न टाकावी हे शुद्धचरिता सती	१६२
६ सूड कां क्षमा	१६५
७ कर्णाचा थोरपणा	१६८
८ राजकन्या व गृहकन्या यांचें भांडण	१७०
९ भीष्माचा निर्याणसमय	१७१
१० पंतांचे आम, दूध, व समकालीन राजकीय पुरुष	१७५

ईश्वरविषयक कविता.

(आत्मोन्नतीसाठी स्वतंत्रपणे रचलेली)

बहु गोड गुण तुझे ते ऐकावे, आदरं स्वयं गावे ।
यावेगळे मनोरथ नसती ते तूज काय सांगावे? ॥ १ ॥

आर्या-केकावली.

श्रीगमा ! तूं स्वामी अससी माज्या शिरावरी जागा ।
 आह्लासि तुज्या पायांवांचुनि निर्भय नसे दजा जागा ॥ १ ॥
 बहु जन्म विसरलों तुज परि तूं आह्लासि विसरला नससी ।
 अंतर्बाह्य, कृपाळा ! सर्वा जीवामि वंष्टनी अससी ॥ २ ॥
 कल्पद्रुम तूं गमा ! ज्याची जमि भावना, तसा फळसी ।
 भोगिति दुःखं जीव स्वर्गुणं तूं निर्दयत्व नातळसी ॥ ३ ॥
 आतां प्रभा ! न्याळा ! मज ईनावगि करुनियां करुणा, ।
 स्वपदादजीं मन्मानमभुंग रमां; उगवुं दे कृपाअरुणा ॥ ४ ॥
 अग्रगध फार केलं परि आतां हात जोडिलं स्वामी ! ।
 करुनि दया तागवें आवटि वाढां मदा तुज्या नामीं ॥ ५ ॥
 सेवक तुजा द्वाणवितों श्रीगमा ! राघवा ! मरुत्या ! ह्यणतां ।
 हांसी उदाम तरि हां, हात नसें मी उदाम आपण तों ॥ ६ ॥
 'संसारमागरीं तूं तागक ' ऐसेंचि संत वदतात ।
 वदतां तदीय नामें देतां दासाम तो स्वपद तात ॥ ७ ॥
 ऐसें औदार्य तुज प्रभुत्व करुणाकरुत्व ऐकोनी ।
 आलों शरण स्वामी ! जोडुनियां हस्त मस्तकीं दांनी ॥ ८ ॥
 पायें मज ईनाला गमा ! लोटं नकांचि वा दुर ।
 उद्धरिले बहु पापी, याविपर्यां तूं स्पृहमा शूर ॥ ९ ॥
 केवल भजनाचिकडे जरि ठेविसि दृष्टि तरि नसे धार ।
 आपलिया धोरपणावगि ठेवुनि दृष्टि दीन हा तारा ॥ १० ॥
 धांव समर्था ! सदया ! भवपंकामाजि वृहत्तसें गाय ।
 निकटस्थ्या ! धर्मजा ! कौतुक अद्यापि पाहसी काय ॥ ११ ॥
 करुणाधन तूं मायां, जाळितसें मज मृगाम भववणवा ।
 वृष्टि न करितां हातों उदाम हें योग्य तुज न सर्कणवा ॥ १२ ॥
 सकट वारुनि गमा ! निजगुणकीर्तन करावया योजीं ।

१ या टिकाणी मजि दण अवर्य अमन करील तो कळा नाहीं. २ केशळ माझ्या
 भजनाकडे लक्ष देऊं नकोन, कारण तसें भजन माझ्या दाटून होत नाहीं. ३ ' ईश्वरः सर्व-
 भूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ' या गीतावचनप्रमाणे. ४ ' १ ' सदया.

आपलिया धोरपणें रामा ! मजला स्वर्किंकर्रीं मोर्जी ॥ १३ ॥
 तूं जरि न पावसी तरि पाचारूं संकटांत मी कषणा ।
 श्रवणारूढ करुनि हे विनती, रक्षीं मला पदप्रवणा ॥ १४ ॥
 सीतापते, रघुपते, विश्वपते, भूपते, वदान्यपते, ।
 इंद्रादिकीर्ति, तुझिया किर्तिपुढें तुछ, सर्वदा लपते ॥ १५ ॥
 त्वद्भक्त शुद्धकर्मा विभीषण प्राज्ञ रावणें छळिला ।
 येतां शरण तुला त्वां हृदयीं स्वहृर्जी धरुनि आवळिला ॥ १६ ॥
 चरणविलोकनतत्पर वानर आगांत राघवा ! गणिले ।
 साधुद्वेषी जे जे कुळ त्यांचें त्वां समूलही खणिलें ॥ १७ ॥
 तूं बाप माय बंधू धणी सुदुन्मित्र जानकीज्यांने ।
 करुनि दया विलयाला अतिसत्वर संकटास माज्या ने ॥ १८ ॥
 श्रीरामा ! सुखधामा ! पावननामा ! स्वभक्तविश्रामा ! ।
 कार्मारिगीतकीर्ते ! करुणामूर्ते नको त्यजूं आह्मा ॥ १९ ॥
 रामा ! धांव, रघुपते ! धांव, विभो ! धांव, राघवा ! धांव ; ।
 कौतुक काय पहासी ? आळवितां यापरी तुझें नांव ॥ २० ॥
 नांव तुझें नावचि या संसारांभोधिळा तरायासी ।
 तें हृदयीं धरुनीही मी कां अद्यापि सांग आयासी ? ॥ २१ ॥
 वीनानें किति सद्गुणहीनानें विनविलें तुला आजी ? ।
 बा जीवदान दे गा ! प्रभो ! उपेक्षा करूं नको माजी ॥ २२ ॥
 हृदय तुजला कळतें हृदयस्था राघवा, जगज्जनका ! ।
 जन काय तत्त्व जाणे प्रभो उपेक्षा करूंचि आज नका ॥ २३ ॥
 सर्वां लाभांहुनि बहु लाभ असे त्वत्पदांबुरुहभजनीं ।
 मज नीतिज्ञा ! भजतां संकट न पडों दिजेचि अशुभ जनीं ॥ २४ ॥
 एकांतीं त्वह्नामं गायिन मधुरस्वरें स्थिरंस्वातें ।
 संकट वारुनि घावें हें मज वरदान जानकीकांतें ॥ २५ ॥
 या संकटाबरोबर वारीं लोकेर्षणादि अनिवार्य ।
 म्हणजे हा वास तुजा जाला लोकप्रयांत कृतकार्य ॥ २६ ॥
 अज्ञाच्छादन देतें दुसरें बा कोण सांग विश्वास ।

१ पदलीना मला. २ दात्यांत श्रेष्ठतम अशा. ३ जानकीजानि ह्य० जानकी आहे
 जाया ज्याची तो राम. ' जा ' च्या ठिकाणीं ' ज्या ' लिहून पंतांनीं एक दोष केला
 तो अर्थान् यमकासाठीं केला आहे. ४ शंकर नेहमीं ज्याचे गुण गातात अशा. ५ स्थिर-
 चित्तानें ६ मोटेपणाची आवड. पुत्रेपणा, लोकेपणा, वित्तेपणा अशा तीन मुख्य ईषणा
 ह्य. इच्छा सर्व प्राण्यांच्या मागें लागलेल्या आहेत.

झणताति ' आयुरन्नं प्रयच्छति ' प्राज्ञ तेथ विश्वास ॥ २७ ॥
 त्वद्गुणकीर्तन करितां लज्जां हे पापिणी धरूं न गळा ।
 हे ताटकांतका ! हा परमार्थ इणेंच बुडविला सगळा ॥ २८ ॥
 खळ हांसतील तेंही सोसाया सहनशीलता घाषी ।
 लावीन मस्तक तुज्या पर्दां तुजी भक्ति आत्मविद्या वी ॥ २९ ॥
 केले म्या मनुजांचे आर्जव बहु चाटुंकारही जालों ।
 परि तेथ ताप पाउनि पुनरपि तुजलागिं शरण मी आलों ॥ ३० ॥
 त्वद्गुणकीर्तन करितां स्तंभादिक अष्ट भाव उपजावे ।
 जावे अनात्मधर्म क्रोधादि मनोविकार वरजावे ॥ ३१ ॥
 हा काम रामराया ! पुरवावा, कल्पवृक्ष तूं साचा ।
 ज्ञाता. सर्वगत, प्रभु. आत्मा, प्रिय निर्निमित्त दासाचा ॥ ३२ ॥
 मन हेंचि फार इच्छी कीं आतां सेवणें तुझ पाय ।
 तुजवांबुनि इतरांच्या भजनीं मजलागिं होय फळ काय ॥ ३३ ॥
 शरण तरी तुज यावें नमन करावें तुलाचि सुज्ञानें ।
 गावे तुजेचि गुण वा सेवावें तुजचि माहर्गंजानें ॥ ३४ ॥
 झणवुनि तुमचें नामचि ' राम ' असें हें सुखीं सदा राहो ।
 हा ज्ञानहीन दीन प्रसन्न होवुनि शीघ्र तारा हो ॥ ३५ ॥
 पाळक तूं विश्वाचा बाळकसा तोंड पसरितां वा ! मी ।
 व्याळकराळकठिणतर काळ कसा वारिसी न हा स्वामी ! ॥ ३६ ॥
 ज्ञाता तूं, दाता तूं, ज्ञाता तूं, वीर धीर भर्ता तूं ।
 जनपीडाहर्ता तूं, श्रीगामा ! मुख्य विश्वकर्ता तूं ॥ ३७ ॥
 स्तुति करुनि तुजी तुजला आझीं अज्ञान काय वा विद्मबूं ? ।
 गाउनि असुतगुणांतें हृदयींचे ताप आपले विद्मबूं ॥ ३८ ॥
 परि भावें गुण गातां प्रसन्न होतांसि तूं असें ठावें ।
 जालें सज्जनसंगें, प्रेम कसें तें मनांत सांठावें ॥ ३९ ॥
 संतांच्या वदनें मीं आयकिलीं वा तुजीं जयीं चरितें ।
 त्यजुनि विषय मन केलें भरावया गुणसुधा तयींच रितां ॥ ४० ॥

१ लज्जा या राक्षसीला नूं ताटकेला मारलेंस तसें मार. ही परमार्थाळा विघ्न करणाी आहे. तुकोबाही संतांना स्वचरित्र सांगतांना ' लाज नाही मनीं येऊं दिली ' असें सांगतात. २ तुझी भक्ति आत्मज्ञान प्रसवते. जनाबाई, चोखामेळा वगैरेना तुझ्या भक्तीनेंच आत्मज्ञान झालें. ३ तोंडपुजा. ४ आत्मा-चेतन्य, अनात्मा-चेतन्यव्यतिरिक्त जी प्रकृति तिचे धर्म, देहेंद्रियांचे धर्म. ५ त्यागावे ६ कारणावांचून ७ माझ्यासारख्या जड जीवांन ८ मयंकर सर्वापेक्षाही जास्त क्रूर असा.

चापसरधरा धीरा आपद्ग्रस्तासि मज नको विसरूं ।
 या परम संकटीं मीं वा पदर तुज्यापुढें किती पसरूं ॥ ४१ ॥
 विश्व तुज्या ठायीं, तूं नामीं, तें नाम साधुच्याचि सुखीं ।
 तत्संग दे मला मग गुंतेना मीं कदापि तुछ सुखीं ॥ ४२ ॥
 संग धरुनि विषयांचा भंगचि मन पावलें परी न विटे ।
 साधुसमागम भेषज साधुनि देशील तरिच मोह फिटे ॥ ४३ ॥
 चित्त अनावर रामा ! विलखीपुत्रचित्तनींचि रते ।
 मधुलितक्षुरंधारा चाटी, ते जीभ तत्क्षणीं चिरते ॥ ४४ ॥
 तनुनिर्वाहापुरता संग धरुनिही अनर्थ मज घडला ।
 सावध तरी निसरव्या मार्गीं, विचकूनि दांत मुख, पडला ॥ ४५ ॥
 मन हें घातक, वेडें, विषयव्याळासवें करी क्रीडा ।
 पीढाहि पावतें परि सावध नोहे, न तें धरी व्रीडा ॥ ४६ ॥
 या कोडग्या मनाला विषयांची काय वाटती गोडी ! ।
 खोडी तुझ्या प्रतापावांचुनियां राघवा ! न हें सोडी ॥ ४७ ॥
 दे अभयदान देवा ! सेवारत मी तुझा विभो भाट ।
 त्यजितां अनादरानें करीन लोकांत फार बांभाट ॥ ४८ ॥
 आहे प्रसाद मजवरि, ह्यणुनिच वदनासि येतसे नाम ।
 हें जरि सुखा न येतें, होता केंचा मनासि विश्राम ॥ ४९ ॥
 हें सर्व सत्य तोंवरि जोंवरि तुज शरण पातलों नाहीं ।
 आतां थोरपणासचि आणुलिया मात्र राघवा ! पाहीं ॥ ५० ॥
 तूं करुणाघन रामा ! भक्तमथूरासि तूंचि सुख देसी ।
 संनिध असोनि बापा ! न करीं या किकरासि परदेशी ॥ ५१ ॥
 बहु गोड गुण तुझे ते ऐकावे आदरें, स्वयें गावे, ।
 यावेगळे मनोरथ नसती, ते तूज काय सांगावे ! ॥ ५२ ॥
 संत भगवंत साचे परि भगवंतापरीस हें थोर ।
 हे आंगें अंधाची यष्टी होताति थोर बहु थोर ॥ ५३ ॥
 ऐसे भगवत्तत्पर सदय हृदय संत पंत भेटावे ।
 ते सच्चिंक्षादाते मुमुक्षुबुद्धीसि होति नेटावे ॥ ५४ ॥
 हे भरत ! सुमित्रात्मज ! हे सीते माय ! आयका विनती ।
 शिकवा साधुजनाला, कैरी शरणागतें करावि नती ॥ ५५ ॥
 श्रीरामचंद्र ! राघव ! रघुवीर ! असोचि आळविन तुजला ।

१ ओपध. २ मधानें भरलेल्या शस्त्राची धार ३ संत हे चांगली शिक्षा (वदण)
 लावणारे आहेत व म्हणून मुमुक्षुची बुद्धि परमार्थांत स्थिर करावयाला साक्ष करतात.

संकट वारुनि घडवी माझ्या हातून या महा क्रतुला ॥ १६ ॥
 भक्तमयूर दयाघन तूं रामा ! भवदवार्तविश्रामा ! ।
 साष्टांग नमन तुजला भुजलालितैनिजजना गुणग्रामा ॥ १७ ॥

श्रीविठ्ठलस्तोत्र.

तुझे पादपद्मद्वयध्यान कांहीं । न केलें क्षणार्थार्थही येथ पाहीं ॥
 घडीही नसें पावलां साधुसंगा । मला रक्ष रक्ष प्रभो ! पांडुरंगा ! ॥ १ ॥
 करावी तुझी मोक्षदा शुद्ध भक्ति । गृह-स्त्री-धनींही असावी विरक्ति ॥
 असें हें ठसीं सर्वदा अंतरंगा; । मला रक्ष रक्ष प्रभो ! पांडुरंगा ! ॥ २ ॥
 तुझे नाम निर्लज्ज होऊनि गावें, । प्रपंचांतुनी शीघ्र वाटे निघावें; ॥
 करीती परंतु स्मरक्रोध दंगा । मला रक्ष रक्ष प्रभो ! पांडुरंगा ! ॥ ३ ॥
 न जाणोनि माहात्म्यही आननाशी । तुझे नाम येतां, महापाप नाशी ॥
 स्वमार्गच्युताजामिलाघौघभंगा ! । मला रक्ष रक्ष प्रभो ! पांडुरंगा ! ॥ ४ ॥
 गजेंद्रासि नक्रें धरीतां जळांत । तुला आठवीतां स्वयें त्वां पळांत ॥
 तथा रक्षिलें सन्मनाच्या पलंगां । मला रक्ष रक्ष प्रभो ! पांडुरंगा ! ॥ ५ ॥
 तुज्या वामनत्वीं पदातें विधीनं । जयीं क्षात्रिलें भक्तिपूजाविधीनं, ॥
 जगद्गोषहंत्री तर्थाहुनि गंगा । मला रक्ष रक्ष प्रभो ! पांडुरंगा ! ॥ ६ ॥
 जरी लाविला तूजशीं नित्यदावा, । तथां तारिलें त्वां भवारण्यदावा ।
 स्वभक्ताचिया खाजवीलें तुरंगा । मला रक्ष रक्ष प्रभो ! पांडुरंगा ! ॥ ७ ॥
 स्वगेंद्रध्वजा ! ऋगकर्मासदपं । गिळीतां महाभीम संसारसर्प ! ॥
 पहा लागल्या वेदना लक्ष अंगा । मला रक्ष रक्ष प्रभो ! पांडुरंगा ! ॥ ८ ॥

आशसाष्टक.

तव पादसरोरुहीं स्वचिन्तभ्रमरातें रस चाखवुनि गोवूं ।
 तुज भक्त तुजे सदैव गाती मृग आर्ह्यां गुणगीतसक्त होवूं ॥ १ ॥
 मज वाटतसं सभाग्य मांठें, भगवद्भक्त तथांत म्यां जुडावें ।
 तवधीन तुज्या यशः सुधेचा न्हद गंभीर तथामधें बुडावें ॥ २ ॥

१ ठसीव, मनांत विधीव. २ आत्मप्राप्तीच्या उपायापासून चुकलेला जो अजामीळ त्याचें
 पापभंग करणाऱ्या । ३ साधूंच्या मनाच्या आधारा । ४ वामनावतारी. ५ जगाचें पाप
 क्षालन करणारी. ६ या अष्टकांत कवीनें आपल्या आशंसा म्ह० इच्छा काय आहेत त्या
 सांगितल्या आहेत. हें पकण आजवर कोठेंही छापलेलें नाहीं. हे पंतांच्या दसरीं पंत-
 लिखित सांपडलें, तसेंच हुचेद्वय वर दिलें आहे.

तुज वर्णिति संत संगमुक्त प्रकृति-प्रेमळ तूणीं शिरावें ।
 तुझिया छुणसागरांत माजें मन हें संधव माधवा ! विरावें ॥ ३ ॥
 गमतें भगवज्जनप्रसंगें मज टाकूनि गृहादि लोभ जावें ।
 करुणावरुणालया ! सुकुंदा ! तुजला सादर सर्वदा भजावें ॥ ४ ॥
 तुजला रघुनाथ, रामचंद्र, प्रभुजी, यापरि नित्य आळवावें ।
 मन चंचळ हें त्वदंघ्रिपद्मीं जडतां न क्षणमात्र चाळवावें ॥ ५ ॥
 मन हें विपर्यां उडीच घाली, विष हें जाणुनि यावरी विटावें ।
 तव किर्ति उदार कामधेनू तिस मीं होउनि वासरू चिटावें ॥ ६ ॥
 तुज एक अनेक भूतभेदीं घटतोयार्क अशंपरी पहावें ।
 भजकार्पितभुक्तपादराजतुलसीदाम शिरीं सदा वहावें ॥ ७ ॥
 त्रिजगत्त्रयनप्रमोदहेतु त्वदुदारांघिसरोज म्यां नमावें ।
 मधुपत्त्व धरूनियां रमावें स्वसुखें त्या भुवनत्रयीं नमावें ॥ ८ ॥

साधुसंतांची महति.

संतांची योग्यता.

अभंग.

संतांची शाश्वतधर्मीं चित्तवृत्ती । अधर्मीं प्रवृत्ती स्वर्गीं नसे ॥ १ ॥
 संतांची संसारनदीनांका कथा । त्या संतांसी व्यथा कायसाची ॥ २ ॥
 साधुसंत गंगायमुनांचे ओघ । हा संगम मोघ कधीं नाहीं ॥ ३ ॥
 संतांपासुनीयां संतां भय झालें । असं कानां आलें नाहीं कधीं ॥ ४ ॥
 संत चालवीती सत्यें तरणीतें । तपें धरणीतें धरिताती ॥ ५ ॥
 किंबहुना संत सर्वांचीही गती । संत मुक्तिपती संत ज्ञान ॥ ६ ॥
 ब्रत चालवीते एक संतराय । नामें अंतराय जाती बूर ॥ ७ ॥
 प्रसाद शाश्वत, अर्थ बहुमान । यांचें मूळस्थान संत तुम्ही ॥ ८ ॥

—सावित्रीगीत.

सत्संगमाहात्म्य.

सत्संगति करिताहे लीलालेशें करूनि जेंवि हित ।
 न तसें माता जाणे संसारामाजि मात्र जें विहित ॥ १ ॥
 सत्संगचि हित इतरीं दिसतो प्रेमा, परंतु पातळ तो ।
 जोंवरि कार्या येतो जन त्यातें तोंवरीच आतळतो ॥ २ ॥

सत्संग असें झणतो कीं ' जें बालक करील आ म्यां में ।
 घावें अमृत प्राणनि जें न पुन्हां आवरील आंम्यातें ' ॥ ३ ॥
 सत्संगतिप्रसाधें बहु भगवद्भक्तिच्या भरीं भरले ।
 सरले दोष; सकल जन न तरावे जे कधींहि ते तरले ॥ ४ ॥
 जीं हरिहरप्रसादीं कल्याणें वसति साधुसंगीं तीं ।
 अघ शमतें, सुख गमतें, मन रमतें, जेंवि विषय संगीतीं ॥ ५ ॥
 सत्संगींच नानादुःखार्तं तथापि चित्त रंगतसे ।
 जलनिधितरंग वातें सत्संगें उठति चित्तरंग तसे ॥ ६ ॥
 स्पर्शमणि सुवर्ण करी दे स्पर्शमणित्व तो न लोहातें ।
 हा साधुसंग करितो साधु असाधुसि हरुनि मोहातें ॥ ७ ॥
 अघ तीर्थविशेष हरी तो साधुंचाधि होय वा चेला ।
 ह्या चेला जळ जैसें करितो सत्संग शुद्ध वाचेला ॥ ८ ॥
 जलद बलद सस्याला हरिभजना साधुसंग हा बळद ।
 मुक्तिस मुमुक्षुस करें आपण मत्संग लावितो हळद ॥ ९ ॥
 परमार्थव्यवहारीं करितो पदु साधुसंग हा पंत ।
 अंत करुनि जाड्याचा येणें केलेचि सर्वही संत ॥ १० ॥
 प्रभुसि जडोद्धृति, पसरुनि सत्संगति माउली करा, याची ।
 हे स्वप्रसादपदरें तमावरी साउली करायाची ॥ ११ ॥

साधुंचीं लक्षणें.

अनता अपवित्राही साधु हित जसा नता पवित्रास ।
 साधु सुहृद् सर्वांचा, कोणासहि दे म ताप, वित्रास ॥ १२ ॥
 खळ निंदी साधु रडे पुसतां ' यास्तवधि मी ' झणे ' रडलों ।
 नरकीं पबेल निंदक, या दुःसह दुःखसागरीं पडलों ' ॥ १३ ॥
 निःसीम छळा सोसी पोसी सत्वासि संकटीं धीट ।
 साधु झणे, ' याचक हा जन्मोजन्मी असो, नसो वीट ' ॥ १४ ॥
 मातेचे पाय जसे छळ करित्याचे तसेचि जो पाहे ।
 साधु निवे, नच कोपे, न दुरुक्तश्रोम मानसीं राहे ॥ १५ ॥
 वाढवि अन्याणुष्टणा साधु सदा वायु जेंवि फुणगीतें ।
 सुयशानें जरि साजे लाजे परि फार आत्मछुणगीतें ॥ १६ ॥
 ज्यासह घडतें देवें सहज पथीं चालणें पदें सात ।
 त्या ' मित्र ' साधु म्हणती देतीच व्यसनसागरीं हात ॥ १७ ॥

१ जें मोक्षरूप अमृत प्राशन केलें असतां आईचे दूध पुन्हां प्यावें लागणार नाहीं.

प्रणत जनार्थं जाया सिद्धिप्रति सर्वं योजिलें कार्य ।
 साधु मरण पथकरिती ऐसी सद्गीति वर्णिते आर्य ॥ १८ ॥
 साधु प्राणी पाहुनि संसारीं तापले असुख पावे ।
 ' ब्रह्मार्थे जग मुदित ' झणे ' तदुःखे आपुले असु खपावे ' ॥ १९ ॥
 निंदा शापहि घ्यावा परि ' हरिस भजा ' असेंचि सांगावें ।
 हें सच्छील त्यायुनि कुरालें तीर्थादिं अन्य कां गावें ॥ २० ॥

साधुंची प्रार्थना.

ब्रह्म सुप्रसन्नमानस मज दीनावरि वळाचि सज्जन हो ।
 दीनोद्धारींच हृदय तुमचें, इतरीं कदापि सज्ज न हो ॥ २१ ॥
 हरितां दर्शनमात्रें सर्वोच्या पापताप दैन्यातें ।
 मयक तुझी षडरीतें रामशर जमं पलाशसैन्यातें ॥ २२ ॥
 तारावें दीनातें शरुनि उद्याहि अंतरायातें ।
 श्रीरामातें ठावें कीं एक तुम्हांचि संतरायातें ॥ २३ ॥
 सर्वार्थपूरणव्रत तों चालविलें तुझींच संतांनीं ।
 औदार्यसत्त्व चिंतामण्युपटीं काय ? काय संतांनीं ? ॥ २४ ॥
 भगवंत भगवदनुगां आझां तों संत सद्गुणां ठावे ।
 बाळें प्रथम बयेचे बापाचे चरण तदनु गांठावे ॥ २५ ॥
 आझां बाळांसि बळें स्वहित तुझीं संत पंत पढवीतां ।
 आत्मपदीं कर धरुनी प्रेमें आग्रह करुनि चढवीतां ॥ २६ ॥
 सुटले सत्संगेंचि व्यसनापासुनि जीव. साधुंनीं ।
 विचलें रंकासहि निजपद धरितां, मुक्तिपदहि साधुनी ॥ २७ ॥
 देती फळ बहु दिवसां वेच तिळाकाष्टसृष्टमय प्रणतां ।
 जळमय तीर्थेहि तसी, संतचि फळती ' नमोस्तु ते ' म्हणतां ॥ २८ ॥
 यष्टि जसी अंधाला, जीवाला साधु साधुगति हेतू ।
 आश्रय इतर प्रव भवजलधीत, तुझींच संत दृढ सेतू ॥ २९ ॥

स्मरणी.

श्रीविठ्ठला ! साधुबंधांत वे वास हें भागतों वा तुला देवदेवाम ।
 वाचें सुखाला सदाही तुजें नाम चिचीं नसो पांडुरंगा दुजा काम ॥ १ ॥

१ पत्करितात. २ कल्पवृक्षान्या ठिकाणीं. ३ पहिल्या २६ आय्यां संतस्तवन प्रकरणांतल्या
 ४ ३ मंत्र भागवत स्कंध १० यांतल आहेत. ५ हें प्रकरण पंतांच्या दप्तरां मिळालें. आ-

श्रीज्ञानदेवा ! तुज्या सर्व ओवीस गातां, म्हणे तूंषि विम्बास होवीस ।
 जैसी कृति स्पष्ट तैसी तुजी उक्ति देती समस्ता जडालाहि हे मुक्ति ॥ २ ॥
 बा नामदेवा ! तुजे साजिरे बोल वितेश संपत्ति यांचे नव्हे मोल ।
 येतोषि हें ऐकतां विठ्ठला डोल सद्गुंघुं होतेषि सेवावया लोल ॥ ३ ॥
 बापा तुकोबा ! अभंगीं तुज्या भक्ति वैराग्य, अन्यत्र ऐसी नसे शक्ति ।
 केली समस्तीं जनीं त्वां दया फार दावी मलाही भवांभोषिचा पार ॥ ४ ॥
 बा एकनाथा ! दयाळंत तूं थोर दीना जनांचाषि भारी तुला घोर ।
 त्वां अंत्यजाचें कडे घेतलें पोर तारी जसे कोटि तैसाषि हा मोर ॥ ५ ॥
 दत्ता ! तुझी कीर्ति गाईन मी गोड सत्ता करी सत्य मत्ताप हा खोड ।
 मत्तारि षडवर्ग बा एकदा मोड लत्ता हरी कालियाची कसी खोड ॥ ६ ॥
 श्रीपुंडरीका ! जगीं एक तूं धन्य भक्तांत न त्वत्सम श्रेष्ठ बा अन्य ।
 केला उभा देव तारावया अज्ञ या त्वत्प्रतापासि गाती महायज्ञ ॥ ७ ॥
 बा नारदा ! फार दास स्वयें मुक्त केले तुवां, मान्य देवा तुजें उक्त ।
 ते नावडावे मना भोग जे भुक्त तारी दयाधे मला हें तुला युक्त ॥ ८ ॥
 बा मारुते ! प्रेम गमीं तुजें फार सीतेसि भोकाब्धिचा दाविला पार ।
 माहात्म्य रामायणीं वर्णिलें सार ऐकोनियां प्राथितों दीन हा तार ॥ ९ ॥
 श्रीरामनामा ! तुजा अद्भुत व्याप आम्हां अनाथासि तूं माय तूं बाप ।
 कर्णीहि येवांनि संहारिसी पाप बाधां न देशी कधीं लेशाही ताप ॥ १० ॥
 श्रीसाधुहो ! बा यशोवर्णनीं धीर हा बोलवावा दयेनें जसा कीर ।
 याला बाणा आत्मदासांत ' ये ' सार पावां पर क्षिप्र मोहाब्धिचें तीर ॥ ११ ॥
 बा सद्गुरो ! इष्टदात्यांत तूं शूर राहां न दे तात मातें जसा सूर ।
 गातां भवभ्रांतितें घालिसी दूर वाहो मयूरावरी त्वहयापूर ॥ १२ ॥
 श्रीगमांचे करिती जैसे अहितांसि भद्र भस्म रणीं ।
 श्लोक तसे तेरा हें धरुत रसिक विष्णुवद्भक्त स्मरणीं ॥ १३ ॥

महाजनप्रार्थना.

श्रीरामभरतलक्ष्मणशत्रुघ्न महादयाळु हो पावा ।
 ओपावा अभयवर प्रणतीं, दानीं न सुज्ज कोपावा ॥ १ ॥
 ताराचें दीनातें हें सद्गुरा मारुते मनावरि घे ।
 काय जडाहि प्रेरिलि ताराया सागरीं न नाव रिघे ? ॥ २ ॥

जबर अप्रसिद्ध हतिं. पंतानीं आपल्या कंठी कोणती ' जपमाळ ' धारण केली होती हे
 पावरून समजेल. १ पाहिजेम. २ उत्सुक.

तूतें स्वसमसमर्थ प्रख्यात सरूप म्हणोनि आर्यातें ।
 शिरजीवी करुनि प्रभु गेला ठेवूनि याचि कार्यातें ॥ ३ ॥
 बा पाव जामदग्न्या ! रामा ! तूं शत्रुमृगकुळीं हरिसा ।
 मज तव गोत्रोत्पन्ना पीडिति कामादि नित्य हे अरि साँ ॥ ४ ॥
 माते अरुंधति ! तुवां मन्त्रिषयीं एकदांचि बोलावें ।
 शुरुचें, शुरुपत्नीचें वचन सुशिष्यें समान तोलावें ॥ ५ ॥
 भक्त श्रीरामाचा मीं, हा झाला जगांत बोभाट ।
 ज्या प्रभुतें जो वर्णीं सत्कार्य प्राकृताहि तो भाट ॥ ६ ॥
 शृणु पुससिल, तरि पढला शास्त्रासि न मंद हा न वेदास ।
 येतें नामचि; सर्वश्रेष्ठ म्हणुनि ज्यास मानवे दास ॥ ७ ॥
 मज भागवतांचा, कीं नामाचा भरंवसा, न इतरांचा ।
 बा ! अकलंका ! लंकानाथा ! बाळासि जेंवि पितरांचा ॥ ८ ॥
 आविकवे ! प्रभुचरितीं सुज, जडहि, पावतो हरुप, रमतो ॥
 श्रीरामचरणकमळीं लाविल जीवांसि जो, शुरु परम तो ॥ ९ ॥
 झालासि पढविता प्रभुपुत्रांतें रघुनि तूं सुकाव्यास ।
 वेबधिर्वरें जेंमें निववाया भागवत शुका व्यास ॥ १० ॥
 प्रभुसि कथुनि मज तारी; विश्व तुजें यश महाकवे ! गाय ॥
 धर्मज्ञा वाल्मीके ! आली तृपिता न हाकवे गाय ॥ ११ ॥
 बोलाता, भेटाना; भ्यालां पापासि नारदस्वामी ! ।
 काय झणेल तुलां ? जो झणतो ' भवसिधुपारद स्वाँ मी ' ॥ १२ ॥
 बा ! पापिजनोद्दारीं तुजचि सदा परम हर्ष देवर्षे ।
 वंसी प्रणतासि जसा भेष मयूरासि हर्ष दे वषे ॥ १३ ॥
 फिरसि सदा उद्धरिती प्राणी संसारसंकटीं पढला ।
 अढला मुपेक्षिला त्वां. दीनजनोद्धार बहु तुला घडला ॥ १४ ॥
 प्रन्हादा ! शुरुसि रुचे जी बोले परम लाडिका वाणी ।
 मुनितें विनवुनि विकटिष तश्चरणीं पर मला ढिकावाणी ॥ १५ ॥
 बा बळि ! उद्धरिव कसा, सांशुनि सत्वारपाळका मातें ।
 कार्य निरोपेंचि करिल; न चुके सद्ग्वारपाळ कामातें ॥ १६ ॥
 पाणी एकोपंत द्रुवुनि विकळ तृपित रासभा पाजी ।
 तें लक्षविप्रभोजनसम झालें झणति साधु बापा ! जी ! ॥ १७ ॥
 व्यासा बा ! साक्षात् तूं नारायण, जडजनासि ताराया ।

अवतरलासि दयार्णव बोधें अज्ञान सर्व साराया ॥ १८ ॥
 पळही जसें स्वरूपा ज्ञाते विसरति न विप्र भागवता ।
 ग्रंथ असा न पर; न दे दर्भत्व वरुनि नवि प्रभा गर्वता ॥ १९ ॥
 करुनि कृपात्व वृपापरि तारावें तूंचि वा शुका ! मातें ।
 पुगवी साधु नताच्या न तसा कल्पहु आशु कामातें ॥ २० ॥
 कथिलें भागवत तुवां दंडप्रस्थाकडील विप्रासी ।
 हे कीर्ति ' भक्तमाला ' कथिती, जिस सर्व सत्कवि प्रासी ॥ २१ ॥
 हो सकृप पुंढरीका ! ज्ञानेशा ! पाव नामदेवा ! हूं ।
 सांग तुकोबा ! प्रभुच्या चरणीं मन आठ याम वे वाहुं ॥ २२ ॥
 नामें षोखामेळा वाटे बहु धन्य तो महार मला ।
 कीं भगवद्भजनींच, त्यजुनि सकळ धामकाम, हा रमला ॥ २३ ॥
 ज्ञानें काय हरिजना म्हणतात महार, यवन, कुणबी, जीं ।
 उमटे तोचि तरुफळीं, असतां जो काय शुभ शुभ बीजीं ॥ २४ ॥
 वामाजीचा होउनि हरि पांडेवारं बेदरा गेला ।
 पंडित रागेले, परि नच तत्प्रमज्ज बेदं गगेला ॥ २५ ॥
 एक जनी हरिभक्ता शिष्याची, हरिहरी ' ह्यणें बटिक ।
 तीस वळाया लागे भगवान्; वदतील साधु कां लटिक ? ॥ २७ ॥
 कोठें उष्टीं काढी, कोठें खटपट करी, भरी पाणी ।
 त्याचा होय शुभास्ता, श्रीगामानंदशिष्य जो वाणी ॥ २७ ॥
 तुमची भक्ति श्रीहुनि वन्यांहुनि जेंवि नागरी बरवी ।
 भक्तिप्रताप कोठें ? कोठें हा अग्निमा गरीब रवी ? ॥ २८ ॥
 मागें झाले, असती आतां, हांणार जें पुढें काय ।
 त्या भागवतांचे म्यां भावें साष्टांग वंदिले पाय ॥ २९ ॥

—महद्विज्ञापना.

पंढरीमाहात्म्य.

पंढरि ! तुजमाजि सदा भगवत्कीर्तन महान्सव व्यक्त ।
 भक्त स्त्री शुभ्रजनाहि बहु अन्यज यवनही तदीसक्त ॥ १ ॥
 अवरीं, रात्रि, पहांटे, प्रातःकाळीं, विसा, सदा सांजे ।
 नवविध भक्तिरस करिति तूम निवदुनी कधीं न दासां जे ॥ २ ॥
 जिकडे तिकडे हरिहरनामांचा सर्वदा असें गजर ।

पंढरि ! करिती वृत्य प्रेमळ जन सजरही जसे अजर ॥ ३ ॥
 वीणातालमृदंगध्वनि विट्ठल रामकृष्ण हा घोष ।
 तोष श्रवणीं देशी, श्री पंढरि ! हरिसि सर्वही दोष ॥ ४ ॥
 पंढरि ! माय ! तुज्या जो वागकरी दुरित दर्शनीं हरितो ।
 करितो धन्य प्रणता; मर्त्य नव्हे होय सर्वथा हरि तो ॥ ५ ॥
 तुज सुकृतीजन पावे, इतरांचे तों न वाहती पाय ।
 लोक प्रसिद्ध झणती, हें कीं, ' पाप्यासि पंढरी काय ? ' ॥ ६ ॥
 सेविसि कथासुधा बहु पंढरि ! तूं धरुनि मौन कानांहीं ।
 वाटे श्रवणसुख तुला बहु, ऐसें त्याहि शौनका नाहीं ॥ ७ ॥
 प्रेमळ, भोळं, भावुक, यांच्या पंढरि ! कथा तुला रुचती ।
 देवहि उभाचि आजुन, नच गेली बहुसमाशतें सुचती ॥ ८ ॥
 पंढरि ! कथा यथामति करि त्या दंडीही जोडिती पाणी ।
 खळही तुज्या प्रसादें बहु नयनांतुनि सोडिती पाणी ॥ ९ ॥
 पुंडलिकानें केला ऐसा कोणीहि धर्म नय नाहीं ।
 कीं दीनबंधु घेती भेदुनि पाहांनि शर्म नयनांहीं ॥ १० ॥
 श्रीराम अहल्येनें तारी, यश त्याहि शुद्ध रायाचें ।
 परि अत्यद्भुत याचें कलिजडजनतेमि उद्धरायाचें ॥ ११ ॥
 शिंपी, माळी, वाणी, कुंभार, महार, यवन, चांभार ।
 बहु जड तरले, व्हावा मग शेपाचा उणा न कां भार ? ॥ १२ ॥
 भक्तिमुखनि पंढरि तूं ! साधुसभेचें सभाग्य मांहर
 बाहेर प्रेम जया, त्याच्या देवीं सदैव आहे ' र ' ॥ १३ ॥
 भक्तवश त्यक्तप्रभुभाव नव्हे पांडुरंग देव कृपा ।
 बारा वर्षे वसला एकोबाच्या गृहांत सेवकसा ॥ १४ ॥
 न बहातांही धांवें त्या नाम्याच्या स्वयेंचि बटकीला ।
 लागे देव वळाया, काय जनीनें तदर्थ हटकीला ? ॥ १५ ॥
 जरि बोबडें पित्याचें मोहावें मन तथापि तोकानें ।
 प्रभु साळ्याभोळ्याची वात्सल्यकथा तथा पितो कानें ॥ १६ ॥
 भक्तयशःस्वयशातें गात्याच्या ठाकतो पुढें मार्गें ।
 डोलतसे परमसुखें डोलावें सुस्वर्ं जसें नागें ॥ १७ ॥
 दासें समर्पिलें जें, भक्तिरसें, पत्र पुष्प फळ तोय ।
 या पुंडलीकवरदा तें परमप्रीतिकर सदा होय ॥ १८ ॥
 वीणा, ताल, मृदंग, प्रेमें जन जे कथेंत वाजविती ॥

विह्वलदृष्टि, तयातें आलिंगुनि, योगियासि लाजविती ॥ १९ ॥
स्मरणें, नमनें, स्वयंशःश्रवणें निःशेष दोष वारावे ।
हा पांडुरंगदंडक, जीव जड प्राज्ञ सर्व तारावे ॥ २० ॥

गंगेची प्रार्थना.

पुरुपार्थांची शुद्धा गंगे ! तू सद्गसा धुनीराजी ; ।
तुज पंचप्राणांहीं, पावुनि बहु भेद, साधु नीराजी ॥ १ ॥
श्रीकृष्णमूर्ति यमुना, गंगे ! श्रीशंभुमूर्ति तूं धवळा ; ।
ब्रह्मसुराचा देतां, द्रवुनि तुझी माय मावसी कवळा ॥ २ ॥
वाटे अभ्वासि, तसें लोळावें कविजना तुज्या पुलिनीं ।
क्रीडावें मुक्तीनीं माहंगीं जेंवि लाडक्या मुलिनीं ॥ ३ ॥
गमनें, नमनें, स्ववनें, पवनें स्तवनेंहि न व्यथा राहे ।
एसे अत्यद्भुत जे त्वदृण, विश्वासि भव्य धाग हे ॥ ४ ॥
देवि ! दयावति ! दवडिमि दासाची दुःख दृश्या दूर ।
पापातें पळवितसें परमपवित्रे ! तुझा पयःपुर ॥ ५ ॥
मंदाकिनी नर्भी, नरलोकीं भागीरथी, स्वयें अससी ।
गंगे ! भुजंगलोकीं, भोगवती नाम धरुनि तूं वससी ॥ ६ ॥
माते ! गंगे ! बुडतो जो तुझिया परमपूत तोयांत ।
हा भवजलधि सुदृस्तर जरि, तरि न बुढे कदापि तो यांत ॥ ७ ॥
वारी हिमाद्रिचा, तवसंबंधें सर्व ताप, परिर्भर तो ।
भोग, तव जना गरुडा पाहुनि, अन्युद्य सापपारि, सरतो ॥ ८ ॥
न उपासावें, गंगे ! देवि ! तुला अंतर्गानि, पायसैदा ।
तुकडा गिळाहि खावाः जवळ करावें तुजेंचि पाय सदा ॥ ९ ॥
तुवां मत्पत्राला जननि ! दिधला मान, कळलें
तुजें, कारुण्यादें ! मन मजकडे स्पष्ट वळलें ।
मुखें यणें झालें, सकळहि पथीं विघ्न टळलें
प्रसू प्रभाटील त्वरित न करी बाळ मळलें ? ॥ १० ॥
वदे जाता, ' मुक्त त्वरित तुज गंगा करिल गा ! '
मला नाहीं संताहुनि इतर या भ्रवरि लगां ।

१ न्याय, नियम. २ नदी. ३ कल्याण. ४ निर्गंतनविधानें ओंवाळी. ५ आपल्या
उद्कानें. ६ सभोवतालचा भाग. ७ स्त्रीदणान्या (तुळा) ८ ही प्रार्थना कार्यासि गंगे-
चे बसून केली. तेथे जाण्यापूर्वी स्वर्गिणी गंगेस एक विज्ञापिपत्र पाठविलें होतें. ९ आधार.

तुला आलों आहें जननि ! कर जोड्ढनि शरण
 स्वतीरीं त्वां यावें द्रवुनिं मज कार्शींति मरण ॥ ११ ॥
 गळावा त्वत्तीरीं भगवति ! न हा वेह सद्नीं
 पडो गंगे ! तूजें मरणसमयीं, तोय वदनीं ।
 विवेकीं यावें, जें धवलपण हेरंवरदनीं
 भवीं हो त्वन्नेत्र, प्रभुनयन तें जेंवि मदनीं ॥ १२ ॥
 पहातां दीनातें, सकरुण खरा तो कळकळे
 द्रवेना तत्प्रेमा भगवति ! मना पोकळ कळे ।
 तव स्नेहा नाहीं जननि ! उपमा, तापलि कडे
 मुला घे जी साधी, ढकलि उपमाता पलिकडे ॥ १३ ॥
 तुज्या तीरीं नीरीं हृदय रमतें, दुःख शमतें
 यशोगानें पानें कुमत गळतें, विघ्न टळतें ।
 कळी भंगे गंगे ! षडरि झुरती दोष नुरती
 विली रामें, नामें तशिच जगतीला निजगती ॥ १४ ॥
 इवावें त्वां गंगे ! द्रवुनि भगवत्कीति वळली
 रुपा केली जी, ती बहु म्हणुनि सर्वत्र कळली ।
 झणें प्रेमें सेत्री प्रमुदित रहा मी नर मला
 न कां यावें ? ओधीं तव मकर हा मीन रमला ॥ १५ ॥
 अनेक शत पाळिसी अरूप जंतु जे घातकी
 ससुद्धरिसि जान्हावि ! त्रिपथगे ? महापातकी ।
 नसे जड मयूर हा, द्रवुनि यासि दे आसरा
 करील सुरभी सुरवी, जवळ आलिया वासरा ॥ १६ ॥
 श्रीभागीरथि ! शेवटीं निजतटीं दे वास या, हा किती ?
 कोणीही शरणागता, सद्य जे ज्ञाते, न ते हाकिती ।
 माता, धांवुनि आलिया स्वनिकट, ग्रीष्मातपीं तापल्या
 आधीं कीं कुरवाळिती, निवविती, स्नेहें, मुला आपल्या ॥ १७ ॥

रामस्तव.

(अनुष्टुभ वृत्त)

श्रीरामा ! नीरदश्यामा ? सुखधामा ! रघुत्तमा ! ।

त्वत्पादनखचंद्राची ज्योत्स्ना माझ्या हरू तमा ॥ १ ॥

१ गजाननाच्या दत्ताप्रमाणे माझा विवेक धवळ असा व शंकराच्या नेत्राने मद्दनास जाळिले तसें तुझा नेत्र भव (संसार) निरसो. २. मांझ.

ज्यास्तत्र स्मरतो नित्य स्वामी ! तुज दयाकरा ।
 तापापासूनि हा दीन मुक्त होय असें करा ॥ २ ॥
 सेवा करावया लावा देवा ! हा योग्य चाकर ।
 या तणाच्या शिरीं आतपत्र हो तुमचा कर ॥ ३ ॥
 शरणागतसंप्राणीं रामा ! तूं बहु सादर ।
 ऐसें असानियां, दीन पावतो हा कसा दर ! ॥ ४ ॥
 मायानदीत श्रीरामा ! तुझे चरण सांगडी ।
 बहु आवडले हेची साधूंच्या मानसां गडी ॥ ५ ॥
 मीनांचें जीवन जळ. मीनांचें तूंषि केवळ ।
 मी नाथा ! तापलां. यत्नहीनाचें मुख्य तूं बळ ॥ ६ ॥
 आलों शरण्या ! तुजला शरणागत पातकी ।
 न होसि तूं दीनबंधो ' शरणागतघातकी ॥ ७ ॥
 विश्वास विश्वास तुझा कीं तूं मीनासि रक्षिमी ।
 कराही संकटीं ' धांव ' झणतां न उपेक्षिमी ॥ ८ ॥
 तुझ्या घनापें आझातें या कार्तीं जरि पाळिलें ।
 तरी सांभाळिलें सर्व; यश नातरि वाळिलें ॥ ९ ॥
 गाय पंकांत रुतली गाय तो तीस उडरी ।
 पाय मीनासि रक्षिना काय श्रंतव तें तरी ? ॥ १० ॥

वाङ्मनःप्रार्थना.

श्रीरामनाम जपतो तरशील लार्तीं ह्. काय पाहसि ? असो भलतें ललाटी ।
 राहें धरींच, न शिरेंहि कडेकपाटीं; तें बेसवील तुज मुक्तिशि एकपाटीं ॥ १ ॥
 नैर्काचकोटि नग नाम पवि; त्रपा हें तीर्थासि दे, परम नाम पवित्र पाहें ।
 श्रीरामनाम शुक संतत पावनांत त्यासूनियां, न करि संत तपा वनांत ॥ २ ॥
 चिन्ता ! धरीं न दुसरी तिळ आस, राहें, श्रीरामनामचि करीं दृढ आसरा हें ।
 रशील पुरबुनि कामहि. मान गानीं स्वर्गी किजे, परि किका महिमा नगानीं ॥ ३ ॥
 नासावया स्मरणि मानस खेद येतें; नामापरी न करिनी च मखे दयेतें ।
 हे सत्पुधांबुनिधिची भजकास वीची; ते न्यून दृष्टि गमने मज कामवीची ॥ ४ ॥
 मार्माच, सोबुनि दूजा पथ, वावरावें; रामायणादिकुतिला अधधा वरावें ।
 हे सूपवेश मनि भव्य वहा रमाचें; त्याहुनियां इतर न व्यवहार साचे ॥ ५ ॥

१ छत्र, उष्णता (ताप) नाशना करणारा. २ शरणागतांचा आधार, पालक.
 ३ बाचा व मन यांची प्रार्थना. ४ लहर, लाव. प्रपंचलक्षित. ५ एका पाटावर बस-
 वील, मुक्तीचीं तुझे लय लावाल. ६ अनेक पापांचे कांडवधवा (पवन) ७ लज्जा.

चालीं भवांत रघुनायकनावनौके; गंले तरांनि सहजेंचि मना ! वनौके ।
 तारी क्षणांतचि, न तें करवि प्रयास; साक्षी पुरातन दयाकर विप्र यास ॥ ६ ॥
 श्रीरामनाम तेंरि अद्भुत; आढळना एशी वृजी; स्वपद सांडुनियां वळना ।
 वावी सदा सुगति, हेचि नमज्जनातें दे; पावली बहु भरेंहि न मज्जनातें ॥ ७ ॥
 वर्तो प्रपंचविषयांत अत्रांसवा ही; भी नामनिष्ठ न नृपास, न वासवा ही ।
 यावांबुनि श्रम सुनिष्कळ तापसांचे; तापक्षयार्थ तपतां मनि ताप सांचे ॥ ८ ॥
 ज्या रामनाम अमृतोत्तम नाचवीतें तो जाणतो शिवचि एक मना ! चवीतें ।
 तैसेचि ते रसिक सेविति या रमा जे लोभी; रमज्जपण त्यांसिचि फार माजे ॥ ९ ॥
 मूढासि मामचि, तदन्य अपाय सांचे; बाळासि दे अशन पुष्टि न पायसांचे ।
 दुग्धें जेंमे शिशु; न तो नवनीतपानें; नामें तरें जन, तसा न वनीं तपानें ॥ १० ॥
 यामाष्टकांतहि पठार्थहि आळसानें माता जसें न विसरे निज बाळ सानें, ।
 तैसेचि मामजननी बहु वत्सला हे; आनंद या सुगमिचा बहु वत्स लाहे ॥ ११ ॥
 मामामृत, त्यजुनि साखर, आंगपीती; मानूनि दुर्लभ सुधाधिक धोर पीती ।
 षी हाणितो जरि शिरींहि सकांप टांचा, लागे तथापि रस गोढचि खोपटाचा ॥ १२ ॥
 ध्याया पलाशपतिच्या अरिलीं जगावें; त्याचें यश, त्यजुनियां बरि लाज, गावें ।
 ऐकें मना ! परिस तूंहि जिभें ! कशाला व्यथंघितें करिसि हें सुख भेकशाला ! ॥ १३ ॥
 हो स्तोत्रपात्र, रसनं ! प्रभुनाम गा गे ! मान्या शुनी न, जरि आठहि याम गागे ।
 वे मान्य, पुण्य; पुरुषार्थ सुखादि; सोपी मुक्ती हि; नामरस दुर्बळसा दिसो, पी ॥ १४ ॥
 संतासि वेड हरिनामनवासवाचें पीयूष तेंचि हरिना मन वासवाचें ।
 कीं तो तदन्य विषयांत रमं; न केला वेडा; भजे परम सावर मनकेला ! ॥ १५ ॥
 ऐकोमि पाठ करिं वानचि वर्ण वाचें ! जे राम हे, प्रव महाविपदर्णवाचें ।
 तो सज्जकोरहित राघव इंद्रु वा ! हे जें सहयामृत तदीय सुबिंदु वाहे ॥ १६ ॥

मोहीं श्रीरामनामा ! निज मधुर गुणें सर्वदा या जिभेला ।

माशीला शकेंचि स्ववश करि जसा चाखण्यामाजि भेला ॥

गुंतो ही जीभ जैसी नव मधुसि जसी धांव घेऊनि हुंगी ।

राहो गुंतोनि लोभें त्यजुनि मरणभी विस्मृतजाति मुंगी ॥ १७ ॥

सद्गुरूची महति.

श्रीगुरुचें चरणांबुजरज जें, तें मुर्य होय मंगल गा ! ।

अंगलगा सिद्धि सदा याच्या; याचाचि धरिति संगलगा ॥ १ ॥

१ वनांत राहणारे मुना. २ नासद. ३ नौका. ४ यथेष्ट. ५ पुष्ट होई. ६ राक्षसशच्छला, रामाला. ७ हरिनामरूप नवमथाचें. ८ अंगास लागलेल्या. ९ आश्रय.

श्रीगुरुकडे भवमहाव्यसनीं गुरुभक्त चित्त पाठवुनी ।
 होय सुखी, हेमंतीं देउनि शीतार्त जेंवि पाठ उनीं ॥ २ ॥
 श्रीगुरुनें लीलनें सर्व श्रुतिशास्त्रसार पढवीलें ।
 ध्रुव बहुमत परम पदीं रंकातें कर धरुनि चढवीलें ॥ ३ ॥
 श्रीगुरुच्या सोडावें न नता प्रेमें, जसें नभा वातें ।
 हटा भिन्ना सुहृदा आत्ता सरूख्याहि ये न भावा तें ॥ ४ ॥
 श्रीगुरुचे जे, त्यांच्या कामागुष्टांरि साहती लत्ता ।
 गुरुभक्ताची चाले त्या काळावरिहि सर्वदा सत्ता ॥ ५ ॥
 श्रीगुरु हा चतुरानन, चतुरासि नव्या नव्याचि सुधींत ।
 किति न चमत्कृति दावी ? प्रकटाया प्रेमबाण्य हृदींत ॥ ६ ॥
 श्रीगुरु शंकर, यणें सुदृढ स्वानुभवभव्य चापधरें ॥
 भस्म क्षण्यंत केलें देहपुरत्रय सुतीक्ष्ण बोधशरें ॥ ७ ॥
 श्रीगुरु माय, श्रीगुरु तान, श्रीगुरु धणी परिभ्राण ।
 श्रीगुरु विज्ञ, श्रीगुरु विद्या, श्रीगुरुचि जीवन प्राण ॥ ८ ॥
 श्रीगुरुचें दहावें जें लाड, उशी, दाग, सुत, पलंग दबा ।
 ' मानिध्यार्थ चरण घे मोडुनि ' झणल सुतप ' लंगड बा ! ' ॥ ९ ॥
 श्रीगुरुचे जां भगवद्गुणसे प्रेमें द्रवनि गुण गातो ।
 श्रीचा, सुकीर्तिचा किंबहुना मन्मुक्तिचाहि कुणगा तो ॥ १० ॥
 श्रीगुरुच्या भजनसुखें क्षण देहाचा जया पडें विसर ।
 त्याच्या षडगतींचा हा ! हा ! हा ! म्हणें, रडे विसरें ॥ ११ ॥
 श्रीगुरुवचनासि, जसा चातक मेघोदकासि, आ पसरी ।
 न करील तयशाची त्या श्रीगुरुसिधुचेहि आप सरी ॥ १२ ॥
 श्रीगुरु पाहे, नुगवुनि तिळभरिही भेद, सारखें दास ।
 प्रणतांच्या शमवि श्रीगुरुचें वच वेदसाग खेदास ॥ १३ ॥
 श्रीगुरुपदप्रसादें ध्रुवबाळें सुपद जोडिलें अडळ ।
 ह्छितपदार्थदानीं काणाचा हात बा ! असा सडळ ॥ १४ ॥
 श्रीगुरुवांचुनि वाचुनि विफळ जिणें, यांत वांकडें काय ? ।
 शुक्र सांगे भागविला कृष्णें, वाहुनि लांकडें, काय ॥ १५ ॥
 श्रीगुरु ज्यातें तारी संसागाव्धीत, संत तोंचि तरे ।
 श्रीगुरुसि शरण जाणें चित्ता ! हें होय संततांचित रे ॥ १६ ॥
 श्रीगुरुच्या शाश्वत सुखरूपी चरणींच, जेंवि पंशु, गहा ।

१ कामक्रीधादि महा उप भयु. २ म्यूल मूल व कारण हे तीन देह हेच कोणी
 त्रिपुर यांचें दहन करणारा गुरु हाच शंकर. ३ समुद्राय (संबंध पद्मिपुंकेडे). ४ बरोबरी.

चिन्ता ! भवविभवार्ते न भुले, अन्यल्प काल भंगुर हा ॥ १७
 श्रीगुरुदेवा ! सेवा घे वात्सल्यैकरुनि अनवरत ।
 मन वर तव दासाचें हा पावुनि हो जसेंचि अनवरत ॥ १८ ॥
 श्रीगुरुवर्या ! दे तें, मर्यादितें न शील जें मोडी ।
 थांडीहि मनें विष या विषया जाणुनि धरूं नये गोडी ॥ १९ ॥
 श्रीगुरुगाया ! शुद्ध ब्रह्मचि तूं नर न, दिसमि जर नरसा ।
 तक्र तसें दुग्ध दिसं, इहींच्या किमपि साम्य परि न रसा ॥ २० ॥
 श्रीगुरुनाथा ! माथा लववुनि हा दास बालता कांहीं ।
 बालावेचि शिकाविले, हृदयविनादार्थ. बाल तोकांहीं ॥ २१ ॥
 श्रीगुरुगाया ! अंतर्बाह्य न अन्यत्र सर्वथा नातें ।
 आया बाया माया दाविति देती न सर्व थानातें ॥ २२ ॥
 श्रीगुरुगाया ! जाया आयासा या स्वजन्ममरणाच्या ।
 स्मरणाच्या कासला लागावें वा ! तुज्याचि चरणाच्या ॥ २३ ॥
 श्रीगुरुगाया ! प्रेमें सेवावें म्यां तुजे सदा चरण ।
 हे मात्र न सोडावें, जोडावें निश्चयें सदाचरण ॥ २४ ॥
 श्रीगुरुगाया ! ज्या या जायासुतवित्तसंपदा, साच्या ।
 कृत्याशा अत्युघ्रा देती हृदयासि कंप दासाच्या ॥ २५ ॥

गुरुस्तुतिमुक्तांजलि.

गुरुशिष्यसंवाद.

' स्वामी ! काय ग्राह्य ? स्वमुखें सांगा, करा दया पूर्ण ' ।
 ' शिष्या ! स्वीकारावें गुरुवचन प्रणतिपूर्व अतितूर्ण ' ॥ १ ॥
 ' काय त्यागावें ? तें स्वामी ! सांगा अजाणत्यास मज ' ।
 ' शिष्या ! अकार्य सारें टाकावें, हें मनीं बरें समज ' ॥ २ ॥
 ' सत्वर काय करावें ? स्वामी ! तुमचाचि बोल मज वेद ' ।
 ' वत्सा ! शीघ्र करावा ज्ञानें संसारसंततिच्छेद ' ॥ ३ ॥
 ' स्वामी ! वैरी कोण ? ' छात्रा ! तो शत्रु जो अनुद्योग ।
 ज्या उद्योगाभावे पावति विलयासि सर्व सुखभोग ' ॥ ४ ॥
 ' स्वामी ! शूर ह्यणावें कोणाला ? हें मला तुम्ही बोधा ' ।
 ' शिष्या ! स्त्रीनिश्चरें पावेंना जो व्यथेसि, तो योधा ' ॥ ५ ॥
 ' गुरुतेथें मूल मला स्वामी ! कांहींच ठाउकें नाही ' ।
 ' शिष्या ! न मागणें हें गौरवबीज स्वमानसीं पाही ' ॥ ६ ॥
 ' दारिद्र्य कोण सांगा ? बहु पुसतों, कीं तुम्हा नसे रोष ' ।

- ‘ शिष्या ! बरवें पुरिलें; इरिद्विपण तेंचि जो असंतोष ’ ॥ ७ ॥
 ‘ जाटच कशास झणावें ! हें सांगाजी ! मला सुडासास ’ ।
 ‘ शिष्या ! जो कौशल्यप्राप्तीसाठीं नसेचि अभ्यास ’ ॥ ८ ॥
 ‘ स्वामी ! कोण सुदुःसह सर्वां नरकांपरीसही नरक ? ’ ।
 ‘ परवशाचाचि निरय. हें जाणनि, तूं संग सोदुनी सरक ’ ॥ ९ ॥
 ‘ स्वामी ! जे जे प्राणी. त्यांचें प्रिय वस्तु मुख्य तें काय ? ’ ।
 ‘ शिष्या ? पंचप्राणचि लांकांचा प्रियपदार्थ समुदाय ’ ॥ १० ॥
 ‘ मित्र कवण ? हें सांगा. संज्ञय न तुझ्याविना बुजा ठेवी ! ’ ।
 ‘ तो मित्र होय बापा ! पापाचारांत जो बुडों नेवी ’ ॥ ११ ॥
 ‘ शल्य असे काण ? शरो ! मरणापर्यंत ज्यामुळें ताप ’ ।
 ‘ तें शल्य नेत्र झांकुनि, केलें असतें सुद्यत जें पाप ’ ॥ १२ ॥
 ‘ यत्न करावा काठें ? हें सांगा जी ! तुझीं महा ज्ञानी ’ ।
 ‘ शिष्या ! यत्न करावा विद्याभ्यासीं. सर्वोपधीं, दानीं ’ ॥ १३ ॥
 ‘ कांण प्रिया करावी ? स्वामी ! करुणाशून्यवस्तुदया ! ’ ॥
 ‘ वत्सा ! प्रिया करावी सम्मैत्री, दक्षता, तशीच दया ’ ॥ १४ ॥

प्रश्नोत्तररत्नमाला.

नाममाहात्म्य.

- भागवतांच्या सुहृदा ! नामा ! तूं हरिमि सर्व पापहर ।
 यारतव सदाया ! वरदा ! दीनें म्यां पसरिला तुला पहर ॥ १ ॥
 ईवें तुजशीं सत्सहवासांत नवीच आंळखी पडली ।
 तूझ्या मधुगतशुणीं अतिचंचल चिन्तवृत्ति ही जडली ॥ २ ॥
 नारदवाल्मीकिशुकध्यासादि सखे तुजें तुला भजती ।
 मित्र तुजें झणवाया, कौची दीनासि योग्यता मज ती ॥ ३ ॥
 सर्वत्र स्नेह तुझा सम, समयीं संकटीं पुढें होसी, ।
 परमपदवीं बेमविसी रंकाहि, देउनि मुलेग्र तूं जोशी ॥ ४ ॥
 तूं मात्र रामनामा ! कामा येसी न पाहसी दोष ।
 दुसरे सखे सखेद त्यजती कर्गिती नयच्युतीं रोष ॥ ५ ॥
 रामें निजप्रजांतें बहु सुख दिधलें तसेंचि तद्वाज्य ।
 नामा ! त्या मागें त्यां विश्वाला दाविलें सुख प्राज्य ॥ ६ ॥
 नामा ! या मातांनीं तानीं थानींहि लाविलीं मरती ।
 त्वदपत्यें दुस्तर भवसिंधुत जडासि तागिती मरती ॥ ७ ॥

मामा ! रामाहुनि तूं सद्यः स्तुतिवाक्य हें न दासाचें ।
 न झणें सत्य झणों मन बापा ! करुणासुधानदा ! साचें ॥ ८ ॥
 एक अयोध्या नेली तरि मागें पुष्कळ प्रजा उरली ।
 तीची तवप्रसादें असुतरसास्वादनस्पृहा पुरली ॥ ९ ॥
 रामें तात स्यजिला शोकीं याहुनि कोण अत्याग ? ।
 नामें : वां तद्भ्रमंवन केलें, न करितांचि तस्याग ॥ १० ॥
 श्रीरामें क्षत्रियकुलकाल, तुवां जिंकिला जगत्काळ ।
 तो भवचापचि खंडी, तूं भवभवपाशजाळ तात्काळ ॥ ११ ॥
 श्रीरामाच्या कंठीं घाली जनकारुण्यनृपतिची बाळाः ।
 तुझिया गळां सुगसुरनरवरसद्वृत्ति घालिती माळा ॥ १२ ॥
 विश्वरतप्रतिपालन, दुर्जनचित्तप्रसादन रवैर ।
 केलें, आणि न केलें पुण्यंजनेश्वरकुळीं तुवां वैर ॥ १३ ॥
 स्वलकृतदोषारांपें जरि तवपदसेवनासि अंतरती ।
 प्राणसरुया ! नामा ! मग साधवी सन्मंडळी कशी तरती ? ॥ १४ ॥
 स्वल्पद वियोगघटिका युगशातछर्षी तवाश्रितां होय ।
 श्रीरामवानरांचें नाम नरापरिस धैर्य बहु होय ॥ १५ ॥
 नामा ! सामान्य प्रभु गेला स्वपदांतरासि ज्या काळीं ।
 हे अधिकार तुज निजप्रतिनिधिला कीं, सुखें प्रजा पाळीं ॥ १६ ॥
 नामा ! जामाता तूं करिसी निजदास, आत्मजा मुक्ती ।
 हेसि, झणूनचि पुष्कळ गौरविसी; सूचली भली युक्ती ॥ १७ ॥
 तुष्णानर्दीत अधना तारिसि तूं नामराज नावाडी ।
 तोचि उदार, सद्गुणें जो क्षुधिता पामरा जना वाडी ॥ १८ ॥
 नामा ! बा ! माहेंरा न्याया आलासि काय तूं मूळ ।
 न सुचेचि कामधाम, प्रकट स्वांतीसि लाविलें खूळ ॥ १९ ॥
 प्रभुपदें भवसिंधूधृत मुक्तांची नित्य एक लाखोली ।
 वाहसि जाणसि कुशला ! भवाब्धिची तूंचि एकला खोली ॥ २० ॥
 तूं असुतरालि नामा ! भगवज्जनवदनपद्म तें चाडें ।
 प्रेमळजनसुक्षेत्रें, भरिसि पिकें, मिळसि आपुर्या पाडें ॥ २१ ॥
 कळिकालीं मंत्रांचें तेज प्रतिवासर क्षया जाय ।
 तेज चढे तुज नामा ! बहु माने काळ हा तुला काय ? ॥ २२ ॥

१ अति अपराध, पाप. २ त्या दशरथाचें रक्षण. ३ शंकराचें संसारपाशाचें जाळें. ४ रामानें रावणकुलीं वैर केलें तसें त्वां केलें नाहीं. ५ पुण्यजनां वर श्लेष आहे. पुण्यजन म्हणजे राक्षस असाही अर्थ आहे. ६ आत्मस्वरूपस्थिति. ७ चित्त, मन. ८ बीं पेरतांना ज्यांतून शेतांत पडतें तें,

मामा ! मामाकाकादादाबाबादि आप्त जन्माप्त ।
 सोही तेही तूही : वतनेहें परि जगन्त्रय ध्यात ॥ २३ ॥
 बुढा कलिवांबुनि, तूं आवडसी फार साधुचिन्तास ।
 तुज जपति परमहंसहि नित्य, जसे कृपण लोक विन्तास ॥ २४ ॥
 यद्बलनाथीं नाचसि तूं होउनि सुप्रसन्न नटसा रे ! ।
 नाचों लागति त्याचे भवपाशविमुक्त पितर चट सारे ॥ २५ ॥
 नामा स्वामात्या तुज, राज्यभरोबुहानयोग्यशक्तीस ।
 मिजजनधनभवनपरित्राणाधिकृतिहि विशुद्ध भक्तीस ॥ २६ ॥
 त्रिलुवनराज्य प्रभुचें प्रतिनिधिनें : वं स्वहस्तगत केलें ।
 भोळ्या दिगंबरारचें आक्रमिलें वतन, जळ जसें तैलें ॥ २७ ॥
 या काळांत भरभर स्वामी ! तूझीच कीं धणी हातीं ; ।
 घेसी आश्रितकामें एकामें करुनि नुलवती पातीं ॥ २८ ॥
 सर्वाभीष्टपदार्थामध्यें तूं फार मिष्ट नामरसा ! ।
 पामर साच्युत सांचहि तुज सेविति, जेंवि भुंग तामरसा ॥ २९ ॥
 सनकादि बंधु चवघे, नारद, शुक, शंभु, मारुती, चेल ।
 गेले सुलबुनि, गेले संसारांतूनि, फार वश केलें ॥ ३० ॥
 भगवन्नामांघारें सकळेंहि अघें सवासनें जळती ।
 मळती न नामधारक, पळती यमदूत विझती टळती ॥ ३१ ॥
 तुजें कुराळ नाम बा ! हळुहळु मना आकळी
 कुरन्वय असा महा खळहि त्यास भी हा कळी ।
 हरि व्यसन पाप हें; बहु कशास ! कायांधवा-
 परि त्वरित भेटवी तुजहि यांगमायाधवा ! ॥ ३२ ॥
 तुझांसमिचि हें गुणें; अणु उणें नसे नाम, हा
 विसें अधिकर्ही, तसा गुण तुळा असेना महा ।
 सर्वैव भलन्यासही सुलभ, आणखी गायका
 उंळी न, न अधोगति क्षणहि दे जगन्नायका ॥ ३३ ॥

संशयरत्नमाला.

संसारसागरांत घुडत असतां परमेश्वरानें आपणाम नाराचें क्षणून कर्वाणें देवाचा धावा केला. भक्ताविषयी कनवाळ देव लवकर कां येईना क्षणून कर्वाणें अनेक संशय घेतले

१ जन्मापासून जडलेले. २ एकमरा. दोर्याचे पातें लवनें न लवनें नीच. ३ प्रच्छाद. ४ उत्तरार्थांत नामाचें समाह्वन हो अष्टम्व कम दे दाखविले अति. राम भक्तांना मात्र सुलभ आहे; नाम जडमूढपतितांसुद्धी सर्वांना अति. ५ बळीला देवानें टळले व पाताळ दाखविलें.

ने या रत्नमालेंत गुंफले आहेत. खाली दिलेल्या टीपा पंतांनी रचिल्लिन प्रतीन स्वहस्ताने समासांत जशा दिव्या आहेत तथाच घेतल्या आहेत.

उठतां बहु स्वनें 'कोठें जातां?' असें तुम्हां देवी।

पुसती झाली, जाणों पुसतां, ज्ञाना पुढें न पद ठेवी ॥ १ ॥

किंवा नाग आला आलापीत रवकीय सच्चरितें।

प्रेमळ गीत तुम्हांला हरि ! हरिणापरिस बहुत वशें करितें ॥ २ ॥

कीं माझे दुर्दैवें प्रभुच्या मार्गांत आढवें पडलें।

शरणागत भयशमना ! यातव येणें तुजें नसे घडलें ॥ ३ ॥

किंवा मजहूनि दुसरा कोणी बहु दीने दास आढळला।

तत्पुढेवसर्मिं त्यावरि करुणाघन प्रभू दळला ॥ ४ ॥

बहुधा बळिचें त्राण क्षणभरिही सोडितां नये देवा।

न बुकावी उलपापपायश्चित्तार्थ साधुची सेवा ॥ ५ ॥

प्रायः सुमुहूर्तांचा शोध करायासि लागला वेळ।

होय महर्कायं परी प्रभुचा तों नित्य सहज हा खेळ ॥ ६ ॥

किंवा तुज एकाकी पाहुनि. खळ दैत्य आढवे आले।

कुटतां सागर सिकेतासंतुचें काय न्यापुढें चाले ? ॥ ७ ॥

किंवा तुज गुंतविलें भजकीं परि ते द्यार्द्र या रंकीं।

उत्तरिन्यासि न सज्जन गुंतविती, गाय कष्टतां पंकीं ॥ ८ ॥

किंवा बुकतें काहीं रतवनीं, तेंणेचि मायुता बससी ?।

तरि हें मनेमूर्खत्व, प्रभु तूं दोषजेंही तसा नससी ॥ ९ ॥

हरिहरं द्वाणतां यांचे कोणें ? यद्वाच्य पथकरहि तों घे।

जंपतां, अन्योन्याच्या कार्या जपतां जसे तुम्हां दोषे ॥ १० ॥

कोलीं असल निद्रा, कार्नी गेली नसल ही हाकः।

तो समय होय हो भवदन्यप्रभुकोप जिण्णुचा नाक ॥ ११ ॥

'मीं त्रिजेराज मयूरत्राण न केलें' अशी धरो लाज।

प्रस्थानीं परि गरुडें सिद्ध असायेंचि, लागतां कांज ॥ १२ ॥

१ पर्यकावरून. २ पुसल्यावर गेल्यास कायसिद्धि नाहीं असें जाणून. ३ गीतश्रवणी काहींचि भान नसतें. ४ आपला समुच्छेद न द्वावा म्हणोन. ५ परमात्मकडे आधीं जावें हें उचित. ६ सज्जन सेवेनें प्रसन्न होतो. अपराध क्षमा करितो. ७ शुभलक्षीं समर्थ महत्कार्य सुहृद्गुणांदि करितान. ८ आमच्या दृष्टीनें. ९ खेळाम मुहूर्त पाहणें नलगे. १० ते तुजपुढें तुच्छ. ११ मत्संदेह वृथा. १२ दोषपाहक नव्हेस, गुणपाहक आहेस. १३ एकाचा भक्त नव्हे. तुम्हां दोषांत येद नाहीं म्हणोन दोषांमदीं भजतो. १४ जो धर्णा तो जपतो असें जरि म्हणाल. १५ निद्राभंगें प्राकृत कोपनात. तूं न तसा. १६ राजांनै प्रजा न रक्षिली तरी लज्जा पावावी. १७ काहीं असा; सर्वकं स्वयं सर्वथा चालवावा.

देवर्षिपितृमनुष्यायामितांचं ऋणः न फेडिली कवडी ।
 हें सत्य परि प्रभु अभिमानें सवदा न हातिंचा दवडी ॥ १३ ॥
 कीं ' भीतो भ्रांत वृथा, घुगजलमझासि काय तारावें ? ' ।
 झणतां असें कसें ? शिशुभय जाया बायलांसि मारावें ॥ १४ ॥
 कीं कांहीं व्रतनियमीं बोलों चालों नये असें झालें ।
 तरि दीनरक्षणाहुनि अधिक फलव्रत कधीं मनां आलें ? ॥ १५ ॥
 कीं न श्रवणीं गेली ही माझी हाक, हा कसा तर्क ? ।
 कॅशि शुरुजनीं सतीची ? शिवला ज्या कुमुदिनीस असंदर्क ॥ १६ ॥
 कीं हाक ऐकतांचि, प्रभुला हा रक्षणाहंसें वाटे ।
 वांटे या दुःशीलघीष्मीं नवनव दयानवी आटे ॥ १७ ॥
 कीं पावावें समयीं सद्य मनांतूनि योजिलें जरि तें ।
 तरि जेंचि रुक्मिणीचे चित्ता, माझे अर्धीर मन करितें ॥ १८ ॥
 किंवा पुराणपुरुषा ! संप्रति बहु भागलासि या कामीं ।
 तुज नीज लांगली तां सजलों मारावयासि हाका मीं ॥ १९ ॥
 किंवा बरी परीक्षा केल्यावांचुनि न प्रसाद करा ।
 तरि वरि तसाचि आंताहि उगाडितां कोळसा प्रयास करा ॥ २० ॥
 कीं आर्जविला नामप्रतिनिधि, हा असुत उधळितो स्वैर ।
 न पुसे, न भी, न ऐके; यास्तव दांघांत लागलें वैर ॥ २१ ॥
 किंवा झणसि ' समधांहं कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुम ' ।
 दीनावनाविणें क्षण देडल इयिताइया करी वरुं ॥ २२ ॥
 कीं वैकुंठीं पुष्कळ भक्त, तिळ स्थळ नसे, नसेावंची ।
 वसवा पुरें ' पुरे ' कां झणतां ? धनवंत कण कसा वेची ? ॥ २३ ॥

१ धोरणाम बहु मूल्य देऊन धेणे में व्याधिच हें प्रभुचित. २ लटक्याही भयास नातें
 वारितो तसें करावें. ३ पृथी तीं अत्युत्तम म्हणून धरिलें होतें तें कधीं टाकिलें ? ४ गुरुस-
 मीप सभेत अस्पृशा मनीं राजमुता पानिमक्ष वस्त्रभोक्षणीं मोठी हाक कशी माराळ ?
 नशी ऐकिली माझी कां न ऐका ? ५ कुमुदिनी अर्क म्हणतां मृदुच उपज्य दिमते तेंगें
 व्याकुळ. ६ प्रतिक्षणीं स्वतामोच्चारवनिश्रवणी द्या करावोंमें म्हणतां; परंतु दुराचार सु-
 देनात म्हणोन द्या करितां करितां राहतां. योगमांत नदी वाडेंतच आदमी तसा मजकडे
 येतां द्या सरते. ७ निद्रामुखी प्रबोध दुष्कर. ८ श्रम मात्र, लाभ नाही. ९ बद्धमूळ प्रधान
 स्वामीस मारनांत नाही. १० म्याथीत पतिका खा वतंबिती तसें पती वतंतो. ११ भरलें
 असेल, भरावें हेंच उत्तम. भाष्यातगार रचावें तेंचि भक्त देवाचे. स्थळसेकोचें धनत्याग
 नातिविरुद्ध. १२ मोठा मादुकारही धान्यकणामें लंपीत नाही. ममत्कां उचलून टोबितो,
 तुच्छ म्हणत नाही, तेणे कल्याणच होतें.

कीं याचकांसि देतां सरले चारीहि मुक्तिधनराशि ।
 भक्तिमज मज द्या, द्यावें देवाला असृत, योग्य न नरासी ॥ २४ ॥
 कीं हो कळानिधि द्विजराज नको, ज्यासि लागला डाग ।
 तरि काय प्रभुवर्या ! चुकला तुमचा हरू महामाग ? ॥ २५ ॥
 कीं वाटलें खळाला मुक्ति न द्यावी, जशी मुधा सर्पा ।
 तरि ज्या अंधादिकांच्या, द्या सुवरा, भक्तिमात्र मज अर्पा ॥ २६ ॥
 कीं गमलें जरि आधीं म्हणतो द्यावा स्वपाद; या लोभी ।
 जातां वांगिल जें जें तें द्यावें हें मुधा द्यालो ! भी ॥ २७ ॥
 कीं भेटि बहु दिसां, भय भेटाया दीनबंधुला वाटे ।
 तरि भेटावें विधिनें, गेले जाताति साधु ज्या वाटे ॥ २८ ॥
 कीं भीसी मज एका उद्धरितां, लागतील फार झटें ।
 तरि, कोणाहि न कळतां, न्याया झांकोनि दास पीतपटें ॥ २९ ॥
 कीं एक मींच उरलों पापी; हें बीज ठेविलें जतन ।
 वर्तन स्वकीय मज कां करितें त्वज्जाम मंगलायतन ॥ ३० ॥
 कीं मार्गें शुभ उभा अससी, प्रभें उभारुनी बाहे ।
 तरि काय वाळकाचे तूं सावर बाल ऐकसी वा हे ॥ ३१ ॥

सन्मनोरथराजि.

श्रीरामासि भजावें भक्तें म्यां जेवि तेंवि संतांतें, ।
 राजासि उपासावें, तेंसंचि जनें प्रधानपंतातें ॥ १ ॥
 कोर्णसुगांत भरावें हें हरि ! हरिजनयश प्रचुर म्यां तें, ।
 जैसा दोंडीं कोंडीं गुर्जरदेशस्थ विप्र चुरम्यातें ॥ २ ॥

१ जें ज्याला योग्य तें त्याला द्यावें. २ चंद्र व मारोपंत. ३ शशिरोत्तर. ४ अघादि-
 कांच्या प्या; (अघासुरादि जे पापा त्यांच्या) दिला कन्या फिरोन घेऊं नये दुसरियास
 देऊं नये. ४ चरण दाखवायाम या म्हणतो पण लोभा आहे. काय मागेल तें कळेना. गेल्या-
 वर न देता थोरपणास शब्द म्हणोन मान असाल. तरि भय लटिकें धरूं नका. भेटी मात्र
 पाहिजे तीच द्यावी. लटिका भय धरितो सरा भय धराना. मानोसि तरि मुधा द्या-
 लोभी-योग्यच आहे इति कोपोक्ति. ५ बटुकाळें भावू भावास भेटला तरि नाश होतो.
 विधीनें भेटतां नाश नाही. उभयत्रही बरें. ६ निजवृत्ति, स्वयं. ७ ' सज्जनांच्या मनो-
 रथांची माला. ' या काव्यांत सज्जनांना काय काय गोष्टी आवडतात, हें प्रतिचरणांत
 किंवा प्रत्यायेंत एखादीं घरगुतीं मायां उपमा योजून दाखविलें आहे. ८ दिवाण. मुख्य-
 कारभारी. कर्षाच्या वेळीं ' प्रधानपंत ' असें पेशव्यांम म्हणत. ९ या व पुढील आर्षेत

हा हो सुसूत राघवनाभें, सारेंचि जेंवि तेलिंगा ।
 शीला जपो, बहु जपति जैसे अय्यारुय साधु ते लिंगा ॥ ३ ॥
 मतिची पटो हरिगुणीं, पतिकंठीं मिठि जशी सुदारांची ।
 बुझारू परमर्मा, जीभ नकाग जशी उदारांची ॥ ४ ॥
 सत्संगतीं असावा प्रेमा, ग्रीधर्मीं जसा असं व्यजनीं, ।
 रम्यहि अभक्त हो मज, मधुपा चंपक तसा, असेव्य जर्मीं ॥ ५ ॥
 काव्य करावें म्यां, नच वचकावें वृषिती परि लघूस ।
 न करावें काय सदन कीं त्यांत पुढें चिळें करिल घूस ॥ ६ ॥
 गुरुभक्ति ते स्वमाता, भाऊ सत्संग, विषय तो बाऊ ।
 भावु माझें मानसबाल श्रीरामकीर्तनें खाऊ ॥ ७ ॥
 कांपावें मन कुजनीं, वृद्धपणीं कापतें जसें शिर तें ।
 सत्संगींच शिरावें, बाळ जनैऋचर्चीं जसें शिरतें ॥ ८ ॥
 नच सोढावें नारायणनामानें कदापि हें वदन ।
 मेळ्याही लोभ्याच्या चित्तें सोडू नये जसें सदन ॥ ९ ॥
 सद्गजन न त्यजावें, बहुकष्टीं संकटीं जसें वतन ।
 सक्तं करावें तैसें जैसें सपकारित्यपें जतन ॥ १० ॥
 भाग्यवतीला दुर्बळ कन्यासी सत्सभेसी हें उक्ति, ।
 व्हावी परिपाम्या, कीं घेती शिभुचीहि जाणते युक्ति ॥ ११ ॥
 प्रभें नवीं नवीं तीं माझ्या रमनेमि सुकाविकुलगतीं ।
 गीतें यावीं, येतीं माहेगीं जेंवि बहुत सुलगीतें ॥ १२ ॥
 हो सत्करप्रसावें कुण्जा तैसी मदीय मति सरळी, ।
 खट्कृतनिदा सुखदा हो श्यालकृता जमीच मति सरळी ॥ १३ ॥
 निश्चय करुनि, न मागें तिळही ठेवी पतिव्रता चरण ।
 भगवद्भजनीं माजी तैसीच करूं मति व्रताचरण ॥ १४ ॥
 हरिकीर्ति गीति जी म्यां देवा! व्हावें कुरंगें! तींत, ।
 लाळावा हा सत्पद्भुर्ति जसा तुंग रेतींत ॥ १५ ॥

गुजराथ्यांचि चुरम्यावरचें प्रेम, तेलंग भाळणांचि मारावरचें प्रेम व्यक्त केलें आहे व
 लिंगांत लिंगाटा किती जपनात हें दाखविलें आहे. या चिमुकल्या काव्यांत
 देशाचार, स्त्रियादिकांचि आचार व आवडी, व नित्य प्रतिगृही दिमणाऱ्या सामान्य
 गोष्टी उपमानांत योजून कवीनें आपलीं मार्मिक व सूक्ष्म दृष्टि व्यक्त केली आहे.
 १ आईच्या चोरींत (स्तनपानामार्गी) २ सूक्ष्म शब्द येथे प्रिय ह्मणजे (१) मुज-
 नांची आज्ञा (२) तद्वत्कार देवण्यामार्गी वीक्षणप्रती केळाचे वाळलेले साप घेतात ते.
 ३ मेव्हण्यानें केलेली रळी अर्थात् जमीतरणाम आनंदविने तथा परकृत मन्निदा मला सुखबो !

बहु साधुक्त रुचावें, लोभिम्रमुला जसैं बहाडाचें ।
 मज अन्य कलत्राचे स्पर्श न विटवू जसैंच हाडाचें ॥ १६ ॥
 वत्स जसा स्तन्यातें सावर पीतो धरुनि आम्यातें, ।
 जें साधुमुखोद्भूत यश तैसैं प्यावें करुनि आ म्यां तें ॥ १७ ॥
 हरिकीर्तनीं शिरावें, धनिकृष्टीं जेंवि जपुनि चोरानें, ।
 न उठावें बहुकार्यें, बहुभरें जेंवि कुचर होरानें ॥ १८ ॥
 निजवेहगेहभान प्रभुभक्तांच्या कधींहि मेळांत ।
 मज कीर्तनीं नसावें जैसैं शिरतां मुलांस खळांत ॥ १९ ॥
 म्यां कीर्तना टपावें, मार्जारें सर्वदा जसैं दुग्धा, ।
 मन्मति विनयादिगुणां वाहो, प्रेमं नगा जसी मुग्धा ॥ २० ॥
 प्रिय हरिजन हां जैसा आला मांहरुचा बहायाला ।
 कीर्तन जसा विवाहा, जावें म्यां सज्जना पहायाला ॥ २१ ॥
 हृदय हरिजना कांता मतिनें उघडें करुनि ओपावें, ।
 सखिरहीं बहु व्हेहीं गोपीचिसें तसेंचि कोपावें ॥ २२ ॥
 उलटा आंत स्पष्ट व्यवहार दहांत दाखवी सुलटा, ।
 मन्मति हां तैसि परपुरुषासक्ता सदां जसी कुलटा ॥ २३ ॥
 जैसे अंधें वृद्धें नसतां गतिंहेतु हरतकीं यष्टी, ।
 तैसैं व्हावें सज्जनसंगतिवांचुनि उदंड म्यां कष्टी ॥ २४ ॥
 आवड असो कथेची, जसि बाळा फाल्गुनांत पुनवेची, ।
 संतीं वेंचावें धन, तापसजन तप जसैं तपुनि वेंची ॥ २५ ॥
 रंगावें सवृषनें मतिनें, शृणें जसेंचि हळदीनें, ।
 भजन न सोडावें म्यां, जेंवि कधीं कर्षकें न हळ दीनें ॥ २६ ॥
 हळु हळु झडो अहंता सन्नमनीं, वार्धकीं जशी शेंडी ।
 कोंडू विवेक विषया, निःस्पृह जन वस्तुतें जसा कोंडी ॥ २७ ॥
 वरि संकोच असावा, आंत बहुत कृष्णकीर्तनीं काम; ।
 शुकजनसमक्ष पतिचें घेतां आर्याग्रहें जसैं नाम ॥ २८ ॥
 सत्यवरजाहुनि अधिक मज चिंतामाणे सुरदु न गमावे ।
 सन्नतमतिमहिलागीं नवनव सेवाधिकार न गमावे ॥ २९ ॥
 ताप शमाया अलिनीं नलिनीं म्यां सत्पदींच लोळावें ।
 पोळावें चातकमन न दर्शो जलवें दूषोनि ओळावें ॥ ३० ॥

१ दूध. २ हा आर्येतला श्लेष फार मजेदार आहे. व्यभिचारिणी जशी पर-
 (अन्य) पुरुषासक्त होऊन आंत नियम आचरण करून बाहेर पतिव्रतेचा डोल मिरविते, त्या-
 प्रमाणे मार्शा मति पर (श्रेष्ठ) पुरुषसक्त होऊन आंत ब्रह्मनिष्ठ होऊन बाहेरून लोकाचार
 पाळीत चारचौघांसारखी दिशो. ३ शेतकरी. ४ निंदो. त्यागो.

श्लोक-केकावलि.

सदाश्रितपदा ! सदाशिवमनोविनोदास्पदा !
 स्वदासवशमानसा ! कलमलांतका ! कामदा ! ।
 वदान्यजनसङ्घो ! प्रशमितामितासन्मदा !
 गदारिद्वरनंदकांबुजधरा ! नमस्ते सदा ॥ १ ॥
 पदाब्जरज जें तुझे सकलपावनाधार तें
 अघाचलहि तारिले बहु तुवांचि राधारतें ।
 अजामिळ, अघासुर, व्रजवधू, बकी, पिगळा
 अशां गति दिली; उरे न तुण भेटतां इंगळा ॥ २ ॥
 तसाचि उरलों कसा ? पतित मी नसे काय ? कीं
 कृपाचि सरली ? असेंहि न घडे जगजायकीं ।
 नसेन दिसलों कसा ? नयन सर्वसाक्षी रवी
 वियाद धरिला ह्मणों ? न सुरभी विषक्षीर वी ॥ ३ ॥
 मतावनधृतघ्नत ! ज्वलन तूंचि बांधावनीं;
 पदप्रणतसंकटीं प्रजव तूंचि बा ! धावनीं; ।
 दया प्रकट दाखवी कवण सांग त्या वारणीं ?
 सेंतीव्यसनवारणीं ? जयजयार्थ त्या वा रणीं ? ॥ ४ ॥
 ' अगा ! प्रणतवत्सला ! ' ह्मणति त्या जनां पावलां,
 म्हणोन तुमच्याच मी स्मरतसें सदा पावलां, ।
 ' करूं बरि कृपा, हळू द्यसन, इनि हा तापला
 असें मनिं धरा, स्वरा भरंवसा मला आपला ॥ ५ ॥
 कळी करि सुनिर्मळीं परम उद्य दावा नळीं
 तयांत अविशुद्ध मी, शलभ जेंचि दावानळीं ।
 व्रणार्ति पशुच्या शिरावरि वनीं उभे काकसे
 रमरादि रिपु मन्मनीं, अहि न काळ भेका कसे ? ॥ ६ ॥

१ कौमोदकी नामक गदा, सुदर्शन चक्र, पांचजन्य शंख, नंदक नांवाचें वज्र, व
 कमल हीं धारण करणारा श्रीविष्णू. यावर चतुर्भुज विष्णूच्या हातांत पांच वस्तु करा
 आल्या अशी शंका येते. कोणा ह्मणतात स्वर्ग कमरंम बांधले, कोणा म्हणतात एकाच
 वेळीं पांचही वस्तु हातीं घेतल्या असें मानण्याचें कारण नाहीं. कदाचित् नंदक (आनंद-
 दायक) कमल असाही अर्थ घेतां येईल. ' येयें ' राधारण ' या विरुद्ध कारणापासून
 ' अघाचलहि तारिले ' हें कार्य झाले म्हणून विभावनालंकार झाला आहे. ३ विविध तापपद
 वनांत. ४ गर्जेद्र. ५ दौर्गंधी. ६ अर्जन.

तुझ्या गुणकथा महासुरभि स्यांत ही रासभी
 शिरे विषयवासना; जसे शुका अहीरास भी ।
 तसी न इतरांस भी; इस संदंडही हाकिती
 तथापि बहु लाथळी मग अदंड मी हा किती ? ॥ ७ ॥
 खरासुर जसा, तसी विषयवासना हे खरी
 हिचा वध करावया तुजचि शक्ति आहे खरी ।
 बकी सुमति, ताटका लघु, न हे भली; लाजसी
 उगाधि; तसि एक ही ब्रजवनांत लीला जसी ॥ ८ ॥
 ' अतर्क्य महिमा तुझा, गुणहि फार, बा ! हे, ' विधी
 श्रुतिज्ञहि झणे सवा, स्तविल आमुची केंवि धी ? ।
 तरी जन यथामति स्तवुनि जाहले सन्मती
 स्तवार्थ तुझिया तुझ्यासम कवी कधीं जन्मती ॥ ९ ॥
 प्रभो ! शरण आलियावरि नव्हां कधीं वांकडे
 झणोनि इतुकेंचि हें स्वहितरुस्य जीवांकडे; ।
 प्रसाद करितां नसे पळ विलंब बापा ! खरें;
 घनांडु न पडे मुखीं उघडिल्याविना पांखरें ॥ १० ॥
 शिवे न तुझिया पद्म अदयतास्य दोष क्षण;
 प्रभो ! चुकतसों, तरी करिसि तूंचि संरक्षण ।
 नक्षेचि शरणागती घडलि सत्य अद्यापि ती;
 रुचे विषय, ज्यां भिळे असुत, ते न मद्या पिती ॥ ११ ॥
 झणा मज उताविळा; गुणचि घेतला; घाबरें
 असो मन असेंचि बा ! भजकबहिमेघा ! बरें ।
 दिसे क्षणिक सर्व हें ! भरंवसा घडीचा कसें
 धरील मम ? आंधिनें बहु परिभ्रमे चाकसें ॥ १२ ॥
 कृतांत कटकामलध्वजजरा दिसों लागली;
 पुरःसर गदाम्बधें झगडतां तनू भागली ।
 सहाय दुसरा नव्हे तुजविणें बळें आगळा
 न हों जरि उताविळा स्वरिपु कापितां हा गळा ॥ १३ ॥
 अवश्य कारणें खरें प्रणतरक्षण स्वोचित;
 उशीर मग कां ? बसों रूपण मीहि कां शोचित ? ।
 नव्हे प्रभुवरा ! तुझां उचित एकटें धांवणें
 कृतांत शिवला नसे तंव, दिसे बरें पावणें ॥ १४ ॥

१ म्लिष्ट शब्द—दंडधारी व मंत्र्यामी २ चिना. देहपतन होण्यापूर्वी आपणास ईश्वर-
 भाषि कशी होईल ही चिन्ता.

ध्रुवस्तवनि आवडी धरि, ह्यणोनि अत्यादरें
 तुम्ही करुनि दाविली, शिबुनि गह्ल सत्या दरें ।
 तसें मज करा, करांबुज धरा शिरीं, मावरा !
 बराभयपरा ! पराक्रमपटो ! मना आंवरा ॥ १५ ॥
 करांबुज असो; नसें उचित त्यास मी पामर;
 प्रणाम करिती पदाप्रतिहि सन्मुनी सामर ।
 पदाब्जरजही जगत्रयनमस्क्रियाभाजन;
 प्रसादचतुरा ! कसा तरि करा बरा हा जन ॥ १६ ॥
 तुम्ही करुनि दाविला ध्रुव कृतार्थ जैसा दरें
 तसेंचि जरि योजिलें तुमचिया मनें सादरें, ।
 असो; विहित तें करा; परि बरोबरी त्यासवें
 मसे उचित; तो महाप्रबळ, वांदिजे वासवें ॥ १७ ॥
 किती बय ? कसें तप प्रखर ? काय विश्वास तो ?
 ध्रुव ध्रुव खरा; स्तवा उचित होय विश्वास तो,
 करी तुळितसां तुम्ही प्रकट मेरुशीं मोहरी ?
 प्रसाद करितां उणें अधिक नाठवा, हो ! हरी ! ॥ १८ ॥
 प्रभुत्व तरि हेंच कीं करुनि वे कृपा दान तें,
 स्वसाम्य यदुपार्जनें मिरविजे स्वपादानतें ।
 प्रसाद मग काय तो, जरि निवारिना लाघवा ?
 कसें बरामुखानुजा विसरलां ? अहो राघवा ! ॥ १९ ॥
 तुम्हींहि बळि बांधिला, ह्यणुनि आमुची माय जी,
 मनांत सहजा दया, निपट टाकिली काय ? जी ! ।
 सकोप विसती हरु क्षणभरीच; जें तापलें
 जल ज्वलनसंगमें, त्यजि न शैत्य तें आपलें ॥ २० ॥
 असंकय खळ संगरीं निजकरीं तुवां मारिले;
 न निष्पूरपणें, कृपा करुनि ते भवीं तारिले ।
 जगज्जनक तूं, मुलें सकळ जीव, यां भौतुकें
 वटावुनिहि इशि वा ! अमृत नेत्रिज घातुकें ॥ २१ ॥
 कृपाचि जननी तुम्ही, सकल जीव दयाद; या
 तिणेंचि उपदेशिया करिति सर्व दया दया; ।
 असें उमजतां भले न हरुभाव तो टाकिती
 मता तुजहि गोपिका, मग जनाम तोटा किती ? ॥ २२ ॥

सुरार्धजवळी स्वयें वदसि, ' तत्र तिष्ठामि; ' या
 तुह्याशि वचनें ह्मणें तुज ' कथावशा ' स्वामिया ! ।
 जसा स्थिर कथेंत तूं, स्थिर करीं तसें या मना
 स्वभक्तसुरपावया ! सफळ हे असां कामना ॥ २३ ॥
 तुझे यशाशि तारितें, परि न कंवळा तारवें
 सहाय असिला असे, तरिच शत्रुला मारवें; ।
 न भागवत भेटतां न घडतांहि सत्संगती,
 न अज्ञहृदयें, तरीं तवयशोरसीं रंगती ॥ २४ ॥
 बुढे, बुढवि सागरीं तरि, सुकर्णधाराविना;
 सहाय नसतां स्वयें परतटासि तीं श्राविना ।
 सहाय भगवज्जना तव सुकीर्ति जेव्हां करी,
 तरींच उतरी भवोदधितटीं जना लौकरी ॥ २५ ॥
 सुसंगति सदा घडो; सुजनवाक्य कानीं पडो;
 कलंक मतिचा झडो; विषय सर्वथा नावडो; ।
 सर्वधिकमळीं वडो; सुराडितां हटानें अडो;
 वियोग घडतां रडो; मन भवञ्जरित्रीं जडो ॥ २६ ॥
 न निश्चय कधीं वळो; कुजनविघ्नबाधा टळो;
 न चित्त भजनीं चळो; मति सदुक्तमार्गीं वळो; ।
 स्वतस्व हृदया कळो; दुरभिमान सारा गळो;
 पुन्हा न मन हें मळो; दुर्गित आत्मबोधें जळो ॥ २७ ॥
 सुखीं हरि ! वसां तुझी कुशलधामनामावली,
 झणांत पुरधील जी सकल कामना, मावली ।
 कृपा करिसि तूं जगत्रयनिवास दासांवरी,
 तरी प्रगट हे निजाश्रितजनां सदां सांवरी ॥ २८ ॥
 वयासूतघना ! अहो हरि ! वळा मयूराकडे;
 रवे शिशु, तयासि घे कळवळोनि माता कडे ।
 असा अतिथि धार्मिकस्तुतपदा ! कदा सांपडे ?
 तुझां जड भवार्णवीं उतरितां न दासां पडे ॥ २९ ॥

शेवटची प्रार्थना.

दुरधाविस्वरसें बहु पोषण केलें सदैव, गाई हो ! ।
 गोमयदानें अंतीं मज झीना उद्धराशि आई ! हो ! ॥ १ ॥

विश्वंभरे ! क्षेम ! तूं देउनि शयनार्थं धर्म कामातें ।
 या पुरबुनियां, अंतीं देवि ! करीं धन्य अर्भका मातें ॥ १ ॥
 माते ! तुळसि ! असो तव वृळ वदनीं; मूळभुक्तिका भाळीं ।
 प्राणावसानसमयीं, इतुकीच दया करुनि, सांभाळी ॥ २ ॥
 अंतीं हें आंत्य वसिच, जेंचि वशरधास्य रामनामा तें ।
 त्वात्कामनाधि वाहो; न स्पर्शो अन्य कामना मातें ॥ ४ ॥
 भगवज्जन हो ! वंदुनि पदर पसरितो असेंचि या स्मरण ।
 तरुण तसें मज पाजा श्रीहरिहरनाम, पातल्या मरण ॥ ५ ॥
 मोहाया न करावा प्रांजलि जो मीं मयूर या तर्जर ॥
 आप्त मुवित हो ! सुखवा हरिनामाचा करुनियां गजर ॥ ६ ॥

आरती, अभंग, पद्यें वगैरे.

आरती गमार्ची.

देव वा रामराया ! तुझ्या वदितो पाया. आवरी आपुली हें विश्वभोहिनी
 बाया ॥ ध्रु० ॥ मीं मूढ, हीन, वीन. सर्व सत्क्रियाहीन, तूं क्षमाशील देवा !
 पुण्ड्रचरितनिर्जाधीन ॥ १ ॥ घटो सदा माधुसंग, नसा विषयप्रसंग । सधेच
 भक्ति द्यावी; सत्य वैराग्य अभंग ॥ २ ॥ वाटतें नित्य भावं तुझे साधुयुग
 नाचे, मन हें आचरेना सांग काय म्यां करावें ॥ ३ ॥ करितां संसारकाज,
 हुर्बी असो हुर्बो नाम, दयाधना भक्त मोर । याचा पुरविशी काम ॥ ४ ॥

अभंग.

१

तूं मळों वैदिशीं मंगलानवी नातें । लहान वीनातें न म्हणसी ॥ १ ॥
 तुझ्या पुण्यजळीं जो करी मज्जन । तयातें मज्जन काणें विटण् ॥ २ ॥
 दयाकाईधिनी सर्वदा समोर । सर्व दासमोर नाचविशी ॥ ३ ॥

१ पृथ्वी. २ मासें मुख. ३ दुखणेकऱ्याला पेत्रेचें पाणी। देवान त्यास 'तरण' म्हणतात.
 ४ गोपळ. ५ पांताळ. बहुतेक भाग आजदर अप्रसिद्ध असाच आहे. पंतार्ची पद्यें मुमातें
 ताड आंहेत व तीं पंतचि मित्र चानुमांसे यांचे दूरी व म्वनः व्यचिही दूरीं ओहेत.
 ६ सदाचारसेपन्न अशा स्वभक्ताच्या अधीन. ७ हे गंगे. हा अभंग व पुढला अभंग उचळ
 जरीच रचलेले आहेत.

२

प्रसन्न तूं देवा काळभैरवा हा । काळ वैर वाहो, नसे भय ॥ १ ॥
कळिकाळावरी तुझी आहं सत्ता । वंडिमी तूं मत्ता सुरेशाही ॥ २ ॥
शरणागत हा मयूर हें जाण । करि परित्राण कृपासिंधो ॥ ३ ॥

३

राहोनियां संतापार्सी । संतापार्सीं भांडनी ॥ १ ॥
पावे तोष तोक थानीं । तां कथानीं पावती ॥ २ ॥
रामतोयदा समोर ॥ दास मोर नाचती ॥ ३ ॥

पद्यं.

१

वरं असा विभो दे कीं वत्सा गा मल्लीला ॥ धु० ॥
पद्मी श्रीर्षी गोपीकांला । बैकुंठीची विधली बल्लवपल्लीला ॥ १ ॥
तुझ्या कीर्तिभात्रेपुढें । न पुंस कोणी धन्वंतरितें खल्लीला ॥ २ ॥
भक्तमयूरसुरवधना । न सुरद्रुम याचक नीचाच्या गल्लीला ॥ ३ ॥

२

धर्णी तो माझा रघुवर धणी । जां मुनीस दे सुखधणी ॥ धु० ॥
मथुनि ताटिका कोशिकमुनिमख रक्षुनि लेंकुरपर्णी ।
भर्गचाप भंगुनि जानकी प्रणिती दुस्तर पर्णी ॥ १ ॥
जनकाजेहुनि राज्यरमाही मानुनियां ठेंगणीं ।
सपत्नीक सानुज विपिनातें नृपधानीसं गणी ॥ २ ॥
खरप्रमुख नक्तंकर खरतरशरं वधुनियां रणीं ।
शिवायुधबलिभुग्गादिकांची घडवी जां पारणीं ॥ ३ ॥
युवतिचंर दशवदन थोर जां प्रबळ सकळखट्टमणी ।
मथुनि पुत्रमित्रांमह जणें सोडविली स्वरमणी ॥ ४ ॥
ज्याची पद्मयुगली जनशोकद्रुम आमूलहि खणी ।
मयूरासि घन चकोराशि विधु असि सुखदा देखणी ॥ ५ ॥

१ हा अभंग पेंतांनीं स्वहस्तानें लिहिलेला चातुर्मासे चांचे परीं सांपडला. एका काळा-
एषड्या चिटोरीवर लिहिला आहे. २ संतानवक्र राहून त्रिविध संतापार्शी भांडनात,
त्यांना जिकतात. ३ हे पद्य अद्याप रामनवमामहोत्सवांत पेंतांच्या परीं म्हणनात. ४
पेंतांचे एकपदी रामायण म्हणून एक होतें तें हेंच असावें असं मला वाटतें.

३
 केलें पावन सवया रामार । रामार सुखधामा रे ॥ धु० ॥
 पातकपर्वतपविपदपझा उद्धगिलें घनश्यामा रे ॥ १ ॥
 स्वांतीं संतत चिंतित हांति पुरविलें मनकामा रे ॥ २ ॥
 महेहोपलसंस्पृशारुण जाला पदगुणग्रामा रे ॥ ३ ॥
 अशानीं पानीं शयनीं गमनीं स्वमनीं गाइन नामा रे ॥ ४ ॥
 प्राणविसांवा तूं करुणाब्धे बांलें गौतमबामार ॥ ५ ॥

४

धन्य धन्य धन्य तुका वाणी ॥ धु० ॥
 अमृतरमाची क्षितिचरि माची । सिंधुचि ज्याची वाणी ॥ १ ॥
 डोलवितोचि जहा अजडाही । प्रभुच्या वेष्टवाणी ॥ २ ॥
 मोराघनीं श्रांत्यां ज्याचें अभंगीं । हर्षासि नाहीं वाणी ॥ ३ ॥

५

ब्रह्मो ब्रह्मो प्रभुजी पळभरि गहा । उद्धगिले बहु एकचि उरलों दीन मजकडे पहा । धु ।
 तडतड तोडिति करिनि विकळ खळ कामाधिक शुक सहा ।
 गृहगहर्णी भ्रमलों तापत्रयशशा दृःसह महा ॥ १ ॥
 पंकपतितधेनूःहुरणाला संमति देतिल दहा
 शरणागतविकलोज्झितकृतिवर ज्ञानी महिमा महा ॥ २ ॥
 अजि करुणाघन साहिल कमा भक्तमयुर विरहा
 सर्वपतितपावन हें अपुलें त्रिरुदहि त्यजितां अहा ॥ ३ ॥

६

नाम निगमंशतसार ॥ धु० ॥
 तागित आलें तागितमें हें । तागिलहि पुढें फार ॥ १ ॥
 पातें धरिती कठीं प्रेमं । कवि न मणिचा हार ॥ २ ॥
 जेंचि मयूग जलधर तमां । जीवां करितें गार ॥ ३ ॥

७

नं भुले सुरसदना कीं । सुरसद नाकीं हेंच ॥ धु० ॥
 नामगता अंधाहिन लागं । मार्गी कांटा टेंच ॥ १ ॥

१ या पदाचे शिवरीं पनांचें नाचि नाही । तरी हें त्याचें ज्ञानचें लिहिलेलें त्याचें परीं
 बांच्या पदसंग्रहांत आदिं तेंचें याच्या कव्यविषयी संगाय राहत नाही । २ अनेक शास्त्रांचें
 जारभूत । ३ मीं देवसदनाला म्ह. स्वर्गाला भुलत नाही याचें कारण स्वर्गीरी देवांना अत्यंत
 स म्ह. हर्ष देणारें हेंच नाम आदि. नामावांचून देवांनाही परमानंदकर दुसरें काहीं नाही.

अधुनं सुकले स्वहिता सुकले । उकले नामें पेंच ॥ २ ॥
भवसुजगाचा नाम मयूर । ध्यानें उतरे रेंच ॥ ३ ॥

८

सुख जें खरें तें नामानें ॥ ध्रु० ॥
न बहुतुरगगजरत्नविराजित- । मणिकांचनमय धामानें ॥ १ ॥
दृष्टपर्णी नवसानीं झाल्या । न कुमराच्या दामानें ॥ २ ॥
न स्वर्गीच्या नामें पावें । सुरपुष्पाच्या दामानें ॥ ३ ॥
भक्तमयूर अणे रसने हें । सत्य अणार्वे रामानें ॥ ४ ॥

९

रसने न राचवाच्या थोडी यशांत जोडी ॥ ध्रु० ॥
निंदा स्तुती जनाच्या । वार्ता बधू धनाच्या ।
खोट्या व्यथा मनाच्या । कांहीं न यांत जोडी ॥ १ ॥
साधुश्रिया सर्वातें । सुख देतसे सदा तें ।
श्रवणीं सुधा मदातें । सोदुनि हात जोडी ॥ ३ ॥
बिनवी मयूर भावें । सखि हेंचि नित्य गावें ।
मजला इवोनि पावें । दुसरें न बंध तोडी ॥ ३ ॥

१०

बद नामचि तें सार । रसने ! ॥ ध्रु० ॥
गोरस मधुरस इधुरस सुधारस, नवरस तेहि असार ॥ १ ॥
तळमळती किनि ? करिसी कीं हे, वेढे वेढे चार ॥ २ ॥
भक्तमयूररूपाचन राचव, उघडित मुक्तिद्वार ॥ ३ ॥

११

अगह असुख रचीतो असु खरचीतो नंद ॥ ध्रु० ॥
कोणही प्रत्यांरुयान न करिती । बल्लव केवल नंद ॥ १ ॥
क्रूरचि मंला काडुनि नेतां । ब्रजसुखवल्लीकंद ॥ २ ॥
आह्ला कृष्ण मयुरा घन कीं । जेंचि पिका मार्कंद ॥ ३ ॥

१२

सदंय प्रभो तूं हो पावे ॥ ध्रु० ॥
जन्मापासुनि चुकतचि आलों । कीं जड मी न सुजें कोपावें ॥ १ ॥
अधिकदीना प्रेम दिन्हें जें । तेंचि मला सुदीना बोपावें ॥ २ ॥
भक्त मयूर असें जन झणती । त्वघरां न रामा लोपावें ॥ ३ ॥

कविता आण कवि.

थोरांहीं रतविले कवि, तसिंधा तिळहि सोसवत नाही ।
मज सुरस ग्रंथांहीं वृत्तिपरा जेंवि सोस वतनाहीं ॥ २ ॥

कविता व कवितारसज्ञ.

सञ्चेतः कैरवातें विकच करि, जगत्ताप संपूर्ण टाळी,
 अज्ञानध्वांत सारें हरि, रसिकचकोरांसि अत्यंत पाळी, ।
 नाना वस्तु प्रकाशी, कविहृदयपयोरशिस्तोषहेतु,
 काव्येंदु स्वप्रभेनें खळविरहिजनीं होतसे धूमकेतु ॥ १ ॥
 सुयश न जयांत हरिचें, चित्रं हि गुणभवन कवम तें अशुची ।
 त्यांत सुभाति नर न रमति पळही, बहु मानिती तथा पशुची ॥ २ ॥
 गजराजतारकाचें नाहीं ज्या सुयश नाम वाणींत ।
 शिरतां बहु कंटाळे हरिजनमन तींत जेंवि घाणींत ॥ ३ ॥
 देवाचीं ज्यामध्ये नामें सुयशोक्तिं प्रतिश्लोकीं ।
 अथ सुरभीच अबंद्धहि असतां तो वाग्विसर्ग या लोकीं ॥ ४ ॥
 धातूंत जसें हाटक, नाटक वर सर्व सुप्रबंधांत ।
 तें अरसिकांत संपति निष्फळसें मुकुर जेंवि अंधांत ॥ ५ ॥
 रस न समजती झणविति रसिक झणुनि चित्त बहुत हळहळतें ।
 जें तंजिदक भावण होतें कर्णांत तत्र हळहळ तें ॥ ६ ॥
 थोराहीं स्तविले कवि तंजिदा तिळहि सोसवत नाहीं ।
 मज सुरस ग्रंथाहीं वृत्तिपरा जेंवि सोस वतनाहीं ॥ ७ ॥
 सङ्घसनीं वेंचावें आयुष्य, नसेचि भरंवसा याचा ।
 जालों जीर्ण तरि मनीं आहे रसिकांत भर घसायाचा ॥ ८ ॥
 तूं ' यत्करोषि ' घेसें बदलासि, दिलें तयासि मन पाथें ।
 कवि वाङ्मयें तपें तुज अर्पित तीं जाहलींच अनंपाथें ॥ ९ ॥
 बेती सर्वत्र मधुप रस कीं हरिभक्त साधु सुरसिक ते ।

१. येथें काव्यावर चंद्राचें रूपक केलें आहे व तें सर्व वाजूनीं सुरेल बसविलें आहे. २. चंद्र विरही जनांना तापप्रद होतो, तसें काव्य स्वकांना तापद होतें. ३. विविध गुणवृत्त. ४. त्वाला मान देणारे विषयरत पुरुष पशूच समजावे ५. साहित्यशास्त्राच्या नियमांना सोडून जरी तो वाग्विसर्ग असला तरी तो पाप हरण करितो. ६. सुवर्ण. ७. मराठ्यांना वृत्तीचें महत्त्व इतकें आहे कीं ते इंचभर जमिनीसाठीं प्राण देतील. या उपमेनें कवानीं आप-
 ळें सुरस ग्रंथावरचें उत्कट प्रेम चांगलें व्यक्त केलें आहे. ८. ' यत्करोषि यद्भासि यज्जु-
 होषि ददासि यत् ' (भगवद्गीता. अ. ९ श्लोक. २७) ९. निरर्थक नव्हेत अशीं.

असते रसज्ञ, असृतीं नच रमते, साधुसक्ति सुर सिंकेते ॥ १० ॥
 विसाति झणवितिहि भगवद्भक्तिरसिक, साधुजन निषट् षोड्डा ।
 अगमित असति सुमुख, शुचिलक्षणमंपन्न षोड्डका षोड्डा ॥ ११ ॥
 ज्यांच्या हृत्कासारीं होय शुणरनेह विंदुही फार ।
 सारज्ञ असृयोन्जित. त्यांला माझा असो नमस्कार ॥ १२ ॥

संस्कृत कवि.

श्रीमत्सङ्कृत नारद वाल्मीकि व्यास शुक्र कवीश मनीं ।
 आशुनि नमित्तों भावें जे मोहतमाधिया रवी शर्मनीं ॥ १ ॥
 मुनिकृति नमित्त्या श्रीमद्भामायण भारतावि ज्या जाता ।
 पाजिति जगा अपन्या असृत, जसे सोम दक्ष जागता ॥ २ ॥

वाल्मीकि.

वाल्मीकि विप्रोत्तम काव्य पद्म श्री रामलीला मकरंद स्रष्ट ।
 तेंथें मधुरेश्वर भुंग जाला, संवावया नित्य सुखें रसाला ॥ १ ॥
 आदिकवे ! प्रभुचरितीं सुज्ञ, जडाहि, पावतो हुरुष, रमतो ।
 श्रीरामचरणकमळीं लाविल जीवांसि जो एक परम तं ॥ २ ॥
 झालामि पढविता प्रभुपुत्रांतें रघुनि तूं सुकाव्यास ।
 बंधविदरें जैसे निववाया भागवत शुक्रा व्यास ॥ ३ ॥
 तें आयकें स्वयें प्रभु, हयमधीं मत्सभंसि आयकवी ।
 नायक विद्वांसांचा निवुनि झणे, 'रचिल अन्य काय कवी !' ॥ ४ ॥
 चरित श्रीरामातें जें शतकांठि प्रविरमर, तशातें ।
 तूं सुललित प्रबंधें रक्षक सुकविच बलप्रद यशातें ॥ ५ ॥
 झालें जें तुम भास्वत्कुलतिलकरपूजंसलीलारसानें
 सारंगसारज्ञ साधु स्वमनि असृतही मानिती फार सानें ।
 धीयूषें सादरेंदुक्षयहि न हरिला, त्यागिलेंही पिण्याला,

१ देव जर खरे रमज्ज अमंते तर अमृताच्या टाकून अमृतापक्षाही मधुर जो काव्यरस
 (सज्जनांच्या वाणीतिला रस) तेंथें रमेल अमंते. २ जे देहपुत्रकलत्रादिकांच्या ठावीं
 जो मोहरूप अंधार तो नाहीसा करणारे सूर्य आहेत. ३ मुनींचे ग्रंथ. ४ सूर्यकुळांतला मोह
 राजा जो राम त्याच्या चरित्राच्या आम्वादनानें ५ नरवडा ६ या उत्तरार्धात रामचरित्र-
 स्थापून असृत कवी कां हे दाखविलें आहे.

राहुचा घात केला, विवसह जनिता कोण सेवील त्याला ! १ ॥
 वाल्मीकिगीत सेविल कोणी श्रीरामचरित जरि लवही ।
 तरि यमधर्म तयाचें कर्म लिहाया करीं न धरिल वही ॥ ७ ॥

व्यास

श्रीमद्वेदव्यास चरण । ज्ञान देती करितां स्मरण ।
 संसाररूपकांतुनि उद्धारण । केलें येणें विश्वाचें ॥ १ ॥
 सर्व श्रुति सर्व स्मृति । जीं जीं शाळें पुराणें असतीं ।
 त्या सकळांतें महामती । भारतामार्जी सांठवी ॥ २ ॥
 शब्दब्रह्मसागर मथिला । असुतें इतिहासकलश भरिला ।
 साधु शिष्यांच्या हातीं विधला । जाळ्य रोगार्ती पाजाया ॥ ३ ॥
 ब्रह्मचे श्रीसत्यवती यमुनाद्वीपांत आशु भव्यास ।
 वेद विभाग करी प्रथु हो, यास्तव नाम या शुभ व्यास ॥ ४ ॥
 ब्रह्म महाभारत हा रचिला इतिहास, पांचवा वेद ।
 याच्या श्रवणें न उरे अज्ञान, तदुत्थ सर्वही खेद ॥ ५ ॥
 व्यासा बा ! साक्षात् तूं नारायण, जड जनासि ताराया ।
 अवतरलासि वयार्णव बोधें अज्ञान सर्व साराया ॥ ६ ॥
 तुझिया सूक्तिश्रवणें लेशहि तापत्रयें न बाधाचें ।
 बाळें स्तन्यें, अन्यें असृतरसेंही असें न बा ! धाचें ॥ ७ ॥
 होतिल बहु कलिमलिन प्राज्ञ, जन न पावतील भव्यास ।
 यास्तव करी चतुर्धा वेद विभागासि झणुनि तो व्यास ॥ ८ ॥
 वेसा भगवान् व्यास ब्राह्मणरूपें मुकुंद अवतरला ।
 जन ज्याच्या उपदेशें निजहित जाणुनि सुखेंचि भव तरला ॥ ९ ॥
 त्या श्रीव्यासप्रभुतें वंदुनि मीं भारतेतिहासरस ।
 पाजिन तुझां श्रोत्यां, असृतरसाहूनि फार हा सरस ॥ १० ॥
 वळही जसें स्वरूपा ज्ञाते, विसरति न विप्र भागवता ।
 ब्रह्म असा न पर, न दे वर्भत्व वरुनि नवि प्रभा गवता ॥ ११ ॥
 मोहहि नसतां गावीं जीवन्मुक्तीहि संहिता बा ! हे ।
 श्रीहरिच्या अस्यद्भुत महिमा ऐसाचि सद्गुणी आहे ॥ १२ ॥
 बाबाचे देकाचे भागवतांतील उत्तम श्लोक ।
 जीं अर्थ, पाद, तांगिल या इतुक्यानेंचि उत्तमश्लोक ॥ १३ ॥

मराठी कवि.

ज्ञानेश्वर.

ज्ञानेश ! भगवंता ! भगवज्जनवह्नुभा ! महा सवया ! ।
कलियुगवर्ती जन जो, देशी. स्मरणेंचि, मुनिचें पद वा ॥ १ ॥
श्रीमद्भगवद्गीताव्याख्या केली जगासि ताराया ।
सारा या सद्ग्रंथा सेविति, संसारताप साराया ॥ २ ॥
श्रीहरिहरकीर्ति तशा वा ! विश्वास प्रिया तुझ्या ओव्या ।
जो म्यास तोहि बहुधा म्हणतो, 'श्रुतिशाधि या मला होव्या' ॥ ३ ॥
ज्ञाता शिष्यासि ज्ञाने, ' प्राकृत विसतो परंतु न तसा रे; ।
गोप्यप्रभुसा असृतानुभव, तया पाहि मुजन मत सारे ' ॥ ४ ॥
ज्ञानेश ! त्वच्छतितें करिती ज्ञाने समस्तही प्रणती ।
ज्ञानेश्वरी भवानी हांय महामोह महिच हे ज्ञानती ॥ ५ ॥
शंकर निवृत्ति, हरि ! तूं ज्ञानेश. ब्रह्मदेव सोपान ।
विद्या मुक्ता; तुमच्या कीर्तिसुधेंचें सदा असो पान ॥ ६ ॥

नामदेव.

श्रीनारदमुनिचें जें सुमहदूत, तेंचि नामदेवाचें, ।
याचें प्रसिद्ध केलें विद्वलें हें भव्य नाम देवाचें ॥ १ ॥
भक्तिप्रताप लोकीं अत्यद्भुत याचि नामदेवाचा; ।
परमप्रिय भक्त, सखा कीं आत्मा आत्मकाम देवाचा ॥ २ ॥
किंबहुना नाम्याची भक्ता वामी जनी तसी वार्णी; ।
खाणी पातक, आणी तरिच खळाच्याहि लोचनीं पाणी ॥ ३ ॥

१. म्हणून. हें ' होणें, या क्रियापदाचें रूप लक्षांत देवण्यासारखें आहे. स्मरणीनही
, स्मरणीस, ' बहुल ' होवसि ' असें रूप आलेलें आहे. २. गवच्यांत जसा प्राकृष्ण भेड तसा
प्राकृतप्रधान अमृतानुभव श्रेष्ठ होय ३. मिथ्या मूर्खाच्या टापीं सत्यत्वाचा आरोप करून
जीव देहमेहादिकांच्या मायेंत गुनतां. मद्रिवासुराचा वध भवानीनें केला त्याप्रमाणें ज्ञाने-
श्वरा वा महामोहाचा निराम करिनें. ४. विष्णु (विश्वव्यापक परमात्मा) या शब्दाचें प्राकृत
रूप विदु असें ज्ञान, ५. विदुचा विरोधा. विद्वल अर्थां रूपें ज्ञानी.

उद्धव, अकूर, प्रियभक्त श्रुतदेव, ब्रह्म असे कोटी ।
 परि याचि नामदेवीं प्रीति चरमचाळकीं तसी मोठी ॥ ४ ॥
 श्रीनामदेव, तुक्या, तद्वंग प्रभुसि गोड घांस तसे ।
 गहिंदवरतसे परिसतां, नाचतसे, पांडुरंग, हांसतसे ॥ ५ ॥
 भक्तिसुखाधिक मानुनि मुक्तिसुख कदापि याचिना, म्या तें ।
 अत्यद्भुत आयकिलें सद्दृष्टीं नमुनि याचि नाम्यातें ॥ ६ ॥

एकनाथ.

भूतदया संसारीं एकोपंतास निरुपमा घडली ।
 जडली आंगासींच शांति सदा; क्षांति तों गळां पडली ॥ १ ॥
 श्रुताराधनयज्ञीं समदर्शी एक परम हा रमला ।
 ब्रह्मनि ज्ञाने, 'पित्रक्षे' भोज्य, जगन्निच पर, महार मला; ॥ २ ॥
 एकोपंत जनार्दनपंताचें भजनही असीम करी ।
 याची मति गुरुचरणीं, भक्ष्यीं घालि न मिठी असी मकरी ॥ ३ ॥
 श्रीज्ञानेश्वर भेटे एकोबाला, तसाचि अत्रिज गा ! ।
 हें किति ! दास्य करि प्रभु, ज्याहुनि आधार अन्य न त्रिजगा ॥ ४ ॥
 ग्रंथ श्रीभागवत, श्रीरामायण, करी सुविस्तर; ते ।
 जरि न राचिता दयानिधी, केवळ जड जीव तरि कसे तरते ! ॥ ५ ॥
 विश्वेश्वर अविमुक्तीं, विठ्ठल पंढरपुरीं, प्रतिष्ठानीं ।
 प्रभु एकनाथ, वरिला सर्वमहितदेवतप्रतिष्ठानीं ॥ ६ ॥
 नमिला शबिलोस्यप्रद शांतिजलधि एकनाथ तो भावें ।
 शोभावें ज्याचें यश विश्वीं, ज्या देववृंद लोभावे ॥ ७ ॥
 भोजन वे चोराला, आदर आग्रह स्वयें करी मोठा ।
 साधु प्रसन्नचित्तें बांधुनि लागे वहावया मोटा ॥ ८ ॥

रामदास.

द्विज 'सावधान' ऐसें सर्वत्र विवाहमंगलीं ज्ञानती ।
 तें एक रामदासें आयकिलें; त्या असो सदा प्रजती ॥ १ ॥
 कामजयें रघुवीरघेमें, हनुमदवतार हा सत्य ।
 अशरोग हरुनि येणें लाजविले, देववैद्य नासत्य ॥ २ ॥

१ शमगुणसेपन्न जे महायोगी त्यांना आपल्या अनुपम शान्तिगुणानें नाचावयाला लाष-
 णारा. २ अश्विनीकुमार.

सर्वत्र रामनवमी परमोत्सव, परमधर्म, चालविला ।
 द्विजतर्पणसंकीर्तनयोगें कलिकाल दूर चालविला ॥ ३ ॥
 शिवराजास हानव जो, जैसा याहाबल्क्य जनकास ।
 तरसे भवार्णवीं बहु दृढतर त्याची धरुनि जन कांस ॥ ४ ॥

तुकाराम.

नरकांतुनि काढितसे, काढुनि बहु पतित, पातुकावाणी; ।
 तो एक कसा नव्हे हो ? ज्ञानांबुधि अतितपा, तुका वाणी ॥ १ ॥
 भक्तस्मिध मूर्त, असा करिति वृहस्पतिशतक्रतु कयास ।
 कीं वाटे भगवदश सुरभीपय, असृत तक्र, तुकयास ॥ २ ॥
 विमद, विराग, विमत्सर, तुभि सदा सुगुण हे तुकारामीं ।
 ते केंचे स्वर्गाच्या विविधविषयलाभहेतुकारामीं ॥ ३ ॥
 साधुसभाघाणप्रिय, ज्याचे निर्वोप, मुक्तिमदभंग ।
 भगवज्जनेतराचा करिती ज्यांतील उक्ति मदभंग ॥ ४ ॥
 ज्याचे अभंग लागति खळहृदया, जेंवि बाण रोमाचे ।
 ज्या परवाच न मोहिति, शर जेंसे ईश्वरासि कामाचे ॥ ५ ॥
 स्वात्मानुभव पहातां, तुकया फेवळ सर्वाधि जनकाचा ।
 वेगव्यं डालविला माया जेणें मुनींइ सनकाचा ॥ ६ ॥
 ज्याच्या सदभंगांतें सवी जन, जेंवि बाळ आम्यातें ।
 घनसा छणे भरावें सुरमं, जें मुख करील आ, स्यां तें ॥ ७ ॥
 ज्यांच्या होय अभंगांवांचुनि होऊनि हरिकथा नाहीं ।
 श्रोत्यांसि अभंगांहीं ती दे, जसि माय हरिख थानाहीं ॥ ८ ॥
 सुज्ञ शिवाजी राजा न छणें तुकयासि काय साधु निका ? ।
 तत्त्वहितप्रधाना न कळें छण; समज फार आधुनिका ॥ ९ ॥
 प्रभु आपण शतमुखसा, मदभंग प्रकट जो करी घनसे ।
 नाचति मयूरमं हरिभक्त, छणें ज्यांत शोक राच नसे ॥ १० ॥
 भगवद्भक्ति कगया बहुजड जीवांसि जो तुका शिकवी ।
 त्याच्या दुसरा धरणीवरि येइल कोण हो तुकासि कधी ? ॥ ११ ॥

१ रामाचे बाण जसे खळ जे राक्षस त्यांच्या हृदयाम लागून त्यांना अर्नी मोक्ष देतात त्याप्रमाणें तुकाचाचे कडाकेशी दुर्जनांच्या मर्मी मोचितात; पण त्यांना गनिदाबकच होतात. २ याबद्दल मोरोपनांच्या वेळेपर्यंत तुकाचांच्या अभंगांना कीर्तनांत कसें अक्षरबान विकारलें होतें हे दिसतें. ३ शिवराजा साधुमंतांना फार मानात असे, तसे पेशवे हे साधुसंतांचे मुणघाटक नाहींत असा कवींच्या अभिप्राय आहे.

वामन पंडित.

ब्रह्मगुण, श्रीहरिभक्त, ख्यात; ज्ञात्या जनांत हा शुद्धता ।
 बहुजन्मसिद्ध; ऐसा साधेल सुपक्कयोग आशु कसा ? ॥ १ ॥
 काम न वामनचिर्त्ती मोक्षाचा कृष्णभक्तिवांचून ।
 भगवद्भजनचि केलें अनुदिन; किमपि न तदन्य वाचून ॥ २ ॥
 श्रीहरिचीं बहु रचिलीं, देती जी हर्ष नित्य नव चरितें ।
 भक्तिज्ञानरसभरित यत्कवन; जयांत एक न वच रितें ॥ ३ ॥
 केली श्रीगीतेची व्याख्या, बहु भक्ति रीति गाजविली ।
 साजविली साधुसभा; भावां कविकवनशक्ति लाजविली ॥ ४ ॥
 रीति समश्लोकीची अतुला, साधेल काय नध्यांस ।
 या सुयशें होइल कां रोमांचव्याप्तकाय न व्यास ? ॥ ५ ॥
 वाटे सुक्तिश्रवणें मस्तक वाल्मीकिनेंहि डोलविला ।
 प्रभुनें झुलवाया मन, वामन हा वेणुसाचि बोलविला ॥ ६ ॥
 अन्यत्र नसें कवनीं याचे रस सर्व, हा नियम काहीं ।
 केली, भाषाकवि जे, यांची तो गर्वहानि दमकाहीं ॥ ७ ॥
 वामन वामन साक्षात्, तरिच असा हा महातपा वेधी ।
 बहुसुख हरिदासांची, ज्याच्या कृतितें पहात, पावे थी ॥ ८ ॥

महिपती.

श्रीहरिभक्तजनांचीं जीं श्रीहरिभक्तिसम्बुधाभरितें ।
 चरितें गातां, जेणें आयुष्य क्षण पडों दिलें न रितें ॥ १ ॥
 हरिभक्तविजयनामें रचिला सद्ग्रंथ, दोष साराया ॥
 वाराया तापातें, प्राणी भवसागरांत ताराया ॥ २ ॥
 त्या महिपतितें पाहुनि, ऐकुनि, सञ्चित कां न लोभावें ? ।
 शोभावें यश ज्याचें चिर, नमिला विष्णुदास तो भावें ॥ ३ ॥
 ज्याचा ग्रंथ हरिजना सेव्य, चकोरां जसा सदा हंडु ।
 जो पसरला जगांत, स्नेहाचा तत्सरीं जसा बिंदु ॥ ४ ॥
 सम्य तुकारामाचा, या महिपतिवरि, वरप्रसाद असे ।
 सद्बुद्धहाविणें हे निघतिल उद्गार काय सार असे ? ॥ ५ ॥

१ या पंडितांवरच्या अभिप्रायांत पंतांनीं फारच विमलमनस्कता प्रकट केली आहे. २ नर्षी-
 नांस ३ भाषाकवि ह्य. मराठी कवि, भाषायंथ ह्य. मराठी ग्रंथ. ४ पंतांचा हा आपल्या
 समकालीन कवीवरचा अभिप्राय अगदी अक्षरशः खरा आहे. महिपतीचा उद्योगच तसा
 अभ्याहृत चालला होता. या बड्या संतचरितकाराचा पंतांनीं योग्य स्तुति केली आहे.

साधुंचें यश नाया, प्रेमें देवुनियां सुभा केला ।
 निःसंशय ताराया जड, महिपति विठलें उभा केला ॥ ६ ॥
 महिपतिच्या वाणीतें सद्गुणि तरतात, जेंवि गंगेतें ।
 विषयांत रंगलें जें जनमानस, सद्यशीं च रंगें तें ॥ ७ ॥
 ज्ञानोवाची जैशी, एकांवाची सुधा जशी वाणी ।
 कीं, मुक्तेश्वर कविची; महिपतिची संविती तरी प्राणी ॥ ८ ॥

मुक्तेश्वर.

श्रीमुक्तेश्वर कविवर यातें कोण न शुभेच्छु वंदील ? ।
 वंदी लक्ष जयाचें, ज्याचें यश भव्य जेंवि वंदील ॥ १ ॥
 मुक्तेश्वर कृत भारत आवरतें विठ्ठलासि कीं पर्व ।
 सर्व श्रवणें हरितें आशा कविंच्या अशेषही गर्व ॥ २ ॥

इतर कवि.

वेदन नंदनमा मीं करितों भावें मुकुंदराजाला ।
 वरा झाल्या सविद्या सत्कीर्ति, सुमुक्ति, सुंदरा जाला ॥ १ ॥
 जरि शुचिस्मूर्ति, सुवृत्ता, मान्या श्रवणोचितें गुणें मुक्ता ।
 विद्धा जडाहि ते, हे अशुणा ही तीस करि उणे मुक्ता ॥ २ ॥
 श्रीरामदाससेवारत तो भरतावतार कल्याण ।
 दुर्बारकामसिंहीं त्या वीरें घातलेंचि पर्याण ॥ ३ ॥
 हरिविजयग्रंथातें मग आर्था श्रीधरामि वंदीन ।
 शिववंदनकामांहीं लंघावा प्रथम देवनेंदी ने ॥ ४ ॥
 कीर्तनसुखार्थ झाला अवतारचि अदृतराय जीवांचा ।
 भलत्या सुखांतुनि अशी सुरसखनि निघेल काय जी वाचा ॥ ५ ॥
 जो भक्तिसरित्पुरी पडरींची सर्व दाहवी सेना ।
 रुचला मनस बहुतचि तो भगवद्भक्त नाहवी सेना ॥ ६ ॥
 आनंदतनय अरणीकर शोभावि फार कवन यमकांहीं ।
 तत्सुक्ति पाउ ज्याला त्याचें पढि न भवन यम कांहीं ॥ ७ ॥
 विठ्ठलकविच्या भलता लंघूं न शकचि चित्र कृतातें ।
 प्रबळतरहि पर जेंवि श्रीरामनिवास चित्रकृतातें ॥ ८ ॥

१ सोमरि. २ सर्वा आर्यां मुखांन अगो आदि. या आर्यांची आजवर उगाच प्रोवा-
 ताण झालेलीं आहे. ३ वृद्धस्पर्ताचा.

नरहरिनामा पावे संत न सोनार दास मान कसा ? ।
तरला करुनि भवाचा अंत, नसो नारदासमान कसा ? ॥ ९ ॥
गावा नच मानावा चोखामेळा महार सामान्य ।
ज्याच्या करि साधुचा चोळा मेळा महारसा मान्य ॥ १० ॥
लाजविलेचि निजयशें दृग्धाब्धितरंग रंगनाथानें ।
भक्ति ज्ञानें ज्याची मति पोषी जेंचि अंगना थानें ॥ ११ ॥

हिंदुस्थानी कवी

महाराष्ट्रेतर प्रांतांतील कवि.

हिंदुस्थानी भाषा ग्वालेरी गोड तीहि पंजाबी ।
सुरसिक कवि छणति इची तूंचि श्रीकुण्णपादकंजा बी ॥ १ ॥
श्रीसूरदास तुलसीदास कबीरादिसुकविकवनातें ।
सोडुनि लावील कवण रसिक दुजासी रिझोनि नव नातें ? ॥ २ ॥

तुळशीदास.

श्रीवाल्मीकिच झाला श्रीतुळसीदास, रामयश गाया ।
तरिच प्रेमरसाची खाणी वाणी तशीच वशगा या ॥ १ ॥
याचें सुप्रेमभवन कवन निववितें सदा बुधा सरसें ॥
हें जों जों सेवावें, तों तों सेव्यचि गमे, सुधासरसें ॥ २ ॥

माधवदास.

बहु शांति, क्षांति, दया, पाहुनि, षड्विपु करीत होते रे ॥
त्या माधवदासातें स्त्री हाणी, करुनि कोप, पोतेरें ॥ १ ॥
तद्वर्ति करुनि वीप, प्रभुपारीं तच्छिवार्थ तो लावी ।
कोणाच्या शांतीशीं हे माधवदासशांति तोलावी ॥ २ ॥
साधु छणावें छणती नर माधवदास साधु याला जे ।
अतिसारीं पट ज्याचें न रमाधव दाससा धुया लाजे ॥ ३ ॥

कबीर.

श्रीराम याचि नाहीं, न म्हणुनि अज्ञा, खुदा, नबी, रबला ।
झाला पुढें तुळसी; स्तावितां तारील तो कबीर मला ॥ १ ॥

श्रीरामभक्त मांठा ज्ञानी वाटे कबीर हित जातें ।
बोहा तो रविच गमं; हरिल तयाचा अचरहि तमानें ॥ १ ॥
परमचमत्कारवती, साधुमता, श्रुति जशा, तशा उक्ति ।
ज्याच्या ब्रह्मज्ञानामुक्तमौक्तिकरत्नगर्भिताश्रुति ॥ ३ ॥
माया हे संसृतिची जाळनि सशोक तो कवी रमला ।
रामपदाब्जिं अलिप्ता; बहुमत सुमुद्रोक तो कबीर मला ॥ ४ ॥

नरसीमेहता.

नरसिंहनाम महता, अहतामळकीर्ति. भक्त, नागर हा ।
' याच्या वैभवागानी ' स्वमुखसहजा झगेल नाग ' रहा ' ॥ १ ॥
राधादिगोपिकांशीं जगदीश्वर जे स्थळीं करी रास ।
तेथें शिवप्रसादें पावे, न त्यागितां शरीराम ॥ २ ॥

नाभाजी.

कथिलें भागवत तुवां इंद्रप्रस्थाकडाल विप्रामी ।
हे कीर्ति ' भक्तमाला ' कथिती, जिस सर्व सरकवि प्रासी ॥ १ ॥

भगवद्गीता व तिचें टीकाकार.

गीतासुधानर्शन रानें जाताति ताप, मळ सर्व ।
सर्वजन्म सहज ये, गर्व पळें. स्तविति देव गंधर्व ॥ १ ॥
अमृतप्रपा उदारें सद्यें कृष्णें विनिर्मिली मोठी ।
घोंटीना तो वेडा. स्वमुखें आकंठ मांठवा पांटी ॥ २ ॥
शीं मद्भगवद्गीते ! वर्णात्रे आदरं तुला नमुनी ।
सर्वोपनिषत्सारे ! माते ! तुज पाहती तुला न मुनि ॥ ३ ॥
तुज सोडुनि तरि तरते अन्याचे जीव जरि उपासक ते, ।
त्यजुनि अमृत, लंघाया वृत्तिनें, सेवुनि जरि तुपा, सकते ॥ ४ ॥

१. यांत व्यास, शंकराचार्य, मधुसूदन वेदारे संस्कृत टीकाकार व ज्ञानेश्वर, वामन हे मराठी टीकाकार यांचा उल्लेख असून शिवदत्त्या आर्येन पंतर्नी आपल्या समश्लोकीचा उपोदान केला आहे. सर्व टीकांत ज्ञानेश्वरीवर त्यांची विशेष भक्ति होती हे उपर आहे. इतर टीकाकार गीतादेवांचे सावित्र व ज्ञानेश्वरी तिचा प्रतिनिधि असें म्हणण्यांत व ज्ञानेश्वरी नेईल निकडे गीता जात असें म्हणण्यांत पंतर्नी ज्ञानेश्वरीचे श्रेष्ठत्व केले आहे.

भगवद्गीते ! ज्ञान्या अधिक्रा तुजहुनि सुवानरी नाहीं ।
 त्वद्भक्ता तापांहीं भय जेंवि दिजे बुधा न झीनांहीं ॥ ६ ॥
 तुज भजत्या संनारीं वसतां. गतिलाभ होय जो गीते ! ।
 त्यासि न पात्र भ्रमति, श्रमति व्यर्थचि तपोनि, जोगी ते ॥ ६ ॥
 तत्र सखिन्न द्वैपायनशंकरमधुसूदनादि योगी ते ।
 ज्ञानेश प्रतिनिधि हें दर्शन तुझिया मनास यो गीते ॥ ७ ॥
 सुवराज तुझा वामन वाम न मानूं तुवांचि मानावें ।
 घुळु लघु कविनीं प्रभुतें नित्य यथामति विशंकर वानावें ॥ ८ ॥
 भगवति ! शुचिकीर्ति तुझी सुमति ! ज्ञानेश्वरी प्रिया आली ।
 झाली विश्वरूपाता ! हे कार्या बहु जनांचिया आली ॥ ९ ॥
 नेती तिकडे जासी भगवति ! बहु मत इचें तुला उक्त ।
 ज्ञानेश्वरीस जन जे अनुसरले. त्यांसि करिसि तूं सुक्त ॥ १० ॥
 एकचि अध्याय पुरे. किंबहुना श्लोक एक, हा नियम ।
 गीते ! त्वदाश्रितजनीं तिळाहि करिल न बहु मानहानि यम ॥ ११ ॥

आर्यावृत्त.

प्रकटी प्रथम भगीरथ नृप लोकीं सुरजंहीस ती आर्या ।
 तशि हे मूर नाहीं तरि सर्विला न दीसती आर्या ॥ १ ॥
 उचित प्रचार भासो रसिकांस प्राकृतांत आर्यांचा ।
 पुष्पह्वरेंचि होतो मत्कार प्राकृतांत आर्यांचा ॥ २ ॥
 गणें, ओढ्या, सवया दोह्यांतें सर्व जाणती लोक ।
 श्लोक प्रिय त्यांस जया प्रसन्न तूं पुण्यपूर्वकश्लोक ॥ ३ ॥
 आर्यांनाथा ! आर्यां छंदःशास्त्रांत पिंगळाचार्या ।
 आर्यांराध्या देवा ! त्यांचि पढविली मनोहरा आर्या ॥ ४ ॥
 आर्यांबुधा बुधांनीं आकठ प्राशिलीच धन्यांनीं ।
 कार्नी मात्र परिशिली होती हो ! ती सती तदन्यांनीं ॥ ५ ॥

१ यांतल्या पहिल्या सात आर्या नामसुधाचपकांतल्या, आठवी भीष्मभक्तिभाग्या-
 तली, नववी मंत्ररामायणाच्या उपोद्घातांतली व अखेरच्या दोन भारतांतल्या आहेत.
 यांत आर्यावृत्ताचें मूळ, पंतांची त्याविषयींचा गोडी व त्यांनीं त्याची प्रसिद्धि केळी या-
 बद्दल साभिमानीद्वार सुरेख दिले आहेत. २ गंगा. ३ आपल्या (शंकराच्या) रूपेणें.
 ४ पार्ष्णीपते ! ५ मूळ छंदःशास्त्रप्रवर्तक.

ते हे सुधा दुधांनीं मज लुब्धाला विली सदा त्यांनीं ।
 केलों पात्र द्येला आर्षीं मग मी किलेंस दात्यांनीं ॥ ६ ॥
 आर्षावृत्तक्षीरीं शुष्मक्षुंतिशुद्धशर्करा प्राज्य ।
 वरि ओतिलें यथेच्छ स्वच्छ श्रीरामनाम भव्योज्य ॥ ७ ॥
 आर्षा आर्षासि रुचे ईच्या ठायीं असे जसी गोडी ।
 आहे इतरा उंचीं गोडी परि यापरीस ती थोडी ॥ ८ ॥
 आर्यकथाउदानें आर्याउदेंचि जन्मलीं सरलें ।
 यांहीं माझे तनुवाकर्ममनःपाप सर्वथा हरलें ॥ ९ ॥
 पुरुषा आर्षा वृत्तें जैशी, ग्रंथा जयां तरी मोठी ।
 शोभा आर्षावृत्तें आली, भुलतील यासि कवि कोटी ॥ १० ॥
 बहु मानीलचि पूर्वप्रभातें न न्यूननि ओढ्याही ।
 आर्षासि झणेल रसिक अभिनव विहिणीस जेंवि ' ओढ्याही ॥ ११ ॥
 आर्षा देखुनि सज्जन चिर्तीं होतील फार सानंद ।
 मंत्रज्ञानिच सरतिल मागें, कीं ठाउकें नसें उंद ॥ १२ ॥

मोरोपंताचे आपल्या काव्यांविषयीं विचार.

मंत्ररामायण.

श्रीकारापासुनियां मकारपर्यंत वर्ण जे तेंगें ।
 ते राघवचरितांनीं ग्रथिले, हें रामभक्त हो ! हरा ॥ १ ॥
 केवळ उत्तमकांड श्रीरघुपतिमंत्रराममंजूषा ।
 पुरां स्वष्टपुकांशा, अतिसुखदा सर्वसाधुंची शृषा ॥ २ ॥
 देहीं आत्मा जैसा आर्यांनीं मंत्रवर्ण सांग वसे ।
 सूक्ष्मदशांशुनिया कथापगलाचि तों कसा गवसे ? ॥ ३ ॥
 वृषमुद्रांकित पत्र प्रजमि हातें जसें शिरोधार्य ।
 प्रभुचरित मंत्रचिन्हित यास्तव धरितील बरतकीं आर्य ॥ ४ ॥
 रामाचें रचिलें चरित्र मुनिनें वाग्मीकिनें संस्कृतीं
 नाहीं हानि कदापि अन्य कविहीं तें वर्णितां प्राकृतीं ।

१ किलेंसला. २ आपली मनुनि तेंच मात्वर. ३ उत्तम मू. ४ भारताला. ५ ही
 आर्षा गीतेच्या उपोद्धानांत आहो. ६ ' श्रीरामचर्यामजयजयराम ' हे तेरा वर्ष
 ७ राममंत्ररत्नांची पदी. ८ मू.

मुक्तांचा राचिलाचि हार वहिला जो रेशिमाच्या छुणें
 तो कार्पासछुणें करूनि करितां काय प्रभेला उणें ? ॥ ५ ॥
 ' गीर्वाणें राघवाचें यश रसिकजना लागतें फार मिष्ट
 तैसें न प्राकृतानें ' अचतुर झणती, मानिती ते न शिष्ट ! ।
 पीतां गोक्षीर कार्तस्वरमणिचषकें देतसे जेंवि गोष्टी
 सारजाला पलांशदुमदलपुटकें सेवितां ते न सोष्टी ॥ ६ ॥
 श्रीवाल्मीकिप्रभृति मुनिहीं वर्णिली रामलीला
 मादक्षींहीं मुदितहृदयें काय गावें न तीला ? ।
 श्रीकंदेंद्रायभरपरिषत्सेव्यगंगाप्रवाहीं
 संध्यास्नानादिक न करणें काय या मानवाहीं ? ॥ ७ ॥
 यावें, वरनि यावें, बोलावें, डोलवूनि बोलावें, ।
 वाटे स्वमंत्ररामायण ' निर्जनाटक ' तुझींच डोलावें ॥ ८ ॥
 वाचीन मंत्ररामायण आधीं मींच मग तुझीं वाचा ।
 वाचा वाचाया बहु झड घाली ग्रंथ सऱ्य नांवाचा ॥ ९ ॥

कुशलवचरित, आर्यामुक्तामाला व प्रन्हादविजय.

जैमिनिवृत्ताश्वमेधस्थित कुशलवचरित वर्णिलें आहे ।
 वा हे रीति पहावी, मज तों वाटे सुधानदी वाहे ! ॥ १० ॥
 आर्या मुक्तामाला दावीन परंतु जरि न मागाल ।
 लागाल प्रभुकंठीं घालूं, फुगवील कीं रमा गाल ! ॥ ११ ॥
 श्रीमद्विष्णुपुराणीं पाहुनि अत्यंत आदरें रचिला ।
 प्रन्हाद विजयनाम ग्रंथ पहा, नगचि मणिगणीं खर्चिला ॥ १२ ॥

महाभारत.

ऐका सज्जन हो ! भवद्वच खरें, आश्चर्य म्यां पाहिलें
 वाल्मीकिप्रभृतिस्वर्वादिनिकरीं दीना मला बाहिलें ।
 केलें प्राकृत काव्य ईश्वरपदीं धनूरसं वाहिलें
 सांयें काय वरप्रसाद आजि तें द्यासांहे कीं साहिलें ! ॥ १३ ॥

१ कापसाच्या दोन्यानें. २ सुवर्णाच्या रत्नखचित पेल्यानें. ३ पत्रसाच्या द्रोणानें.
 ४ मजसारख्यांनीं. ५ शंकर, इंद्र आदिकरून देवसमुदायांनीं सेविलेल्या गंगाप्रवाहांत.
 ६ मारुतीस उद्देशून या पुढील आर्या आहेत. ७ संस्कृत हनुमन्नाटक. ८ रत्नांनीं
 खचित असां अलंकार. ९ वाल्मीकिप्रभृति जे आपले गुण गाणारे त्यांच्या समुदायांत.

रामचन्द्र सत्प्रसादाद्युत जों जों बहु वळोनि वर्षतसे ।
 तों तों भक्तमयूर स्वार्थकेका करुनि हर्षतसे ॥ १४ ॥
 रसिक कवि परम सज्जन भगवद्भक्त प्रसन्न होतील ।
 न गमेल यापरिस हित जों तों वदनांत असुत ओतील ॥ १५ ॥
 धन्य श्रीराम पिता धन्या लक्ष्मी प्रसू जर्गी झाली ।
 आली सत्यवतीची, कीं भारतकीर्ति सुतसुखीं आली ॥ १६ ॥

मन्त्रभागवत.

देउनि उन्माह मला श्रीभागवतार्थ वदविला साचा ।
 आनंद यापुढें तो तुच्छ ब्रह्मादिपदविलासाचा ॥ १७ ॥
 श्रीराम द्रुमुनि स्वयंशि करवी ऐसी नवी योजना
 सामग्री अधमासि दे करि धनी त्याच्या घुर्ही भोजना ।
 हें काय प्रभुला अशक्य हृदया ! कां चित्र भासे तुला ? ।
 कीडार्थ प्रवगांसि योजुनि रची सिंधंत हा सेतुला ॥ १८ ॥

गीतार्याटीका.

रथांचे पाय नमुनि मी दीन अति ज्ञानहीन परि भावें ।
 गांव गीतार्थांत छणउनि टीका करावया पावें ॥ १९ ॥
 मीं तों अगाध गीतामुधानदीमाजि घालितोंचि उडी ।
 नरजन्मपर्व दुर्लभ जाणुनि घावी कशी न येथ बुडी ? ॥ २० ॥

सामान्यस्तुति.

(स्वकवितेचे गुण.)

जसे होती देव प्रमुदित शशीनायकवनीं
 तसे सारज्ञाने बुधजन मयूरेशकवनीं ।
 महाराष्ट्रग्रंथीं रसिक कवि जे तेच रमती
 परंतु ज्ञात्याची पळहि न असावी चैर मती ॥ २१ ॥

संत मयूरेश्वरकृतकवनीं नवनीतकामळीं गोडी ।
 बेतील, कीं तयांचीं करणें परगुणविवृद्धि ही जोडी ॥ २२ ॥
 प्रेम, प्रतिभा, शिक्षा, रीति पहा आयका बरे कवन ।
 पवनप्रिय पुत्रा ! बा, म्यां केलें हें न निजगुणस्तवन ॥ २३ ॥

हुमक्या पद्मसादें फार चमत्कार अर्थयमकांचे ।
 त्यांत प्रभुयरा, तद्वशजगदुद्धाराधिनेंचि यम कांचे ॥ २४ ॥
 वीणा वेणु जडचि परि वाजवित्याची कळाचि बोलवित्ये ।
 अन्यांची काय कथा ? ती वादकमरतकेचि डोलवित्ये ॥ २५ ॥

स्वकवितेचे निंदक.

आर्येला मानियले बहु पाहुनि सज्जनीं चमत्कृतिला ।
 खळचि न मानिति तैसें बहुदुपणसज्ज नीच मत्कृतिला ॥ २६ ॥
 प्राकृत ह्यणोनि निर्भर हांसांत अतज्ज नीच मत्कृतिला ।
 परि जाणशील बा तूं ! रसिककविवरा ! मनीं चमत्कृतिला ॥ २७ ॥
 ज्वरितांसि शर्करा जशि, कट्टु होय खळांसि सुरसही कविता ।
 शिष्टा पद्मां सुख दे, दृष्टा घुकांसि ताप दे सविता ॥ २८ ॥

वाचकांची प्रार्थना.

गीर्वाणशब्द पुष्कळ, जनपदभाषाचि बंग्यतां थोडी ।
 यास्तव गुणजलोकीं याची घ्यावी तूट्टहळू गोडी ॥ २९ ॥
 प्राकृतसंस्कृतमिश्रित यारतव कोणी ह्यणेल ही कथा ।
 भवशीतभीतिभीतस्वांताला दाविला बरा पंथा ॥ ३० ॥
 कोठें दूरान्वित पद, कोठें चुकली असल यतिमात्र ।
 अतिमात्र दोष ऐसे, न वदोत कवी समरतगुणपात्र ॥ ३१ ॥
 वर्णगुणांतर न गणुनि एकीं ठेवुनि हृष्टि मधुपानीं ।
 चुंबावचि भलतसे कुसुम प्रेमें रसज्ज मधुपानीं ॥ ३२ ॥
 पुरुषाचा धर्म भ्रम, ह्यणउनि कांहीं पडेल जंथ उणें ।
 पूर्ण कारावें शोधुनि भगवत्प्रीत्यर्थ सज्जनें निपुणें ॥ ३३ ॥

वरप्रसाद.

मद्र्ग्रंथ असावा हा बहुजनमत जेंवि शंभुदृषभांड ।
 अथें पूर्ण असो मम वच, तत्पूजार्थ जेंवि वृषभांड ॥ ३४ ॥
 भेटो रसिक लवहि जो ग्रंथीं चषकांत नूरवि, प्राशी ।
 ऐसा वर दे, वरेंदभ्ररचरणा ! या मयूरविप्राशी ॥ ३५ ॥

१ जगाचा उद्धार क्षान्ध्यामुक्ते होणाऱ्या धिनेने. २ सभापर्वतिला ही आर्या आहे. द्रौप-
 दीला देवानें वस्त्रें पुरविली त्या प्रसंगाकडेही लक्ष आहे. ३ मराठी भाषेंतला शब्दसमूह
 थोडा. ४ गोपडी. ५ भवाच्या धर्मांनि कुडकुहलेल्यास. ६ नंदीचा वृषण. ७ विष्णुपात्र
 देवपूजेचें पात्र.

उपदेशपर कविता.

गति उत्तम होय असं वर्तवें, धर्मनीति रक्षाची, ।
चित्तांत पूर्वजांची नित्य स्थिति रीति शांति लक्षाची ॥ ३ ।

तरुण राजपुत्रास बोध.

वत्सा ! शाश्वत होयं श्रुति-तज्ज्ञ-पुराण-कथित जो धर्म ।
 तो सेव्य उभय लोकीं प्राणी तेषोचि पावतो शर्म ॥ १ ॥
 भज सन्मार्गातिं तू, देवज्ञाची करूं नको गर्हा, ।
 स्वर्गाहि देवहेलन न करावें गीति हे तुला अर्हा ॥ २ ॥
 त्वां सत्य न त्यजावें, मानावें प्राण-संकटाहि फाल, ।
 गो-ब्राह्मण रक्षायी वत्सा ! केव्हां असत्यही बोल ! ॥ ३ ॥
 वेव द्विज परवनिता परधन तैसेंचि वस्तु-दुर्लभ जें ।
 याची तृष्णा न धरीं, पुण्ययशस्कर असेल तेंचि भजें ॥ ४ ॥
 जी सत्कथा सदागम सद्ब्रत सद्धर्म जें सदाचरण ।
 बा याची तृष्णा धर भावें स्मर शंभुचे सदा चरण ॥ ५ ॥
 गो-विप्रातिथि-पूजन स्वाध्याय स्नान हांम मंत्र जप ।
 पितृतर्पण देवार्चन यांतें तूं आळस त्यजून जप ॥ ६ ॥
 बा कोप लोभ शठता असदाग्रह पिशुनता कुटिल भाव ।
 उद्वेग दंभ यत्नं सोडी, जोडी महाजनीं ठाव ॥ ७ ॥
 तूं भ्रष्टधर्मरत जरि तरि बा हिंसा करूं नको स्वैर ।
 बहुभाषण परनिंदा वत्सा ! तैसेंचि शुष्क जें वैर ॥ ८ ॥
 हें न तुवां विसरावें स्त्री-शृंगया-द्युत-पान यांत सदा ।
 अत्यासक्ति नसावी स्त्रीजित अविनीत जे तशांत कदा ॥ ९ ॥
 सुखसंपत्तीं मैत्री, नित्य दया दुःखितीं जनींहि करी ।
 संतोष पुण्यवंतीं बा औदासीन्य दुर्मतीं न धरी ॥ १० ॥
 संक्रोध हो अरिजनीं, स्वकलत्रां हां सकाम तूं बापा ! ।
 सकृप सलोभहि चितीं हो स्वजनाच्या हरावया तापा ॥ ११ ॥

१ वेद २ वेदरहस्य जाणणारीं पुराणं यांनीं प्रतिपादिलेला जो धर्म तो शाश्वत
 (सनातन) होय. २ ज्योतिषी. ३ योग्य. ४ जपत जा. ५ श्वेच्छेमाटी. केवळ इंद्रिय
 मुखासाठी. ६ तसेंच श्रेण व उद्धत यांतही अत्यासक्ति नसावी. ७ दुष्टाविषयी उदासीन
 राहूं नकोस, तर त्यांना दंड कर. ८ कामक्रोधादि रजोगुणोद्भव विकार क्षत्रियांनीं ठार
 मारूं नयेत, तर त्यांची योजना यथायोग्य करावी. शत्रूच्या ठायीं क्रोध, धर्मपत्नीच्या
 ठायीं काम, स्वजनतापहरणार्थी लोभ. नास्तिकाविषयी द्वेष. साधूविषयी उत्कंठा,
 बाईट सहामसलत देणाऱ्याविषयी, दुर्जनोक्तीविषयी बाहिरेपण हे गुण अर्गी असावे.

हो हृषी पाखंडीं. साधुजनीं हो सराग तूं बा गा ।
 दुर्मर्त्रीं केवल जड पिशुनोक्तीं बधिर हां महाभागा ॥ १९ ॥
 नास्तिक धूर्त पतित शठ पंड कितव बपल खल जड क्रूर ।
 निज-कल्याणाकरितां वत्सा सोडुनि यांसि वे क्रूर ॥ २३ ॥
 जननी जनक मनीं स्त्रीं एक सज्जन यांचिया वत्सा साधो ।
 विश्वास पदाहि धरीं, न अविश्वासें व्यथा तुला बाधो ॥ २४ ॥
 सावध सदां असावें संसारीं स्वहितकृत्य लक्षावें ।
 पुरुषार्थींचे साधन वा धनसें हें शरीर रक्षावें ॥ २५ ॥
 वत्सा ! भृत्याचाही तूं निजहृदयीं धरीं न विश्वास ।
 समज मनीं गुरुकथितन्यायें वश मीं करीन विश्वास ॥ २६ ॥
 निर्दोष जे तयांची चिन्तां कधीं धरूं नको शंका ।
 प्राणहि वेंचुनि रक्षीं वृद्धा बाटा सुदुर्बळा रंका ॥ २७ ॥
 बा पात्र अपात्र असो नीच महत्तम कसाहि हो पात्र ।
 जो याचना करील स्वशिरहि हर्षें तयासि आपात्रें ॥ २८ ॥
 यत्नें कीर्तिच जोटीं वा होय पदार्थ हाचि बहु धन्य ।
 राजें पंडित यांचें भ्रमण नाहींच कीर्तिहुनि अन्य ॥ २९ ॥
 सत्कीर्तिप्रभवा श्रीं पुण्याहि सत्कीर्तिचेंचि वा लोक ।
 ज्योत्स्ननें चंद्र जसा गोमं सत्कीर्तिनेंचि हा लोक ॥ ३० ॥
 ताताच्या मतिच्या गुरुच्या निन्य क्षमा करीं रागा ।
 आगो निजपुत्राच्या भ्रूवकृताऽनयाहि तूं बा गा ॥ ३१ ॥
 आयुष्य कीर्ति यश बल पुण्य-द्वय प्रजोन्नति प्राप्य ।
 जेणें तें कर्म करीं, धर्मन्यायेंचि चालतें राज्य ॥ ३२ ॥
 बहूर्थ जन-मनांहर स्वल्पाक्षर मधुर सत्य बोलार्थें ।
 ज्या सद्वाक्य-श्रवणें बुध-श्रान्याचेंचि शिरहि डोलार्थें ॥ ३३ ॥
 संपत्तीं विपत्तिं वत्सा हांबुं नको कधीं भ्रांत ।
 पापीं एक बहुबोलीं ब्रह्मकुलीं सर्वकाल हां भीत ॥ ३४ ॥
 संतांचे अति हितकर उपदेश तथाचि पुण्य-धर्म-कथा ।
 यातें विमुख न हो तूं वत्सा सोडुं नकोचि भव्य पर्था ॥ ३५ ॥
 कुलटा गणिका कामुक जेथें बहु नीचजन तथा स्थानीं ।
 राहुं नको क्षणहि कीं दुर्दुर्गां न प्रवर्ततीं ज्ञानीं ॥ ३६ ॥
 आचमन करुनि शुद्ध व्रातमुहूर्तीं उठोनियां व्हावें ।
 भावें गुरुचरणानें नमुनि शिवातें सदा तुवां घ्यावें ॥ ३७ ॥

१ अपराधात्ता. २ माया बोधाचे मार. ३ धर्मन्यायेंचि चालतें राज्य. ४ या सुंदर
 चरणानें आहे. ५ यथे एक मात्रा अधिक आहे. ६ कल्याणाच्या मार्गांत.

स्वां उदयात्ते धेतां श्रीरविचे किरणचरण वंदावे ।

हारिश्चदुःख दुरित-ध्वंसं प्रारब्ध-भोगमंदावे ॥ २८ ॥

वेसा तुज संक्षेपे धर्माचा संग्रह स्वयं युक्त ।

कथिला अन्य पुराणा-मध्ये जो विरतरं असं उक्त ॥ २९ ॥

महोत्तरखंड अ० ११

स्त्रीधर्म.

आर्यागीति.

पतितद्वेषव सेवा हा स्त्रीचा मुख्य धर्म, यातें सेवा, ।

बाळातें पोसावें, हित भेषज लागतां कटुहि सोसावें. ॥ १ ॥

अद्युण सद्युण पति तातें दिधला न्यजिजे न टाकिजे पतितार्ते, ।

कीं जाहीं सुख न सती वांछिति, दानीही लोक तेंणें नसती ॥ २ ॥

बृहद्दशम अ० २६

प्रल्हादाचा असुरपुत्रांस उपदेश.

बाळांचें प्रेम झणुनि हरिचितनपरहि तां दयालु ब्रग ।

स्वां दे निजबोध, झटं हरिजनचि, न परहितोदया, लुबरा ॥ १ ॥

“ सुख विषयांत न काहीं, हरिसि भजा, यंधवांचि, बाळपण ।

साकनि भजों झणाल, प्रियसख हां ! वरा नसेचि काळ पण ॥ २ ॥

देवा हरिचेषि सदा व्हावेंचि असुरकुमारहां ! भक्त ।

कीं हा या भूतांचा आत्मा ईश्वर सुहृत्प्रिय व्यक्त ॥ ३ ॥

वाटेल तुझांसी जरि श्रीकृष्णचि एक देव जोडावा ।

तरि भोगोद्यम सहसा आधीं कैसा समस्त सोडावा ? ॥ ४ ॥

यत्नावांचुनि देवें दुःख नसें सुखहि देहयोगानें ।

भोगोद्यमं न आयुःक्षय भगवत्कीर्तिच्याचि हो गानें ॥ ५ ॥

न वडेल भजन हरिचें, तरुणपणीं विषयसाधनीं भ्रमतां ।

दुःखपणीं ही दुःसहकासम्वासाद्युपद्रवं श्रमतां ॥ ६ ॥

मोह स्त्रीपुत्रांचा गेहीं, तैसीच अर्थतृष्णा ते ।

दुस्वयज, या सांपडला प्राणी पावेल काय कृष्णातें ? ॥ ७ ॥

वसतो आत्मा, यास्तव सर्वां भूतीं दया करा नमुनी ।

१ पतिव्यतिरिक्त पुरुषापामून २ दुःसहकाच्या हिनोदयासाठीं हरिजनच सेवे; लुबरा (अज्ञान असून वाचाळ) न ज्ञे. ३ विषयमुखासाठी उद्योग.

करिति उपाया इतरा सुखवाया या इयाकरा न बुनी ॥ ८ ॥
 ते योगयाग रुचति न भूतदया हे जमी रुचे हरिला ।
 प्रभु तुष्ट इजें होतां, अर्थ कवण जड मना ! मनीं धरिलो ? ॥ ९ ॥
 वारिजनेत्रा भावें ध्यावें गावें सदा यशाला हो !
 आम्हां इतुकेंचि पुरे, धर्म इतर मोडही कसाला हो ॥ १० ॥
 सुखहेतु भक्तिपथ हा श्रीनारायण सुंदरिला बोधी ।
 तो मज, म्यांहि तुम्हांला, येणें तुमचीहि हरिरता हो थी " ॥ ११ ॥
 बाळांसि भसैं अभिमुख करुनि प्रहाद आपल्यासि कवी ।
 ज्ञान तसैं निववाया खिला त्यांच्याहि तापल्या सिकवी ॥ १२ ॥

—मंत्रभागवत. स्कंध ७.

(४) वधूवरास बोध.

तुंबरु गेल्यावरि ती स्वसंस्तीतें कुंडला म्हणे " आले " ।
 स्वहृदयीं सदृण जे ते सर्व सुखें वसावया आले ॥ १ ॥
 तुज नालगे शिकवावें जेहें देतें परंतु आठडनीं ।
 पतिभजनीं सुख पावो तव मति शीतांत जेंवि पाठ डनीं ॥ २ ॥
 पतिपरमेश्वर याच्या भजनीं अतुकूलबुद्धि हो भावें ।
 लोभावें न तनुसुखीं त्यां संपादुनि कीर्ति शोभावें " ॥ ३ ॥
 त्या नृपपुत्राहि म्हणे, " तुज सर्वज्ञानि काय सिकवावें ।
 जेहें वदन्ये श्रीमह पुरुषोर्धत्रय जपोनि पिकवावे ॥ ४ ॥
 श्रीयोगें पुरुषाचे साधति धर्मार्थकाम ' सत्या गी ' ।
 हे श्रुतिची सात्विक घे राजस कीं ईम तामस त्यागी ॥ ५ ॥
 दांघे चिरकाळ तुम्हीं मतत सुखें पुत्रपौत्रसह नांदा ।
 तुमच्या यशामि सज्जन मेवत स्वकोर ते जसे खांदा " ॥ ६ ॥

—मदालसोपाख्यान. अ. २

१. प्रभु भूतदयेनें तुष्ट झाल्यावर मनीं धरिलेली कोणती इच्छा (मनोरथ) जड (पूर्ण हाण्यास कटिण) आहे ? २. नारदाला. ३. आपल्यास अभिमुख करुन म्ह० आपणा-कडे त्यांचें मन वळवून. ४. मदालसेला. ५. हे सखि ! मैत्रिणि ! ६. कुवल्याश्रास. ७. धर्म, अर्थ, काम. वस्तुतः श्रीसंगे मोक्षप्रमुख चारही पुरुषार्थ साधतात असें असून कुंडला पुरुषार्थत्रयाचाच उच्चार करिते याचे कारण ' धर्मच अर्थच कामेच नातिश्रामि ' वा विवाहप्रसंगाची प्रतिज्ञा अस्मावी. ८. वचन, वाणी.

(५) गांधारीचा दुर्योधनास बोध.

पांडवांना राज्यार्थ देऊन साम करावयाला भीष्म, द्रोण, विदुर हे दुर्योधनाला सांगत अस-
तांही तो त्यांचे ऐकत नाहीसे पाहून धृतराष्ट्राने गांधारीस सांगितले की 'तू तरी आपल्या
मुलास ताड्यावर आण,' तेव्हां त्या श्रेष्ठ मानेने आपल्या पुत्रास बोध केला तो पुढे दिला
आहे. गांधारी ही विदुषी, विचारी व महाज्ञानी होती. तिनें भीष्म न डेवितां आपल्या मुलाम
खऱ्या हिताचा बोध केला.

श्रीस म्हणे तो नृप "सति । तूं तरि दुर्योधनासि बोध करीं ।

देणार अंतकाच्या स्वासुसह सकळ सहाय योध करीं " ॥ १ ॥

देवी म्हणे " शिकवितां देवर्षि महायशाहि उपरमला ।

उपरमला भीष्म विदुर कृष्णहि, कथिता अशाहि उपर मला ॥ २ ॥

ऐकिल काय गुरु-वच सुत ? आपण ऐकिलें कितिकमें जी ? ।

पावेल सुयश सुखल प्रसवुनि सुतशातहि हे दिति कसें जी ? ॥ ३ ॥

सांगेन यथामति, परि कोठें तो ? " नृप म्हणे ' बहा, भ्रांत्या । '

आणी सभेंत वळवुनि विदुर पुन्हा वातसा महाभा न्या ॥ ४ ॥

गांधारी त्यासि म्हणे " वत्सा, बहु कष्टतो दुरभिमानी ।

कां त्यजिसि गुरुकि इला आत्माधिक बहुगुणें सुरभि मानी ॥ ५ ॥

अन्यायकूर्णवर्त्मा न स्पर्शां कीर्तिकापुरा तनया ! ।

ज्या लोभा भजसी तूं भजले नाहीत वा पुरातेंन या ॥ ६ ॥

कामें लोपें लोभें नागविले अमित यांस जे झुलले ।

यांच्या कुट्टिपातें तेजस्वी पुरुषहीरिही उलले ॥ ७ ॥

न उगाचि मूकसा तूं चिंतांत धरुनि दंभ दर्प रहा ।

बा दुरभिमान न बरा देखल धनपतिकरींहि खेंपर हा ॥ ८ ॥

अहित कशील तरि कसा गुरु ? बाप कसा ? तसीच आइ कसी ? ।

नाइकसी गुरु-वचन ; क्षुद्र-वचन बहु जपोन आइकसी ॥ ९ ॥

सत्यप्रेमें स्वामी न म्हणविती हे दयाभ मामाजी ।

मी राजा ऐसें जें काय म्हणसि खेद या भमामाजी ॥ १० ॥

राज्यार्थ पांडवां दे, तूं घे राज्यार्थ, बहु तुला बा हें ।

साम करीं, यन्न हसलें शूरवुनि तुज पाहतें झुला ! बाहे ॥ ११ ॥

१ धृतराष्ट्र गांधारीस म्हणतो. २. धकला, हात टेकले. ३. विदुराला. ४. अन्यायरूप
अर्मा. ५ पूर्वज, पूर्वाचे राजे. ६. पुरुष हेच हिरे. ७. क्षापर. ८. कर्ण, शकुनि यांचे
वचन. ९. भीष्म.

निष्कंटक राज्य करिसि हा महिमा सत्य पांडवांचा रे ।
 सत्सल्य करुनि यशें धवल करा सत्यपांड, वांचा रे ॥ २२ ॥
 भीष्म द्रोणाचार्य प्राणांतें सांडितील, न तयांतें ।
 सामर्थ्य असोनि अधिक बहु ते आहेत साधु नत यांतें ॥ २३ ॥
 क्षुद्र-शकुनि-दुःशासन-कर्ण, यश क्षुद्र-संग-रहितास ।
 कोणा होईल केला भूत-बळें रद्रसंगर हितोस ? ॥ २४ ॥
 सर्व सुरतम कृष्ण प्रभु, याची काम धरुनि सर्वे तरे ।
 तूं किती ? तरले याच्या नामें बहु सागरांत पर्वत रे ॥ २५ ॥
 तुज पांडवजय दुर्घट, नारळ हरिजेल काय खर्वतरे ।
 कृष्णांतें मरुय करीं याचि उपायें अनिष्ट सर्वे तरे ॥ २६ ॥
 ऐसें मानवचनही लघुनि गेला उठोनि पुनरपि तो, ।
 जो भव्य पावणारा सदृश-सद्वाक्-सुधोमि सुनर, पितो ॥ २७ ॥

—उद्योगपर्व अध्याय. ९.

(६) निंदक.

दानजानजपोष्यामनियमं पापामि जं वारिंते
 देतें पुण्य जनामि सार्धे म्हणुनी सन्मानिसी वारि तें ।
 जो ण्नशिरपंश्र निंदक गुणें तैमाचि पार्षापहा
 त्याला साधु न कां मना । म्हणामि रे सन्मार्ग बापा पहा ॥ १ ॥
 पापांचे बहुदाट कांठे चटले फाग दिमांचे लया
 नेत्ये, सर्वे मना । पुन्हां मिळवितां तैमि न सांखेल या ।
 दे आम्हां कुतूबें, परेष्टकरणांयोगीं फुका जी भरे
 सन्मान्या चिरजीविनी तुमि असो ती निंदका जीभ रे ॥ २ ॥
 येती मायां परांचा दुग्निभर बळें, तुम्य धोरें लहानीं,
 देतीं पुण्यें सुकष्टें करुनि मिळवितीं, मानिती ही न हानीं, ।

१ ब्रह्मांड. २ भूतांच्या जागरावर शंकराशी युद्ध केलें तर तें कोणास हिनकर होईल ?
 ३ टोण्ण्यामनुष्यांमि. ४ ज्याचें कल्याण ज्हायचें असतें तो रासन सहस्रच्या चांगल्या
 बोधाचा स्वीकार करितो. दुयोधनानें मातृबोधाचा अनादर केला यावरून त्याचें अकल्याण
 हाणार हें येयें मुचविने आहे. ५ हे पांच श्लोक आजवर कांठेही छापनेत्र नाहींत. हे
 पंढरपुरी पंतांची बहुदशमाची जी हस्तलिखित प्रत आहे तिच्या अखेरच्या पानावर सुद्ध
 पंतांनी लिहिले आहेत. परमार्थी सुपुढे निंदकाला आपला परम मित्र कां मानतो हें वावरून
 कळणार आहे. पंतांच्या खोंचदार लिहिण्याचाही हा एक मासला आहे. ६. पापनाशक.

एवं ज्यांची परार्थस्थिति सदुपकृती लज्जना सोवरीं तीं
 साजे निंदा तिका ही ? आजि कविजनहो । हे करी होय रीती ? ॥ ३ ॥
 आम्हां भीरामभक्तां अजितदृष्टिभिर्जे स्वस्तुती तों न आहां
 पापत्री पुण्यदात्री करिचिळ जरि तूं निंदका । होय गेहां ।
 मानं तोषा न रोषा परि म्बुजति तुम्हां निंदका वेद, ' बाटे
 स्वर्गाच्या चूकळे हे पडतिल नरकीं । - ' हा मना जेद बाटे ।।। ४ ॥
 छमागीं ही हेतु स्वल्पनपत्तना जेंवि कळगा
 प्रमादी जे त्यांळा अचुकचि मना तेंवि खळ गा ।।
 न काटे घोंडे ही करिति गतिचा रोष बघे
 तयांच्या जे आंगें कुचकपद चालों घट बरें ॥ ५ ॥
 दृता निंदिति कुलटा साध्वीतें साधुतेंदि जे विटें ते ।
 जन अनघ कसे होते निंदक जरि हाय म्बुजनि ते विटते ? ॥ ६ ॥
 जे साधु सत्पथीं स्थित ते वाक्मात्रें न दृषिते जाती ।
 माती कोठें न मरें खळ, वेती करुनि आपुली मीती ॥ ७ ॥
 विद्यार्थस्वांताळा रुचति गुण पीचूपसम जे
 परी त्यातें दुष्ट स्वमनिं विष ऐसिंथि समजे ।
 धुंजें धीरें होतीं प्रजुदित मर्लीं निर्जर खरें
 परी तेंही तापप्रद रस जयाळा ज्वर भरे ॥ ८ ॥
 देवी । निरामय छळी क्षतवत्सर सर्वे खळ असावेच ।
 न प्रार्थितां नच करिल पंकाचा तीर्थजळ असा वेंच ॥ ९ ॥

(७) वीरमातेचा वीरपुत्रांस निरोप.

पराभूत झालेल्हा आपल्या संजय नामक पुत्रास उत्साह देऊन शत्रुजवार्थ परत पाठवि-
 णान्हा विदुलेची कथा सांगून कुंती कृष्णाबरोबर पांडवांना वीररसोद्दीपक निरोप पाठविते.

स्वरथीं चढोनि भगवान् मग जाय पुसावयासि आतेळा ।
 तेंचि वटूं, कोण रसिक गोपुत सोडुनि करील आ तेळा ? ॥ १ ॥
 सांगे क्षयोधनाचें मत संक्षेपें यद्दुर्दै सतीतें ।
 धर्मांसि निरोप पुसे क्षतमादेव आठवुनि हसतीतें ॥ २ ॥

१ निंदा. २ परदारारसक जार. ३ बरक्या दोन आर्वां हरिबंस अ. ११ मधल्या
 आश्रेत. ४ हा श्लोक मंत्ररामायणाच्या उपसंहारांतला आहे; शुद्धचिंताळ. ५ दुषास्तुपानें
 बळांत देव हर्षित होतात. ६ ही आर्वां रामरीतींत आहे. ७ बद्दुमेष्ठ श्रीकृष्ण.

कुंती मूढे ' बह असें त्या मत्तनवासि कमळवचना, कीं ।
 परिसोत पूर्वेज तुजा प्रेमें सुरगीत अमळवच नाकीं ॥ ३ ॥
 वाटे सुभटें पुमें मेळविला विप्रसेवनीं वच रे ।
 बघोप्यसह जटिलवर, तरि काच बहु तसे वनीं न बट ॥ ४ ॥
 जें सिंधुराजीवजित स्वहृतातें बोलिळी सती विदुला ।
 तें परिस ' सांमत्यें तुज यदुकुळकमळा कराचिया विधुला ॥ ५ ॥
 विदुला मूढे " अहा रे झीबा मंदा कसा पळालस ? ।
 कां वांचलासि, अयस-स्कर देसा धूं न कां गळालस ॥ ६ ॥
 अरि हरिल राज्य, मग तूं वरिचिल हृत्पर्यं काच माधुकारी ? ॥
 सुखकर सुकर्म टाकुनि असुखकर कुकर्म कौच साधु करी ॥ ७ ॥
 मधौवन, संजय हें निजनामदि, बुद्धवितें तुवां दगडें ।
 जगडें यज्ञोर्धे, अरि-रथ-बघांहीं स्पष्ट जोडला रणडें ॥ ८ ॥
 जेजें लजित म्हावें स्वर्गीं सहपरवेंजें तुजा तातें ॥
 परमाह्वित पलायन कैसें केतें तुवां कुजासा तें ॥ ९ ॥
 मरण विहित, न पलायन, भीती धर्महराजकन्या या ॥
 अग्या यादुनि अधिका घडल्याही न गजतीच अन्याया ॥ १० ॥
 साधूसि बाहुजाचा मत विजय जसा, तसाचि वच मत रे ।
 निजधर्माभित न बुढे, निजधर्मच्युत कवीं न अचम तरे ॥ ११ ॥
 अचमा तुवां मरावें क्षणदि न बुद्धनि मान वांचावें ।
 काळा, यासम अन्यादि जे असतिल, त्यांदि मायवां चावें " ॥ १२ ॥
 तो संजय तीस मूढे " पुत्राच्या इच्छितली कां मरणा ।
 वांछिति जमा अकाम-प्राप्त, इतर इच्छिती सकाम रणा ॥ १३ ॥
 रडलील सन्नुपां कीं मज जरि देख परासता समर
 न मूढेल स्वर्गींही शतपुत्राही परासतास मर " ॥ १४ ॥
 " जी म्यर्थे उभयलोकैर्नानुपयुक्त अपत्य वाढवी, ती तें ।
 स्पष्ट करी वात्सल्य, ज्ञाते जन मूषति ' गाढवी ' तीतें ॥ १५ ॥

१ कुंती म्हणते माझ्या पुत्राने-युधिष्ठिराने विप्रसेवा करितां करितां नवीन ट मिळविला म्हणजे भट-मोदा-त्यासारखे बागाबचे खोळून क्षमावानू म्हा मात्र झाला आहे. क्षत्रिवाला अरिभयनच बोम्ब आहे. ऊन पाळस सोसणारा जटाधारी धर्म बनका आहे पण तसे बट-वृक्ष काच थोडे आहेत । २ सिंधुराजाने जिंकलेवा आपल्या पुत्रास. ३ गर्मीपूत पतन कां न पावलास ? ४ उत्तम जब मिळविणारा. ५ धर्मज्ञ राजकन्यांवरून इतर कन्या. ६ हे मृत्यो ! बासारखे दुसरे जे म्हाद राजपुत्र असतील त्यांनाही हूं खाऊन टाक. ७ अपत्य इहपरलोक साधून देणारें हवें.

निजलासि काय ? डडरे, जब पावतसे सदा समरलील ।
 बरसाह टाकितां तूं दैर्घ्ये सांगेन सदास मरलील ॥ १६ ॥
 संजय म्हणे “ नमस्ते जननि, जन निश्कारें जसा निवतो ।
 बोधें तसा निवाळीं न हितकर गुरूपदेशसा शिव तो ” ॥ १७ ॥
 विदुलोक करी संजय जिंकुनि सभरांत सिंधुराजाला ।
 सिंहीला तोषि बधित सुत, जो माकनि सिंधुरां जाला ॥ १८ ॥
 सांग स्वसख्यासि असें, झाली त्वस्तुतीकीं गगनवाणी ।
 कीं कृति, हा अरि वधुनि पद साधिल, तुज सुखा मग न वाणी ॥ १९ ॥
 तें सत्य असो, तेंही जें पुढ परांतका महेशासीं, ।
 महीरसुत्वहि, भीष्मी-कीर्त्य-पहारकाम हे ज्ञासीं ” ॥ २० ॥
 भीमासि म्हणे “ यतीं नेलें जिंकुनि विल भीमा जें ।
 तें न स्मरे ; न तुमच्या वनवासाळाहि विल भी माजें ॥ २१ ॥
 लहलें मनांत दुष्टें वोढुन नेली सभेंत कृष्णा तें ।
 स्मरली, त्वांदि उपेक्षा करितां, हरितां निरीस, कृष्णातें ॥ २२ ॥
 त्या स्मरणें मन पडलें तापीं बहु, जेंवि तळमळत हागें ।
 हदयें मोह बघविला जैसा धीष्णांत तळमळ तहागें ॥ २३ ॥
 दावावें यत् जोडुनि कुळजांन सुप्रसन्न-वदन कुळा ” ।
 प्रथम पुस्तोनि कुळल मग जगदीक्षा तूं असेंचि वद नकुळा ॥ २४ ॥
 “ अयक्ष्णकर तोक पळहि मळवाया घाम वा न रांगावें ।
 जरिज गमेचि, तरि सुद्धें चित्र-रचित-राम-बैनरां गावें ॥ २५ ॥
 हें क्षत्रियासि सज्जचित,” ऐसाचि निरोप सांग सहदेवा ।
 जो पांचांत यक्ष्णकर, तो माजा पुत्र मूर्तमह देवी ॥ २६ ॥
 कृष्णेसि सांग कृष्णा । तिळभरिहि तुजें जणें नसो झील ।
 त्वां साहितें, असें पळ-मात्रहि सर्वसहो न सोकील ॥ २७ ॥
 त्वां रक्षिलें, न झालें क्षम रक्षायाहि मत्तनय नातें ।
 अस्तते क्षम चरण नखां ९९शीं देते न मत्तनय-नातें ॥ २८ ॥
 जरि बुडविलीस माझ्या पुत्राहीं व्यसन-गर्त-लीनाहीं ।
 तन्दि न विटलीस, या परि सत्यें कोणीहि वर्तली नाहीं ॥ २९ ॥

१ क्षिवांसह. २ इतली. ३ त्वज्जन्मकाळी. ४ राज्यलक्ष्मी, द्रौपदी व कीर्ति यांना
 हरण करण्याची इच्छा करणारे कौरव. ५ चित्रांत काढलेल्या व्यापारशून्य रामबानराना.
 ६ पांच पुत्रांपैकी जो शात्रूंना जिंकिल तोच माझा पुत्र व तोच माझा मूर्तिमंत आनंद होय.
 ७ शुभी. ८ समर्थ असते तर तुम्हा पायाचें नख शात्रूंच्या दृष्टीस पडू न देते

1618

(६३)

किंचहुना सांग तयां समयीं जे काय चांगलें काहीं ।
कृष्णा, मन्मत हें, कीं बस रखावें, न आंग, ठेंकोहीं ॥ ३० ॥

—उद्योग पर्व अ. १०

(८) शहाणा राजा.

निज देससमीपस्थित बळेंदरिपित जो तयासि कवि-राजे ।
नच वांचो देति, असें न करी जो तत्प्रताप न विराजे ॥ १ ॥
जो शुभ निज प्रजांचे देसाची वृद्धि इच्छितो राजा ॥
तेणें पर जिंकावे न उघेखावें कदापि या काजा ॥ २ ॥
अभिषेकें जो ओले अलंक सिरीं तोचि आवें आधीं ते ।
वाकनि प्रकृतीचें रंजन जे करिति कार्ये आधीं ते ॥ ३ ॥
प्रथम स्वेंद्रियजेता तो नृप सर्वाहि पात्र होय जया ।
प्रणति करिति शत्रु, म्हणति कवि राज्यभीनिवासतोयजें या ॥ ४ ॥
सम्यक् वर्तावें हा काम स्वमनांत जो करी धम्य ।
उपदेशिता हित अहित शुठ त्याला लोकसम नसे अम्य ॥ ५ ॥
म्यसनातें स्पष्टना धर्मी रत नित्य जो बळभेद ।
सर्मतापाछनि तो भय पावेना कधीं नृपभेद ॥ ६ ॥

—हरिवंश. अ० ११.

(९) श्रीकृष्णाचा उद्धवास वेदांतोपदेश.

भगवान् म्हणे, 'न बंधहि मोक्षहि; वा । बंध भासता भोगें ।
मदधीन तीन सखादिक गुण, जे या उपाधिच्या योगें ॥ १ ॥
ते मोक्ष बंध ज्यांस्तव, विद्याविद्या अनादि मम वृत्ती ।
बंध अविद्येनं वा । विद्येनं वृत्तिची अभिप्यक्ती ॥ २ ॥
वोयांचुपाधिकरितां विद्यप्रतिविद्यभेद रविस घटे ।
जळकृत कंपादिक जे, प्रतिविद्यालाषि जेंवि सकळ जटे ॥ ३ ॥

१ पांडवांनीं आपलें नांव राखावें, नांवाकारतां ते मेले तरी वेदेंतर असा कुंतीचा
अभिप्राय-सर्वं निरोपाचें सार यांत आहे. २ आपल्या सामर्थ्याचा गर्व वाहणारा. ३. सुख
राजे. ४ केश. ५ चिंताला काळज्याला. ६ प्रजेचें. ७ राज्यलक्ष्मीचे निंबासकमळ.
८ मांडलिक. ९ उदकादि उपाधीमुळे.

सृष्टा । प्रतिबिंबे जौं त्यांसि परस्पर उपाधिमें भेद ; ।
 घट कुटतां, बिंबैकवें प्रतिबिंबाचा जसा सरे वेद ॥ ४ ॥
 हे मन तसा अवियेमाजि प्रतिबिंब, तो मदंभ जडे ; ।
 जीवत्व त्या असे, जौं तीत अवियेकडून बंध घडे ॥ ५ ॥
 बा । त्या जीवालाचि, स्वाविद्योपाधिध्याचि भेदामें ।
 नागात्व असे ; सृष्टा । कथिलें पहिलें असेंचि वेदामें ॥ ६ ॥
 नरवर्या । जीवेश्वररजग, नग हा देह, दांत आहित ; ।
 कर्मफळ एक खातो ; त्यांत दुज्याचा नसेचि बा ! हेत ॥ ७ ॥
 सृष्ट असक असुनिही प्रकृतींत, जसा जळांत बा ! सविता ।
 दीपक अल्पि जैसा, जरि सवा सर्व अर्थ भासविता ॥ ८ ॥
 देउनि विरक्तिंशाणें तीक्ष्णत्व, ज्ञानसदसितें, सृकवी ।
 छेदी संशय जो, तो मायेचे ओंठ हा जयें सृकवी ॥ ९ ॥
 बाहेरि निचे विद्वान् , सर्वहि संशय समूळ तोडून ।
 स्वप्रांसि जसा जागृत, हा देहादि प्रपंच सोडून ॥ १० ॥
 मोडेना स्थिति त्याची, विंदा किंवा, नये तथा, स्तवन ।
 लोकव्यवहारातें मिथ्या समजे, म्हणे, ' तयौस्तव न ' ॥ ११ ॥
 भरला शब्दब्रह्मी न परब्रह्मी भरे तरि भमला ; ।
 भमला पडुनि घोळुनि आत्मज्ञांला न सृष्ट तो गमला ॥ १२ ॥
 गर्तेत नव्हे की तैसी, नाहीं सत्कीर्तिपात्र जी वाचा ; ।
 पोषी असीस जो त्या वांटा बहु कष्टमात्र जीवाचा ॥ १३ ॥
 वस्तुविचार हुड करुनि, देहाद्यध्यास करिल जो दूर, ।
 सर्वगतीं मद्रूपीं मन अर्पिल तोचि निश्चयें शूर ॥ १४ ॥
 देहीं विरक्ति, माझ्या ठायीं त्या प्राप्त होतसे भक्ती, ।
 ध्यातो मज ; सत्संगीं जसि, कोठेही तसी नसे शक्ती " ॥ १५ ॥
 मोक्षद म्हणे " सद्य जो कोणाचाही करीचना द्रोह ।
 नांदे क्षमा जयाच्या हृदयीं, तो साधु नाशितो मोह ; ॥ १६ ॥
 भय्यबळ सत्य ज्याचें, नित्य असुयादिरहित जो काय ; ।
 सखदुःखांत सम सदा ज्याचा सर्वोपकाररत काय ; ॥ १७ ॥
 वाहेना मीन, करी इतरांचा मान, बोधनीं दक्ष ; ।
 वंचक नव्हे, प्रवर्ते धरुनि दयेचाचि नित्य जो पक्ष ; ॥ १८ ॥

१ जीव आणि ईश्वर हे दोन पक्षी. २ विरक्तिरूप साहणेवर घांसून ज्ञानरूप चांगल्या
 काढातें तीक्ष्णत्व देउनि. ३ मिथ्यात्वास्तव तो नाहीं असे तो म्हणे. ४ पतिव्रता, कुलीन
 की. ५ परब्रह्माचा विचार म्हणजे चिंतन करून जो देहगेहांचा अभिमान दूर करील. ६ गर्भ.

मोहें अपर्ण सर्व प्राप्तायांचें मलाचि जें करणें ।
 हास्यें आत्मनिवेदन, कथनीं माझ्या कथांचिया धरणें ॥ १९ ॥
 भर बहु असजें बेतां जन्माद्युत्पादि भंगळें पर्वें ; ।
 अति उत्सवें भरावीं पर्वें तैसींच वार्षिकें सर्वें ॥ २० ॥
 यत्नें प्रकृतिगुणत्रय हें, सत्तें रजहि तमाहि, बुडवावें ।
 सत्यदयाहृति क्षमात्मकसत्त्वार्थेचि सत्व उडवावें ॥ २१ ॥
 नयनींचा मळ झडतां, जैसा अर्धप्रकाश बहु होतो, ।
 तैसा विद्वदसत्तें धर्महि, मद्रुकिरूप गुठ जो तो ॥ २२ ॥
 मोडुनि असात्विकांचा प्रेमा, सात्विक पदार्थ जे त्यांचे ।
 सेवन सत्त्वगुणातें वाढवितें तद्विपक्षजेत्यांचे ॥ २३ ॥
 भक्तिस्वरूपधर्म प्रकटोनि, अधर्म सर्वही नासी ।
 त्या निर्मळ्या संभव तेंवि नसे जेंवि गर्व हीमासी ॥ २४ ॥
 यक्षपंनरसखमूर्तिध्यान भलें जाण साविक स्पष्ट ।
 श्रीध्यान अरिध्यानहि, वाढवितें फार उडवा कष्ट ॥ २५ ॥
 मोह झडे, काळ दडे निर्मळमद्रुकिरूप धर्म घडे, ।
 मग मत्प्रसाद होतां जें परम ज्ञान तें गळांचि पडे ॥ २६ ॥
 तेजस्वी, स्वमना जरि होतो विक्षेप, मोह आवरितो ; ।
 विषयीं दोष पहातो अनळस होउनि विरकिळा वरितो ॥ २७ ॥
 वाट मम ध्यानाची, हळुहळु अनळस, मनास जो लावी, ।
 विषयविराक्ति तयाच्या त्या स्वांताळा, सुखेंचि बोलावी ॥ २८ ॥
 सुत हो ! चित्तांत विषय, चित्तिहि विषयांत हें खरें आहे ।
 सुटति परस्पर त्याचे स्वात्म्यास ब्रह्मरूप जो पाहे ॥ २९ ॥
 यज्ञस्वरूप यज्ञ प्रभु परमानंदरूप जो हा मी ।
 स्फुरलों स्वात्म्यत्वे ; तरि तें सुख विधिच्याहि वा नसे धामी ॥ ३० ॥
 बहु जिह्वोर्पस्थांचा धरणें जो वेग हेचि होय धूर्ती, ।
 न अनुद्वेगेंचि केवळ, समजेल असें ययार्थ तोचि कृती ॥ ३१ ॥
 गलिताहंकृति जाणें बंधामोक्षासि, अनुर्भवीं चढला ।
 तो पंडित, इतर नव्हे, जरि पुष्कळ ज्ञान सर्वही पढला ॥ ३२ ॥
 वाढवितो विषयांची तृष्णा, संतुष्ट जो नसे प्राणी ।
 तोचि जन दरिद्र, क्षम न स्वत्राणीं न वा परत्राणीं ॥ ३३ ॥

१. विद्याधररहितास. २. शंकर व विष्णु यांचें ध्यान. ३. जिह्वा व गुह्यस्थान. ४. वैश्व.
 चित्ताचें स्वैयंच केवळ धृति नव्हे. ५. आत्मसाक्षात्काराच्या पावरीस चढला.

बा ! अर्थसिद्धिकर, परि नश्वर हूँ नरशरीर जाणोनी ॥
 मोक्षार्थं शृष्ट्यपूर्वीं यत्न करावा मनांत आणोनी ॥ ३४ ॥
 वस्तु मन होय, विवरितां विश्वाच्या इन्द्रवासि आणि लया ।
 तत्संपदार्थसोधन, कीं मद्भ्रजनाचि वशासि आणिल यों ॥ ३५ ॥
 यद्यपि मन्मतचि बरें, त्वन्मत न खरें असा कलह खोटा ; ।
 तदपि भ्रमवी मायाभृगजळ, वादांत सर्वथा तोटा ; ॥ ३६ ॥
 नघडावें तें घडतें, विषयांच्या काय होय न ध्यासें ?
 आत्म्याला जन्ममरण लिंगशरीराचियाचि अध्यासें ॥ ३७ ॥
 नरदेहीं यम, नियम, व्रत, दान, जप स्वधर्म, जे कांहीं ; ।
 यांचें मुख्य फळ मनोनिग्रहचि, ज्ञान वेगळें नाहीं ॥ ३८ ॥
 वपु कल्पिलें मनें हें, मी हें माझे असें म्हणति अंध ; ।
 भ्रमति भ्रमें अपारीं संसारीं, दृढ गळां करिति बंध ॥ ३९ ॥
 बा ! जीभ चाविली जरि, तरि हित जिब्वेचिसारिखे दांत ; ।
 कोणावरि कोपावें ? तत्सहनचि तोषकारि खेदांत ॥ ४० ॥
 न बरा विषयिजनाचा, योगीं निष्ठा जया, तया संग ।
 होय विरागनगाचा या वज्रेंकरुनि उद्धवा ! भंग ॥ ४१ ॥
 मोहीं पढतो कूर्पीं अंधाचा अनुग जन जसा अंध ; ।
 गंधहि विषयिजनाचा, सुविरक्तालाहि करितसे बंध ॥ ४२ ॥
 भराचि तप, श्रुत, विया, एकांत, त्याग, मौन, हें सर्व, ।
 ज्याचें मन कीयांहीं हरिलें तेणें धरूं नये गर्व, ॥ ४३ ॥
 मोह घडे, विषयेंद्रियसंयोग क्षोभवी मना म्हणुनी, ।
 बीस्त्रैणसंग न बरा, सोडावा घात आयुला गणुनी ॥ ४४ ॥
 वस्तुज्ञालाहि नव्हे क्षणही षड्गुणानु विश्वास्य, ।
 मग मजसारखियांची काय कथा ? वर्णितेचि विश्वास्य. ॥ ४५ ॥
 वास करिति आनंदें, माहेरीं जेवि लाढक्या कन्या, ।
 सार्धंत मत्कथा, ज्या श्रोत्यांचें पाप नाशिती धन्या ॥ ४६ ॥
 तेजस्वी संतचि हे नेत्रें देतात आंत बाहेर, ।
 तुज दिव्यदृष्टि देजनि, म्हणतिल हा चिद्विलास बा ! हेर ॥ ४७ ॥
 बा ! संत देव, संतचि बांधव, गुरु संत, संत हे प्राण, ।
 किंचद्गुना दासार्हो ! विश्वात्मा मींच संत हें जाण ॥ ४८ ॥

१. धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष हे चार पुरुषार्थ देणारें. २. अभ्यास करणाऱ्या मनास.
 ३. केवळ ओक्षेंच होय. ४. जगाचें म्हणजे सर्वजनसमूहाचें तोंड. ५. उद्धवा.

बाह्यत जावीं कर्म मजला, मन चित्त मजचि अपावें ।
 माझ्या यशोवृत्तानें साधुजना आपणाहि तपावें ॥ ४९ ॥
 सुखहेतु पर्व, यात्रा, परमोत्सव, वेगळेचि, अथवा हे ।
 भिक्षुनि करावे, हा हित, निर्भय, महामराज पथ वाहे ॥ ५० ॥

—मंत्रमागधत. स्कंध ११

(१०) पिता, माता व देव.

सुविध, धन मेळवी, वचन आयके, आवरी
 प्रपंच, भर वे शिरीं, करि कृपा पिता त्यावरी ।
 असा जरि नसे रुचे तरि न तो अभद्र क्षण
 असा तुजचि आवडे ; करिसि मूर्खि तद्रक्षण ॥ १ ॥
 पिता जरि विटे विटो ; न जननी कुपुर्णी विटे,
 दयावृत्तरसाद्रधी न कुलकजलें त्या किटे ।
 प्रसादपट झांकिती, परि परा गुरूचे धिटे^१
 म्हणोनि म्हणती भले न ऋण जन्मदेखें किटे^२ ॥ २ ॥
 विटेल जननी हि कीं शत रची निमित्तें विधी ;
 मळे कलिपुर्णी भुती जमि, खळीं तिची तेंवि धी ।
 कदाचित विटेल बा ! तव दया न दीनावरी
 जची जगदधर्यीं कर भवजरी मावरी ॥ ३ ॥

—श्लोककौशली.

(११) अंगदशिष्टाई.

“ हे रात्रिचर राजा ! रामाचा दूत अंगदाभिध मीं ।
 कोणी मला पुमाना 'कोण असें ?' काय बैसलों अशमी ? ॥ १ ॥
 वैदेहीच्या रमणें वीरें करुणाकरें जगद्रीतें ।
 पाठविलें मज, त्याच्या ऐकें कन्याणहेतु सद्ग्रीतें ॥ १ ॥
 'बभ्रुरानन जगदीश्वर, त्याचा नृ पौत्र भूतपतिदार्मी ।
 धृतसेपत्र, नयत्र, ब्राह्मणसुत, पावलासि सुपदाम ॥ ३ ॥

१. दयामृतरसानें आर्द्र झाली आहे बुद्धि जिची अशी माता न्या कुव्यस काजळ फल-
 णान्ध कुपात्राल्यही विटत नाही. २. इतर गुरूंचे प्रसादपट झांकितात खरें पण ते धिटे म्ह.
 अपुरते आहेत. सर्वांगाच्छत्रदक असा एक जननीचा मात्र प्रसादपट आहे. ३. 'आस का
 बा निरासकी मा' अशी एक हिंदुस्थानी म्हण आहे. 'कुपुत्रो जायेत क्वचिदपि कुमाता न
 भवति' असे आचार्य देवीस्तांत्रांत म्हणतात. ४. रामानें. ५. हितकर अशा उत्तम
 वाणीनें. ६. पुस्तक्यमुनीचा पौत्र व शिवभक्त.

धरभूधर यजानें पूजावे, धर्मसेतु रखावे ।
 निर्मल यज्ञ जोडावें, व्यसनानाचार ते उपेक्षावे ॥ ४ ॥
 या विद्विताचारातें, सोडुनि चरिलीस वृत्ति जन्मनीचा ॥
 अनुसरलासि दक्षाच्या ! पद्माला तूं स्वकीयजननीचा ॥ ५ ॥
 विधिवरसामर्थांनि, होडुनि मदमत वन्यकुंजरसा ।
 धर्मद्रु मोडिलें हे केली ध्वस्ताचि वेदकुंज रसा ॥ ६ ॥
 विप्रामर भजनीय स्तुत्य, तयांसींच लाविलें वैर ; ।
 कैरवपतिनिभ पूर्वजयज्ञ मळवायासि वर्तसी स्वैर ॥ ७ ॥
 रामदमनयभयलजा सोडुनि हरिशी परांगनावित ; ।
 वितेम होडुनि निरयप्रद मार्गी काय ठेविलें चित ! ॥ ८ ॥
 स्वकुलाला अंजन जो लावी, तो पुत्र न, प्रसविष्ठा ; ।
 शिष्टाचरणीं यास्तव नित्य असावी यज्ञःप्रदा निष्ठा ॥ ९ ॥
 करिशी अन्याय बळें, हितोपदेष्टा तुला गमे द्वेषा ; ।
 स्वैष्टासि मंतुवांचुनि पिष्कारिषि, हे बरी नव्हे चेष्टा ॥ १० ॥
 जनकमहाराजसुता रविकुलतिलकाजसुधी सज, ।
 तूं न कळत नेली, तरि दे, हो सदृष्ट आजपासून ॥ ११ ॥
 अपराध हा महाजननिष्ठ तशी हे जनाधमा ! केटी ; ।
 अद्यापि मी पुलस्त्यद्विजाकडे पाहुनि क्षमा केली ॥ १२ ॥
 रघुकुलज श्रीमंत प्राज्ञ प्रबल क्षमादयानिलय, ।
 शरणागतवत्सल हे, ल्यात जनीं, शत्रुचा करुनि लय ॥ १३ ॥
 रविवंशज राजांची बहुसरला भूलताहि चापलता ; ।
 तें वक्रा झाल्यावर, चाळेना जिष्णुचीहि चापलता ॥ १४ ॥

१. जनांत नीच अशी वृत्ति धरलीस. २. रावणाची आई कैकसी ही सुमाली नामक रास-
 साची कन्या होती. ३. वेदरूपकुंजांनीं आच्छादिलेली पृथ्वी. ४. चंद्रप्रभेसारखें शुभ्र असें
 पूर्णजांचें यज्ञ (कीर्ति). ५. ज्ञानीपुरुषांत श्रेष्ठ. ६. विभीषणासारख्या आपल्या आतांस
 अपराधावांचून उपेक्षितोस. ७. क्रीडा. ८. सूर्ववंशांतले राजे यांची भूलता व चापलता सदा
 सरळ असते (म्ह. ते सहसा रागावत नाहींत व धनुष्यबाणही हातीं घेत नाहींत) पण त्यांनीं
 रागानें धनुष्यबाण हातीं घेतले कीं मग त्यापुढें इंद्राचीही मात्रा चालत नाहीं. ' जिष्णुचीहि
 चापलता ' असें म्हणण्यांत कवीनें लौकिकचर पाळला आहे खरा पण त्यामुळेच या सुंदर
 आशेंत एक मोठा दोष झाला आहे. इंद्र रावणाच्या बंदिस्त्रान्यांत दीन होऊन पडला होता
 इंद्रजेत्या रावणापुढें इंद्राचें श्रेष्ठत्व वर्णन करण्यांत कवि अगदीं फसला गेला !

नाहीं तुजसीं मजसीं वैर, तथापि प्रियावियोग मला, ।
 दिवळा, यावरुनि तुला स्वभाव विपरीत सर्वथा गमला ॥ १९ ॥
 वैदेहीला तूं जरि आशुनि देखीत आशुनी मजला ; ।
 मीही कंकाजीवन अभव, समर्पण तत्त्वणीं तुजला ॥ १६ ॥
 नाहीं तरि सायक हे, हे भुज, हा खडग, हें धनरत्न, ।
 मीं सज्ज जयघनातें, तूं निघनातें, स्वयें करीं यत्न' ॥ १७ ॥
 यापरि तुज राजेंद्रें कथिलें, आतां करूं नको उधिर ; ।
 सीतोपायन घेउनि, ठेवीं, ये तत्पदांशुजीं स्वशिर ॥ १८ ॥
 तूं करुनि समर, न मर ; भमरसम रघूतमांघ्रिनवपथी ।
 रम ; रस घे ; भमरशि हो ; भमरहित स्वस्थ नांद निजसथीं !! ॥ १९ ॥
 हे उत्तर, निजलासा, बहिरासा, मूकसा, नको राहुं ; ।
 बाहुनि हित काय वदों ; न वदसि कां आशुनीहि चोरा ! हुं ॥ २० ॥
 अनळ अनिल यम यक्षप वरुण विधु झग्न सर्प गेधर्व ।
 सर्व पराजित केले, परि रामाशीं कंक नको गर्व ॥ २१ ॥
 राम प्रणतजनांचा प्राता, रिपुलोककाल या पार्शी, ।
 खेडा करितां दुष्टा ! भेडा ! पदशील मृत्युय्या पार्शी ॥ २२ ॥
 रामधनंजय मंदी कापुर नृण मूल काष्ठ घृत तैल ; ।
 झेलहि पिच्छविल, हें तुज नुमजे मूं मातळा जसा बैल ॥ २३ ॥
 यतिवेषें चोरानें, बाटबुनी रामचंद्रदलकुटिलां ।
 कुटिलानें रत्नातें नेलें, तो झनु पाहिजे कुटिला ॥ २४ ॥
 गिरिदलनमस्तकानें, स्वशिरोभंगार्थं दुर्मते ! करिशी ।
 करिशील तूं मरांधा ! नरकपुरी इच्छितोशि लौकरिशी ॥ २५ ॥
 तूं झुकलासि श्रीजीसौख्ययसःप्राणपुत्रमित्रांतें ।
 आत्मौर्ध्वदेहिकातें तरि करि, तुज कोण या जनीं प्रातें ? ॥ २६ ॥

—भंगरामायण पुस्तकांत.

(१२) पतिवशीकरण.*

यामाकृष्णा, गंगायमुनासा भेटल्या अनादि सत्या ।

साक्षात् लक्ष्मी गौरी देवा झाल्याचि त्या जना दिसत्या ॥ १ ॥

१. अ प्रसिद्ध आर्येत अनुप्रास फार उत्तम साधला आहे. ' मर ह्या दोन अक्षरांची आशुति सात वेळ झाली आहे. २ फर्णकुटिला. * हे प्रकरण मूळ पंतलिखित प्रतीप्रमाणें लिहिलें आहे.

सत्या कृष्णेसि म्हणे "वदत्यें तें तू खरेंच मान, संये! ॥
 लोक म्हणोत, परि पळहि माझ्या हातीं न कांतमानस ये ॥ २ ॥
 त्वां हे पांच पति कसे वना केले? भजति सर्व एकीतें! ॥
 थोडें पाहुनि पाहुनि, नटती कांदबिनीस केकी तें ॥ ३ ॥
 सांग वशीकरण कसे केले त्वां देवि कोणत्या मंत्रें ॥
 कीं दिव्यौषधिमूळें किंवा वात्स्यायनोदितें यंत्रें?" ॥ ४ ॥
 कृष्णा हांसोनि म्हणे "भामे! मोहावयासि पतिला जे ॥
 मंत्राश्रुपाय करणें या अवणें बट्ट मदीयमति लाजे ॥ ५ ॥
 प्रेमें पतिचरणासि न देवनि, दे हात तायिताला जे ॥
 ते श्री न रुचे पतिला कीं तीतें आततायिता लाजे ॥ ६ ॥
 पति-परमेश्वर-चरणा जी तत्सेवार्थ न नवशी करणें ॥
 ती शुग्धा कैसी गे वळवील स्वामि-मन वशीकरणें ॥ ७ ॥
 जाणें वशीकरण हें, करित्यें, जेणें कधीं न कोपति तें ॥
 मखि! तूंहि असेंचि करी मदमत्सर दाखवूं नको पतितें ॥ ८ ॥
 पतिचे प्रसाद देती ज्या सद्गतितें न योग सव तीतें ॥
 वाढे पद्मा जिरीं शिव-देहाऽर्ध-गता शिवा स्वसवतीतें" ॥ ९ ॥
 श्रुतिला कविधीसी ती मानवळी फार शुद्धवदलीला ॥
 न पतीसचि कर्णासहि सत्य सती होति उद्भवदलीला ॥ १० ॥
 —वनपर्व अध्याय ६

(१३) सामान्य नीति.

१ धर्म.

वेदोक्तीसीं नसतां विरुद्ध जें प्राणिशर्मकर कर्म ।
 त्यातें म्हणतां आर्म्ही संदीपैनिंसिधुजीवनद धर्म ॥ १ ॥

२ श्रद्धा.

श्रद्धाचि करितसे हित धर्माचें जेंवि माय तनयाचें ।
 जप, तप, मख, गुरुपूजा, मुख्य श्रद्धाचि आयतन याचें ॥ १ ॥

१. सत्यभामा द्रौपदीस म्हणत्ये. २. सखे, जिवलग मैत्रिणी, ३. मोर मेषमालेख पाहून हर्षनिर्भर होऊन नृत्य करितात. त्यांच्यापेक्षांही पांच पांडव तुझ्या अधीक कर्मांत आहेत
 ४. 'मेषमाळ' पंतांची टीप.. ५. 'मयूर'—पंतांची टीप. ६. या प्रकरणांतील आर्थी अनेक कव्यांतून काहून एकत्र प्रथित केल्या आहेत. ७. श्रीकृष्णाचे गुरु. हा उद्धार कृष्णाचा आहे.

अद्देनें भजत्याते पाषाणहि कलद होय, जो अरु ।
तोही सगुरु होतो, अद्देनें दृथा महा यरु ॥ १ ॥

३ पंडित.

विदुर म्हणे, " जो आम्तिक, गुरुवेदोक्ती जयास विश्वास ।
मीपण ज्यासि न शिवले, तो पंडित मान्य होय विश्वास ॥ ४ ॥
दुर्लभवस्तु न वांछी, न करी जो नष्ट वस्तुचा शोक ।
आपत्तीत न मोहे, त्या पंडित म्हणति जाणते लोक " ॥ ५ ॥

४ दुर्जननिंदा.

त्यांत पळ न वसावे, जेथ दुरितभीति धर्मेनय नाही ।
नृणश्चरमुखें सुखें अवलोकावीं, स्वळमुखें न नयनाही ॥ ६ ॥
दुर्जनसहवास सदा तापद हा काय नरक सामान्य ?
होईल यास दादुनि मानधन प्राज्ञ नर कसा मान्य ? ॥ ७ ॥
स्वळ न स्वळत्व त्यागी जरि सामें गौरवुनि बोळविला ।
लकुच कटुचि असृताकरांकरवी ही शर्करेंत पोळविला ॥ ८ ॥

५ वैद्य.

अनुकृळ दैव असतां न समर्थ करावयासि हानि यम ।
होतां तें प्रतिकृळ प्रबळहि दुर्बळचि होय हा नियम ॥ ९ ॥
भावि प्रबळ, असतो सर्वहि, बालिश असो, असो सुकवी, ।
होणार सत्यधींही दिवसींही बोळसासि ही चुकवी ॥ १० ॥
बलवनर विधि देतो धोराला धोरण्याचि तापातें ।
इंद्रप्रमुख सुरांस हि जे भावि न लघवेचि बापा ! मे ॥ ११ ॥
अनुकृळ काळ होतो तेव्हां बळ बुद्धि तेज यम देतो ।
प्रतिकृळ तोचि होवनि माघारें दत्त सर्वही घेतो ॥ १२ ॥

६ पौरुष.

अर्बेतर म्हणे, " सुत हो ! जरि जन जाणुनि अशक्यकर्मातें ।
न करितिल अनुयोगें, पावतिल न कार्यसिद्धिभर्मातें ॥ १३ ॥
पुरुषें आरंभातें कर्म न पौरुष कदापि सोडातें ।
कर्मफळ जसं दैवें स्पष्ट तसं पौरुषेंहि जोडातें ॥ १४ ॥
यास्तव यत्न तत्ता मी करिन जसं सिद्ध होय हें कार्य ।
म्हणती 'सर्वापौर्षी सिद्धि असं निश्चयी' असं आर्य " ॥ १५ ॥

७ व्यसनासक्ति.

चार व्यसनैं मृगया, मी, पान, मृत, यांत जो सक ।
तो धर्मरूपत, तत्कृत सत्कृत न महाजनांत, हे व्यक्त ॥ १६ ॥

८ काम कोप व दुराग्रह.

बहु काम कोप लोभा उघा असुरा समस्त सुर भीती ।
हे व्याघ्रशि, वा विदुरा ! जी कीर्ति स्पष्ट होय सुरभी ती ॥ १७ ॥
कामें कोपें लोभें नागविले अमित यांस जे झुलले ।
यांच्या कुदृष्टिपातें तेजस्वी पुरुषहीरे ही उलले ॥ १८ ॥
भमवी, भमवी, मळवी, पळवी सत्कीर्तिला, दुराग्रह रे
सेव्य सदुपदेश सुधाग्रह, असदुपदेश हा सुरा-ग्रहरे ॥ १९ ॥

९ क्षत्रिय व ब्राह्मण.

दुष्टदमन, अपलायन युद्धी, यावें सदाश्रिता शर्म ।
राजांच्या हाथि परम हेतु अशेषार्थसिद्धिचा धर्म ॥ २० ॥
षट्कर्मांच असावें नित्य रत ब्राह्मणें अघातरतें ।
क्षत्र स्वधर्मयुद्धालुषाणें सर्वथा अघा तरतें ॥ २१ ॥
ब्राह्मणधर्म अहिंसा, सत्योक्ति तसी क्षमा मनीं आण ।
क्षत्रियधर्म प्रकृतिप्रतिपालन, दंड, उग्रता जाण ॥ २२ ॥
या लोकीं परलोकीं आधार क्षत्रियांसि विप्र, भया ।
अभया याया प्रभु हे, सप्रभ कीं करिति निपट विप्रभ या ॥ २३ ॥

१० व्यवहारनीति.

भीष्म म्हणे, “कुलधर्मत्याग नव्हे उचित, मान्य मज आहे ।
सत्कुलजाचेंचि सदा स्वकुलाचाराकडेचि मन वाहे ॥ २४ ॥
संसार दो दिसांच्या, यश जोडी जो कुलीन तोचि तरे ।
ध्यावें बरे म्हणोनि स्वपरमुखीं हें कुलीनतोचित रे ॥ २५ ॥
दुःख परासि न घावें, सत्य वदावे, क्षमा न सोडावी, ।
जोडावी कीर्ति, अशी कुलरीति बुधें कधीं न मोडावी ॥ २६ ॥
सुकृतातेंचि स्मरति न कुकृतातें, याचि साधुरीतीची ।
रुचि रासिका न सुधेची कीं केवळ अल्प साधुरी तीची ॥ २७ ॥
बुक्ल्या जनासि कोणी सांगुनि निजहितपथासि जो लावी ।
धनदंदि उपकृतिसी त्याच्या निजसंपदा न तोलावी ॥ २८ ॥

जाळी ज्वलन न बोले, न वदेषि जरि प्रकाश करि तरणी ।
 न वदोनि कुलज पुरुष आले स्वयसःप्रकाश करित रणी ॥ २९ ॥
 संस्कारधर्मलोपे दुष्टजनसमागमें उढे शुद्धी ।
 मग गुणवंताची ही सर्दधिषेपीं प्रवर्तते बुद्धी ॥ ३० ॥
 मृत्यु हरितसे समयीं अमरासहि, कवण मृत्युला बुकवी ।
 ऐसें जाणुनि तत्व व्यसनांत न मोह पावती सुकवी ? ॥ ३१ ॥
 हृदयीं क्षमा असावी, सर्वत्र सदा असो नये पण ती ।
 म्हणती क्षमितां दुर्बळ, न क्षमितां करिति दुर्जन प्रणती ॥ ३२ ॥
 नीति अशी कीं अबळें प्रबळीसि रणीं कधीं न हटकावें ।
 देवें विरोध पडतां बळहीनें त्यजुनि मान सटकावें ॥ ३३ ॥
 रक्षावाधि, उपेक्षा व्यसनीं भरिचीहि न करिती संत ।
 पाहों नयेधि आंगीं बळ अमतां हीन जंतुचा अंत ॥ ३४ ॥
 ज्या प्रेमें स्वापत्या त्या प्रेमें बाह्यणांसि पोसावें ।
 कल्याणार्थ सुनेनें सामुखें जेवि तेंवि सोसावें ॥ ३५ ॥
 भृतीं दया असो या, व्हा इन्द्रियहरिनिघर्हीं धीट ।
 सोडुनि अन्यपथ धरा निजधर्माचार, मार्ग हा नीट ॥ ३६ ॥
 विसरिति अपकारातें उपकारातेंचि साधु आठवित्ती ।
 कीं सोशितां न सा विति, होय वपु न सोशितां न आठ वित्ती ॥ ३७ ॥
 बा सन्य धर्म जिकडे तिकडे श्रीकृष्णनाथ जाणावा ।
 हा तेथें जय, रविमा प्रार्थुनि नरुगे प्रकाश आणावा ॥ ३८ ॥
 गति उत्तम होय असें वर्तावें, धर्मेनीति रक्षादी ।
 चिंतांत पूर्वजांची नित्य स्थिति रीति शांति लक्षावी ॥ ३९ ॥

१. सत्त्वनांचा धिक्कार करण्याकडे.

(४) वर्णनपर कविता.

ते प्रेमोद्गार मधुर, मधुरतर मुकुटयसहि आधी ते ।
गात्यांच्या ओल्यांच्या दूर करित तत्कर्णीच आधीति ॥ ४ ॥

(१) अंबरीष राजा.

पूर्वी भूपति अंबरीष रविच्या वंशीं महात्मा असे,
 धर्म राज्य करी सदैव भगवद्गुणांत भावें वसे, ।
 भासे सिंहाचि सगरांत गमती तच्छु राजे ससे,
 तो शांतांत, नितांतशांत, कमळाकांतींच चित्तें वसे ॥ १ ॥
 राजा साधुसमागमें समजला संसार निःसारसा,
 सेवी श्रीपतिच्या पदा अलि जसा अत्यादरें सारसा, ।
 नामाची धरि कास दास करुनी सद्गुणिचा आसरा,
 प्राप्ती निर्मळ विष्णुचेंचि यज्ञ जें हांसे सुथेच्या सरा ॥ २ ॥
 ज्यामध्यें बहुदक्षिणा सुविधिवत् विप्रादि संतर्पण
 प्रेमें यज्ञ करुनि सर्व करि ते श्रीविष्णुला अर्पण ।
 आंगें होउनि सत्तपोद्भूतवर्णीं तो सर्वदा सर्पण
 स्वच्छत्वे नृप जाहला सुमणिचा जैसा नवा दर्पण ॥ ३ ॥
 स्वादुर्मे परमादरें करुनियां विप्रोत्तमां तर्पुनीं,
 त्यांतें कांचनदक्षिणा सुवसनें सद्गुणें अर्पुनीं ।
 आज्ञा घेउनियां ब्रह्मोक्तनियमा रक्षावयाकारणें
 तो राजेंद्र करी उपक्रम सुखें साधावया पारणें ॥ ४ ॥
 तो भूतीं समदृष्टि, साधुभजनीं राबे, सदा सांवरी
 आंगें दुग्धिकळादिकांमि, भर हा टाकी न दासांवरी ।
 सेवेवांचुनि आपुण्या न विपर्यां याचें शरीर ध्वज
 भीचें जाचुनि हें सुदर्शन दिलें, त्याचें करी रक्षण ॥ ५ ॥

—भक्त.सुपण.

(२) अर्जुनाचा पुत्रशोक.

अर्जुन संसप्तकाकडे युद्धाम गुंतला असतां द्रुपदे परम वीर्यशाली अभिमन्यूस कौरवांकडील
 महावीरांनी चक्रव्यूहांत खेचून अर्धम युद्ध केलें. त्या एकांगवीरानें शौर्याची शय कळज
 सर्वास चकित केलें. जयद्रथानें त्या सोळा वर्षांच्या बालयोद्धयास विरथ करून मारिलें.

संसप्तक वधुनि विजय मांजे शिबिरामि यावया परने ।

प्रभुमि म्हणे, 'कां कांये मन ? कांपविलें जति स्वयें पर ते ॥ १ ॥

१ शांतचित्त. २ परमशांत. ३ द्वादशाव्रताचे नियम. ४ आर्षदे, बाह्ये वर्गे पंगूस
 ५ संध्याकाली.

कंठ गह्वरें भरला, शिरली हृदयांत केसवा ! धडकी ।
 येतें रहें वृथा कां ? बा माजी प्रकृति काय गा रडकी ? ॥ २ ॥
 स्फुरणहि अनिष्ट, भिवविति उत्पातहि, सांग काय बापा ! हे ।
 कुशल असे कीं माजा राजा ध्यानांत नीट बा ! पाहे ' ॥ ३ ॥
 देव म्हणे, ' कुशल असे प्रभु ऐसें मन्मनास वाटतसे ।
 कीं थोडे जन जगतीवरि धरिते नीतिधर्मवाट तसे ॥ ४ ॥
 झालें असेल आणिक कांहीं, त्वद्विक्रिया नव्हे वंध्या ।
 'यद्वा तद्वास्तु' करी आधी न गणूनि आधिला संध्या ॥ ५ ॥
 संध्या करवुनि नेतां सेनेंत मनीं म्हणे ' परस्वामी ।
 स्वधमा न जपों कैसा ? काय रथीं वाहतो परैस्वा मी ? ' ॥ ६ ॥
 अर्जुन अस्वस्थहृदय जाय गतश्रीक शिबिर पाहून ।
 प्रभुसि म्हणे ' महदप्रियमूचक बहु चिन्ह काय याहून ? ॥ ७ ॥
 मीं नायके सुवायें, स्तुतिगीतरवासि तूहि नायकसी ।
 मज पाहुनि आप्त अधोमुख होती, गति असेल हाय कसी ? ॥ ८ ॥
 अतुल प्रताप लोकीं ज्या खलबलजलधिवाहवाभाचा ।
 तो कृष्णा आज तुजा मज आला कां न आडवा भाचा ? ॥ ९ ॥
 शिबिरीं शिरोनि विजयें धर्मादिक देखिले अधोवदन ।
 तें पुत्ररज एकचि न निरखिले सद्गुणार्द्धिचें सदन ॥ १० ॥
 मृदुलप्रकृति न साहे सुतशोका, जेविं न रविला पाला ।
 शिबिरीं करी परोपरि नारायणमित्र नर विलापाला ॥ ११ ॥
 'बोले कृष्णसुखीचा वेषु तसा परम लाडिका वाणी ।
 जो स्पशें, शिशुहि न घे गुरुसंनिध, पर मला डिकावाणी ॥ १२ ॥
 जो बहु परपृतनांसीं गोपींसीं बाळकृष्णसा रमला ।
 दावा हो सत्वर तो स्वगुरुवचनगीतकृष्णसार मला ॥ १३ ॥
 बालहि खद्गपरदरगुचकगदाचापतोमरा वाहे ।
 संकल्प दुर्जेनांचे झाले कीं सफल तो मरावा हे ! ॥ १४ ॥
 ज्याचा शार्शी शर्शी व्यवहारीं वासुदेववत् समज ।
 काय तुम्हीं केला हो ? आणुनि तो भेटवाचि वत्स मज ॥ १५ ॥
 बहुधा तुम्हीं धरुनि गुरुकृतचक्रव्यूहभेदकामातें ।
 केलीच पुढें, नाहीं तरि करितां स्पशें खेद कां माते ? ॥ १६ ॥

१ युधिष्ठिर. २ तुला होणारे दुःशकुन वृथा नाहीत. ३ परधनास. ४ शत्रुसैन्यरूप
 समुद्राला वडवाभिप्रमाणें (जाळणारा.)

न तुम्हीं न कौरवहि, मीं तद्घातक कीं तथा रिघायाचा ।
 कथिला उपाय चपला आधीं म्यां न कथिला निघायाचा ॥ १७ ॥
 सुभच्या भुजशब्दांतें धिक् ! हा निःसार हो खटाटोप ।
 शिर ज्या न रक्षवे तो कार्याचा काय ओखटा टोप ! ॥ १८ ॥
 हर हर ! जाणों चुरिला तो बाळ करेणुनीं खरणपातें ।
 शिव ! शिव ! भरतिल कीं हो तो बाळक रेणुनींचि रणपातें ॥ १९ ॥
 कुंतीस काय सांगूं ? कृष्णेला दाखवूं कसें वदन ? ।
 दुष्कर मला सुभद्रासांत्वन, दुर्धर्ष उतरासदन ॥ २० ॥
 जाऊं दिला मजविना परलोका काय एकला भाषा ? ।
 होता उपाय हातीं सुयशाच्या हाहि एक लाभाचा ॥ २१ ॥
 खाताचि अद्वितीय सुदर्शन परबळ पळांत चाटून ।
 परि बुढविल निज यश तें कर्म करिल कवि कशाम दाटून ? ॥ २२ ॥
 याचें स्वरूप कळतें तरि पळ न विसेबितोचि बाला हो ।
 ' शिव ! शिव ! ' म्हणेल मरणावधि वैभ्याभिमग्न बाला हो ! ॥ २३ ॥
 स्वार्थपर अरूप निष्प आम्हीं म्हणउनि मनांत विटशील ।
 परि उतरा मती परगतिकामा तुज म्हणेल विट-शील ॥ २४ ॥
 न म्हणे अमृतस अधिक करि ज्याच्या बाप लालना कवि तो ।
 काय पितृपरिव्रंगज जें सुख त्या वा पळाल नाकविनो ॥ २५ ॥
 कां माझे उर न उले कवि पवि कीं म्हणनि लोकजोकाळा ।
 लोकां लाजे मन कीं जेवि सुयश हावुनि ओंकाळा ॥ २६ ॥
 हा वत्सा ! रक्ताधा ! झाले स्वत्सुगुण आजि घानकसे ।
 वा नाहिले परांचे तुजला मारावयासि हात कसे ? ॥ २७ ॥
 अभिमुख परप्रहारें पहला कीं धर्मराज ! सांगावें ।
 प्रभुजी न जें यशस्कर तें स्वयुक्तममथ नांक कां गावें ? ॥ २८ ॥
 धर्मभ्रुवें वृतांत स्वसुताचा ऐकनाचि तो कानें ॥
 पहला धूर्तिल अर्जुन ' हा वत्स ! असें म्हणोनि शोकातें ॥ २९ ॥
 सर्वांतप्रीत्यार्थमंडल झालें अत्यंत पावें हो । तें ।
 धर्म म्हणे, ' दाखवितें न तपोवन या अघा, बरें हातें ' ॥ ३० ॥
 सावध होउनि अर्जुन मोडी बट्ट दीर्य उज्ज निःश्राम ।
 कोपें वेटे वाटे जाळाल सधानंगष्ट विश्राम ॥ ३१ ॥

(३) श्रीकृष्णाचा गुरुगृहवास.

श्रीकृष्ण व सुदामा ब्राह्मण हे दोघे सांदीपनी गुरुच्या गृही विद्याभासाथे राहिले होते. पुढे श्रीकृष्ण महाराजा झाल्यावर सुदामा दारिद्र्याने गांजलेल्या स्वभायेंच्या आप्रह्वकून त्याच्या भेटीस गेला. कृतकार्य होऊन परत आल्यावर सुदामदेवाने आपल्या भायेंस सर्व वृत्तांत सांगितला त्यापैकी पुढे दिलेला भाग आहे.

विद्याभ्यासाय होतो निजगुरुसदनी तेथवां एकदां जें झालें वृत्त प्रिये ! तें कथुनि यदुवरें मोहिलें चित्त माजें ।
 तें मीही तूज आतां जलरहनयने ! सांगतो ऐक जाये !
 प्रेमानें वर्णितां हें घट्टि घट्टि हरिच्या नीर नेत्रांबुजा ये ॥ १ ॥
 “ बंधो ! तें नित्य केवहां तरि कुतुक तुझ्या आठवे कीं मनाला
 आणाया इथनाला स्वगुरुपुवतिनें धाडिलें जें वनाला ।
 कोलावांचुनि आला जलधर, सुटला वात, अंधार जाला,
 भ्याला आत्मा करालाहिकुटिलतरलां लास शब्दा विझाला ॥ २ ॥
 भास्वान् मावळला, पयोद वळला, स्थूलांबुवाहोपल-
 प्रातांहीं बट्टु पीडलीं, स्थिर वर्नीं दीलें न राहों पळ ।
 वर्यें कांकडलीं, जळांत पडलीं, झाला क्षणें दिग्भ्रम,
 सारे बाळ कराळ काळ शिरला चितीं महा संभ्रम ॥ ३ ॥
 तो निजोन्नतभूविभाग न कळे, सर्वत्र झालें वर्नें,
 आम्हां काळसुखासमान गमलें सर्वांस ही तें वन, ।
 अंधारीं धरुनी परस्पर करीं स्वार्ध्वभ्रमा पावुनी
 प्रत्यूषावधि हिंडलीं, मग परामशांसि आला सुनी ॥ ४ ॥
 झालों होतो अमानें विकळ सकळही काननीं ट्टिवातें
 आचार्यें धांवुनीया स्वहृदयिं धरिलें जेवि आत्मोद्भवातें ।
 केलें आप्राण माथां सकरुण गुरु तो वर्षला प्रेमतोया
 मषित्ता आठवे श्रीगुरुचरणदयाप्राप्त सत्कार तो या ॥ ५ ॥
 ‘ केले हे क्लेशपात्र प्रियतम हि तुम्हीं अस्मर्द्य स्वकाय
 या कर्माद्गनि लोकीं गुरुसि ससुचिता दक्षिणा येथ काय ? ।
 पावा माझ्या प्रसादें सकळ हि सकळा शुद्ध संपूर्ण विद्या
 शिष्याच्या हतमाचा प्रशमकर करी ज्ञाननामा रवि या ’ ॥ ६ ॥

१ अकालीं पाउस आला २ पाण्यांनीं भरलेल्या मोठल्या गारांच्या समूहांनीं ३ उंच सखल भाग ४ उदक ५ आपला मार्ग चुकणें ६ प्रभातकालापर्यंत.

एवं श्रीगुरुर्न प्रसादं सर्वथै केषा मत्वा तो स्वरे
 बंधो ! देशिकैषादपद्यभजनै संसार हा ओसरे ।
 शालीं यापरि जीं अनेक कुतुकें तीं या मनीं जागती ॥ ७ ॥
 भायें ! देव असा उदंड वदला लोकेश माजा गती ॥ ७ ॥
 भायें ! ही कथिली कथा निजबुद्धें जेव्हां जगन्नायकें
 तेव्हां उतर मीं दिलें हरिस जे ते तू बरें आयकें ।
 'लोकेश ! जनसंप्रहार्यं गुरुच्या गेहीं तुझें राहणें
 अस्मद्भाग्यहि धोर कीं श्रतिबुता लीला तुज्या पाहणें ॥ ८ ॥
 ज्याचा वेदमय स्वदेह कुमलाधार त्रिलोकी वित्तों
 जो वर्णाश्रमधर्मकल्पक कवी श्रत्यध्वसंस्थापिता ।
 विभाचा गुरु तो स्वयें गुरुकुळीं विषार्थिभावे वसे
 हें तां लोकविदंबन प्रभुवरा ! अन्यार्थ येथे नसे ॥ ९ ॥

—पृथुकोपाख्यान.

(४) सावित्रीची दिनचर्या.

अमंग.

हर्षली पावोनी जसी सती भर्गा । वनाहुनी स्वर्गा तुच्छ मानी ॥ १ ॥
 तसीच सावित्री आनंदली मनीं । कीडे तपोवनीं पतिमंगें ॥ २ ॥
 श्रुराची आज्ञा जसीच वेदाची । तिळही भेदाची बुद्धि नाही ॥ ३ ॥
 कुळदेवताच ती श्रु मानिली । पुत्रिली वानिली सावित्रीनें ॥ ४ ॥
 केवळ अतिथीअभ्यागत बाळ । करि प्रतिपाळ माता मनीं ॥ ५ ॥
 मानीयला शाककळमूळकंद । रसाहृनि मंद सुधारस ॥ ६ ॥
 बोलावें सस्मित मृदु परिमीत । सत्य प्रिय हित बोलावील्या ॥ ७ ॥
 सर्वांच्या मागुनी नृणभय्येवरी । सुद्धे निद्रा करी उठे आर्षी ॥ ८ ॥
 एकांतीं पतीचें हृदय रमवी । संताप शमवी सेवाधर्म ॥ ९ ॥

—सावित्रीगीत.

(५) कुंभकर्णी झोंप.

मग सन्वर रात्रिचर गेले तो कुंभकर्ण उठवाया ।
 पाउविले दशवदन, जे तन्निद्राधनासि लुटवाया ॥ १ ॥

१ गुरु. २ त्रिलोक्य निमांण करणाग.

त्याच्या निकट मधुरधिरघट शतसंख्याक त्रेविती पूर्ण ।
 मत्स्यवराहमहिषभृगमांसांचें राशि निर्मिती तूर्ण ॥ २ ॥
 विंध्य तसा, निजला तो ; वदनदरीमाजि निबिड आंधार ।
 फार भयंकर भासे, पातालाचेंचि काय तें दार ! ॥ ३ ॥
 भोमानिलरघपतितक्षणदांचर तूलतुल्य ते भ्रमती ; ।
 नामाप्रवेशनिर्गमगातागतें मशकसे किती भ्रमती ॥ ४ ॥
 'हे कुंभकर्ण ! राजा बलावितो ' मारिती अशा हाका ; ।
 हा कांहींच वदेना, निद्राप्रिय इंद्रशत्रुचा काका ॥ ५ ॥
 एकमहन्न महारवर्दुदुभिसहि ताहिले कितेंकांहीं ; ।
 सुदुरशुभलें करिती ताहन, परि लागती न ते कांहीं ! ॥ ६ ॥
 शतसंख्याकजलाचे कुंभहि आपुनि रिचविले कार्णी ; ।
 केशोन्मूल्यन केले, झाले निजकंठ शुष्क हाकार्णी ! ॥ ७ ॥
 चाउनियां काय बलें धांवति अंगावरूनियां हसती ; ।
 मृतवन्धुगजास जसे वायमगण वेष्टिती तसे दिसती ॥ ८ ॥
 दशशतगज देहावर चालविले, ताहिलीं शिलाशिखरें ; ।
 निद्रापरगज्यास्तव केले त्यांहीं प्रसिद्ध युद्ध खरें ! ॥ ९ ॥
 ऐसा बहूतां यत्नं जागा केल्या, जसा महाकाल ।
 मधुरोहित घट घट घट सेवी मांसासमेत तत्काल ॥ १० ॥
 शत्रुपरिहागणें, करुनि निद्रालसस्वभावानें ; ।
 कठ्यादांसि म्हणे, 'मज ऊठविलें किनिमित्त भावानें ?' ॥ ११ ॥

—मंत्र रामायण—युद्धकांड.

(६) काळ.

तो काळ लोक ज्याला वश जैसे घन समस्त वाताला ॥
 देतां योगवियोग भ्रमलव ज्याच्या नसेचि हाताला ॥ १ ॥
 काळनेचि सुदुर्घट घडवी, तो प्रभु न होय काळ कसा ? ॥
 विघ्नी घडीत घडिलें अवघडही निरभिमान बालकसा ॥ २ ॥
 जेथें नृप धर्म, गदाधर भीम, महाशशस्त्रपटू, जिण्यु ॥
 गांठीवचाप अद्भुतशक्ति, सखा कृष्ण हा स्वयें विण्यु ॥ ३ ॥

१ आसाच्या वायु वेगानें पडलेले. २ रात्रिचर, राक्षस. ३ नाकांत येण्याजाण्याच्या भ्रमानें.
 ४ क्षुधा व तृषा यांचे शमन. ५ राक्षसांस. ६ हे प्रकरण मूळप्रमाणे छापले आहे.

ऐसें अत्यंताद्भुत पुण्यशरीरात्मशब्दैवबळ ॥

तेथेंहि विपत्ति असी दावी, हा काळ सर्वथा प्रबळ ! ॥ ३ ॥

—भीष्मभक्तिभाष्य.

(७) द्रौपदी.

धर्म म्हणो, “ शकुने ! जी रूपें श्रीला, क्षमागुणें महिला ॥

माजे सखी अखिला कृत्यभरें सुमति आमुर्चा महिला ॥ १ ॥

शरदुत्पलपत्राक्षी शरदुत्पलपुण्यगंधसमगंधा ॥

अम्बलित चालवी गृहधर्मी मज यष्टि जसि पथीं अंधा ॥ २ ॥

आधीं जिनें उडावें, पाहनि निजळीं असें मग निजळें ॥

रागेजणें सुदुर्मिळ, तेंहि जिचें ज्वालनें गगनि जावें ॥ ३ ॥

धौम्यापासुनि गोपांपर्यंत जिनें स्वयें समाचार ॥

प्यावा, श्रिततापहर श्रीगंगेचा जिचा समाचार ” ॥ ४ ॥

—समापनें अध्याय ४.

(८) “ रामास वनांत धाडल्यामुळें भरत आईवर रागावतो.”

हें जवनीचें चरित श्रवण करुनियां, सत्येद, फार रडे ; ।

देंढाहत भुजग तसा कोपे मानेकडे तदा सुरडे ॥ १ ॥

“ प्रिय वधिला, पापिष्टे ! धाहनि विपिनानि सदृणकरेदा ; ।

केली अर्काति, आपण झालिम, पापार्थीये, स्वयें रेदा ॥ २ ॥

मारावें तुज पापे ! परि म्हणतो रामराय माय तुला ; ।

याम्बव उपाय नाही ; गरळाची तुजचि योग्य फाय तुला ॥ ३ ॥

यमकार्यकारिणी तूं कृत्या, मोहनि याम विश्राम ।

पर्त्ना होउनि गिळ्या राजा, माम्ना पिता, सविश्राम ॥ ४ ॥

या चार आर्यांत कवीनें धर्माकडून आर्यांच्यांची कतत्र्ये परर मार्भिकपणांनं वदावल्या आहेत. गृहकृत्यभंगाने न दगदगलेली, पतीला गृहस्थधर्माचारांत अधययंप्रमाणें पूर्ण साथ करणारी, न रागावणारी व पुणोद्दितापामून तो गवळ्यापर्यंत सर्व आश्रितांचा त्यांच्या त्यांच्या योग्यतेप्रमाणें स्वतः समाचार घेऊन मातेप्रमाणें त्यालून करणारी, लक्ष्मीमारुती सुंदर व पृथ्वीमारुती क्षमाशील, पतीच्या नंतर निजून आधी उटणारी कुलीन, विनयशील गृहिणी पतीकडूनही कसा आदर मिळविते हें ह्या सुंदर उताऱ्यावरून स्पष्ट होत आहे. हे प्रकरण मुळाप्रमाणें छापले आहे. १ कवटीने मारलेल्या. २ पापिष्टे. ३ तुलना, उपमा.

ही श्री दया जयाच्या ठायीं जो स्तुत्य या जनामाजी ; ।
 न्याला वनासि घाहूनि केली तूं काय कामना माजी ? ॥ १ ॥
 तूं राधस्त्रीपरीसहि अधमा, जे निजकुटुंब खातीस ; ।
 माही पाप तुझा सुत; " हें बोलें होय पारखां तीस ॥ ६ ॥

—सत्ररामायण अयोध्याकांड.

(९) रामराज्यं.

राज्याते अजें तो करीत असतां जाले दरिद्री धनी ; ।
 रोगी रोगविहीन ; बालिन रत ज्ञानाचिया साधनीं ; ।
 गाई त्या घटयोर्हेनी ; बहुरसा सस्यावृतां भेदिनी ; ।
 धूपस्तंभसमन्विता हि सरयु लोकत्रयाल्हादिनी ॥ १ ॥
 दिव्यस्वादुफळाढ्य भूरुहलता संशोभती पुष्पिता ; ।
 भान्मापत्यमूर्तिप्रति क्षितितळीं पाहे न मातापिता ; ।
 वंध्या लब्धबहुप्रजा सकल ही वर्ण स्वधर्मी रत ; ।
 श्रीरामाख्य सुधोसि कर्णचक्रकें पीती सुखें संतत. ॥ २ ॥
 पापातें न वसावया स्थळ दिसे ; कोण भ्रमाला पुसे ? ।
 नाहीं आश्रय यास्तव क्षितितळीं क्षिता संधिता वसे ; ।
 विघ्नांतें बहु विघ्न होति ; रुसणी भीति त्रिलोकीं बरी ; ।
 साकेतीं रघुनाथ सातुर्जसुहृद् राज्यासि जेव्हां करी ॥ ३ ॥

जे दुर्लभ त्रिभुवनींदि, तसे विन्यांचे
 न प्रेक्षिले कविजनें हितसेविन्यांचे ।
 ते सदृण प्रकटनी, निववि प्रजातें ; ।
 गानी सदा, वरुनिया, शिव विप्र ज्यातें. ॥ ४ ॥

१ तीस पारखा होय म्हणजे तिजकडे पाठ फिरविता झाला. २ यांत पहिले तीन श्लोक शांदर्लावर्गप्रसिद्धितत्त्वांत आहेत ; चवथा वसंततिलकप्रस्तांतला व शेवटचे दोन विबुधप्रियसक्ततांतले आहेत. पहिले तीन श्लोक कुशलवर्चारातांतून, चवथा सद्भक्तसर्वस्व रामायणांतून, व अखेरचे दोन विबुधप्रिय रामायणांतून घेतले आहेत. आपल्याकडेस ज्या राज्यांत परमावधीचें सांख्य मिळने त्या राज्यास ' रामराज्याची ' उपमा देतात. हें पंतांनीं केलेले वर्णन फारच सरस उतरलें आहे. ३ जन्ममृत्युरहित असा परमात्मा रामचंद्र. ४ घागरभर दूध देणाऱ्या ५ भान्यानें व्याप्त. ६ यज्ञस्तंभांनां युक्त अशी. ७ आपल्या मुलांच्या मृत्यूला. ८ आपले कर्नप्रबधु व इष्टमित्र यांसहवर्तमान.

काम कोपहि सा असे परमोष जे सहजाहि ते
 सर्वही पडलेच सोडुनि दुर्गुणा सहजा रिते ; ।
 आळ घेउनिया कधीहि न बाळही कळहा निघे ;
 रामराज्यपदांत केवळ वासनाचळ हानि घे ॥ ५ ॥
 होय विप्रशिशु व्यस प्रभु त्यासि सत्वर वांचवी ;
 सांचवी यश गोड ते कविमानसें बहु लांचवी ; ।
 रामराज्य तसें जगांत न भूतपूर्व, न भावि कीं
 नित्य तेंचि अभाविकीं कविगीत, जें सुखभाविकीं ॥ ६ ॥
 आधिष्याधि जरा दाग्नि व्यसन पंचताक्षेण ।
 लेश प्रभुच्या राज्यांत नसे, संपन्न सुखी देश ॥ ७ ॥
 व्याळ व्याघ्र चोर दुर्मिथ्र प्रभुच्या राज्यांत नसे ।
 जन सेविति शिशुसेचि प्रेमें प्रभुचे सुगुणस्तनसे ॥ ८ ॥

(१०) कुशलवांचें लक्ष्मणासी युद्ध.

जैसे बाँपुविभावम् कुशलत्र कोथें नसे धांवले
 विष्कारुनि धनुर्लतांमि सहसा सैन्यांतरीं पावले ।
 केलें मर्दन मांसकर्दमपटें रक्तस्रवतीं किती
 तेंथें वाहति पाहतीं भट मनीं कल्पांतसें तर्किती ॥ १ ॥
 कितेक रथ मोडिले ध्वज कितेकही तोडिले
 कितेक शर मोडिले गज कितेकही झोडिले ।
 असंख्य भट ताडिले यमपुराकडे धाडिले
 शिरःप्रकर पाडिले बहुन यापरीं नाडिले ॥ २ ॥
 तेव्हा शल्यगदापरभ्रमिलताशक्यृष्टिषकापुत्रें
 कुंतप्रामभृगुंदिमुद्रमहापाशादिनानाविधें ।
 सर्वादीं व्यजितीं लवावर तदा तो त्यांस खेडीं अरें
 मूर्खांच्या वचनासि पंडित जसा निःशंक युक्त्युत्तरें ॥ ३ ॥
 तेव्हां तो रुधिराश्र राक्षस गदा हाणीं लवाच्या शिरीं
 मूर्च्छां पावुनियां उठे पुनरपि कोथें मुहूर्तःतरीं ।
 केसीं त्यासि धरुनि मस्तक तदा कुंतापुत्रानें हरीं
 भाम्बदनधनुः करीं करुनियां गजें हरींच्या परीं ॥ ४ ॥

सौमित्री वारुणाञ्चै शमवित दुसःन्या मारुताञ्चासि सोढी
 तेव्हां वायु प्रचंडध्वजरथगज जे त्यांसि अत्यंत झोडी
 आकाशीं शुष्कपर्णापरि किति फिरती भांत मारे पदाती
 स्वर्गांतें तृक्ष जाती द्विजसम उडती शैलही भीति देती ॥ ५ ॥
 ज्यांपामुनि नभोंतर्गें शिखिशिखा विद्युत्समा फांकती
 ऐसे बाण लवाघजें कवळितां लोकेस ही धाकती
 त्यांहीं लक्ष्मण हृत्कपाटकवच छेदनियां भेदिलें
 त्यांतें भुवनि पाडिलें मग कुंगें मृच्छांस्वहस्तीं दिलें ॥ ६ ॥
 जेव्हां दुरूनि बंधूमिहनिनद श्रोत्रीं तयाच्या धमे
 पाहे तो बळराजिवेष्टिन लव क्षमाजासुताला दिसे
 हार्तीं घेउन स्वर्ग चर्म परम क्रोधें तदा धांवला
 अर्धालागिं सहाय मारुत जमा जाऊनियां पावला ॥ ७ ॥
 द्विधा गज विदारिले रथहि धूळिला अपिले
 पदातिहय चूर्णले पिशितभुक क्षणें तर्पिले
 कितेक पल्लैक्षमाधर विनिर्मिले क्षमातळीं
 कितेक रुधिरें नदी कितिक कूप वार्या तळीं ॥ ८ ॥
 —कुशलवचार्गत.

(११) रामेश्वरचा सेतु.

शत योजन आर्येत, दशयोजन विस्तीर्ण सेतु, शंकेतें ।
 दे, गेला बुडवाया कोपाकूल भूमिचाहू लंकेतें ॥ १ ॥
 किवा तां कपिकेटकोत्तरसिंधुद्रुत बुभुधु काढाही ।
 दूर पसरला स्वाया रात्रिचरा क्षुद्र वेडकाला ही ॥ २ ॥
 सेतु न तो यत्पतिनें स्वसुता नेली टुके जशी ऐणी ।
 त्या लंकेची श्रीभूदेवीनें ओढिली अंभ वेणी ॥ ३ ॥
 रामजयश्रीलक्ष्मीं लंका घाली सुनील पाटावें ।
 सेनावन्हाडणीला पायघडी कां असं न वाटावें ? ॥ ४ ॥
 बहुधा तुच्छ जलधितृण चाटायीचा धरुनिया वीट ।
 गेला प्रभुप्रतापामितपथ रघोदवीकडे नीट ॥ ५ ॥

१ अमिज्वाला २ मास खाणारे. ३ मामाचे पर्वत. ४ रामवानरांनी रचलेल्या विख्यात
 सेतुवर कवीनें या उत्प्रेक्षा केल्या आहेत. ५ लाव. ६ वानरमेनारूप उत्तमगारांतून निघा-
 लेला (कालमर्ष.) ७ हरिणी ८ राम व जयश्री याच्या लग्नात लंकेंत नीलवणांच्या पाटा-
 व्याची पायघडीच घातली आहे असें सेनावन्हाडणीला कां बाद्द नये? ९ रामप्रतापामि.

कीं पतित पति त्यागुनि विश्वशरण्याकटे रहत वाटे ।
 आली जी लंकाभी तीचा तो सांजनाशुपथ वाटे ॥ ६ ॥
 कीं रचिलें स्वापयसैं शोकानलदग्ध सागरोरेंचि तें ।
 म्चविले तर्क असे त्या सेतुवरें महासुधीरचितें ॥ ७ ॥
 —वनपत्रं अ० १२.

(१२) भीम आणि दुःशासन.

तेव्हां कर्णोमागें दुर्योधन भीम अर्जुना मागें ।
 संरक्षणामि होते ते अन्योन्यासि देखती रागें ॥ १ ॥
 धांवति अन्योन्यावरि ते दोघे आडवुनि अपकार ।
 जाणों ते मदमत कोषोद्धत दंपतीच अ-पेकार ॥ २ ॥
 जें वैरसाल्य दुःसह हृदयांत करावया तद्दुहरण ।
 अन्यद्रुतबळ अरि ते करिने झाले हेंठें विरुद्धपण ॥ ३ ॥
 दुःशामनशर मर्षी लागे नागेशमा असुख रचिता ।
 मूर्छित करि भीमानें इनरांचे तो पळांत असु खरचिता ॥ ४ ॥
 सावध होउनि भीम क्षिप्र महाशक्ति शत्रुवरि सोई ।
 तीमहि तो दुःशामन दशबाणांहीं पराक्रमें तोई ॥ ५ ॥
 तेव्हां गदाप्रहारें भीम ललाटां स्वशत्रुला तार्ही ।
 क्षितिवरि हेरि वज्राहतगिरिशिवर जसैं तसैं तया पाई ॥ ६ ॥
 पत्नीचा केशपह-समय स्मरला, निजप्रतिज्ञा ते ।
 अलवि, म्हणे ' म्हणोन न मिथ्यावादी मजप्रति ज्ञाने ' ॥ ७ ॥
 गरुड जसा गगनांनुनि वेगें उतरांनि पन्नगा भरपी ।
 तैसा भीम बळानें दुःशामनकैठ भंग्रिणें दहपी ॥ ८ ॥
 भीम विदारी स्वहगें मज्जत परम कठिन शत्रुचें उर तें ।
 वाटे पत्रिपानीही त्या साध्वीला न गांजिनां उरतें ॥ ९ ॥
 अज्ञानिहत शिलानल जल वक्त जसैं स्वदुःखमें उरवी ।
 मृषित घटोत्कचनात प्रार्थी शोणित नलेशही उरवी ॥ १० ॥
 मग केंडनाल चरचर तो मन्य करावया बिरुद कारी ।
 देउनि मिटक्या मटमट घटघट त्या म्वाहितान्मुमुदका पी ॥ ११ ॥

१ राम. २ नागराचें हृदय. ३ पद्मरर्गहत दंपती म्ह. दती, दती. ४ हृदयने. ५ प्राण
 घतां. ६ इट ७ आपल्या शत्रुचें रक्त.

जे जे लोकीं असती रसे ती त्यांची न माधुरी घोडी ।
 परि अरिच्या रफारसीं मज बहु त्याहनि लागली गोडी ॥ १२ ॥
 ऐसें वदोनि ओष्ठप्रांत जिथेनें पुनः पुन्हां चाटी ।
 अवलंबी अत्युघा भीम अनृत द्विपारिची थाटी ॥ १३ ॥
 रिपु शर दूर तेंधुनि तें दारुण कर्म पाहतां पळती ।
 किति पडती किति दडती कितिपकांची घृतापुषे गळती ॥ १४ ॥
 जाणों त्या अत्युघा मूर्त श्रीनारसिंहभद्रास ।
 पाहोनि पावले ते रिपुभटभूपाळभृत संत्रास ॥ १५ ॥
 म्हणति मनुष्य नव्हे हा राक्षस कीं काळ हा खवळला हो ! ।
 कीं आमुची कराया मूर्त प्रळयाग्नि राख वळला हो ॥ १६ ॥
 भीम पुन्हां दुःशासनरकें अंजलि भरोनियां होले ।
 मिटक्या देउन पाहुनि कर्णसुयोधनसुखाकडे बोले ॥ १७ ॥
 “ पीतों हें रक्त तुझे हांसत होतासि मज जसा भणगा ।
 दुःशासना ! तसा तूं पुनरपि गौर्गीः स्व आननें म्हण गा ॥ १८ ॥
 आम्हांसि म्हणत होते जे गौर्गीः क्षुद्रबुद्धि नाचोनी ।
 म्हणतों त्यातें आम्हीं स्वभुजबळें संकटांत वांचोनी ॥ १९ ॥
 मज काळकूटदूषित भोजन दिथलें प्रमाणकोटींत ।
 ममीं सर्प बसविले काळाच्या घातलेंचि ओटींत ॥ २० ॥
 आधीं निमग्न केलें ऐसें अतिदुस्तर प्रमोहांत ।
 बांधोनि बुडविलें मग मज सरितेच्या गभीरबोहांत ॥ २१ ॥
 जतुष्टुहदाह, शर्तीं श्रीष्ठीवष्णापहार ; वनवसती, ।
 दुःखें विराटभवनीं जीं बहु कोणीं हि भोगिलीं नसती ॥ २२ ॥
 काय करूं काळानें अभय दिलें घेतलासि तूं पदरीं ।
 दुःशासना ! कुळभयमूळा ! तुज रक्षिता दुजा न दरीं ” ॥ २३ ॥
 ऐसें बोलत हांसत शत्रुंरुधिरदिग्धपाणिमुख विकट ।
 प्रकट महाभैरवसा नाचत गेला जयाचर्युता निकट ॥ २४ ॥

कर्णपर्व अ. ४५.

१ दही, दुध, मद, मद्य, घृत, गंगाजल, मातृदुग्ध वंगैर. २ लक्ष्मणहृत्ते दहन. ३ शत्रूच्या रक्ताने भरले आहेत हात व तोंड ज्याचे. ४ अर्जुन व कृष्ण.

(१३) गार्गीची वत्सलता.

आर्यागीति.

तेव्हां घेन चरती गोवर्धनपर्वतावरी संचरती ।
 तेथुनि दृष्टिस त्यांच्या वत्स दिसति सुकृत बहु अदृष्टि सत्यांच्या ॥ १ ॥
 चातुं विस्मरति घांमा चात्रिलियांही गळां न उतरति घांसा ।
 हंवरती दयमाना पाहति वत्सांमि ऊचलुनि वर माना ॥ २ ॥
 एकिकडे एकि कडे लंघिति धांवति करुनि भय एकिकडे ।
 पाहुनि आटोपैया गोप न जाले समर्थ आटोपा या ॥ ३ ॥
 वत्सांचा मनि ओढा न दिने दृष्टीम दगड तर वनि ओढा ।
 गोवर्धनगिरिमधुनी जामी सुखमिधुलागि त्या प्रेमधुनी ॥ ४ ॥
 आल्या कळपावाचीं क्षय ज्याच्या पदरजे सकळ पापांसी ।
 बहु वत्सांवर माया करिनि त्या दृग्धमिधुच्या यरमैया ॥ ५ ॥
 हंवरती प्रेमानें चाटिति वत्सांमि पाजिती बहुमानें ।
 वत्सवती परि माया बहु त्या प्रेमा जर्गी नसे उपमा यो ॥ ६ ॥

—बृहदशम, अ. १३.

(१४) श्रीकृष्ण, गोपी आणि मुरली.

भक्तप्रिय परमेश्वर वाजवि बहु मधुर, चिनहर पावा ; ।
 कीं गोपींचा, सेवुनि नादात्मन, सर्वनाप हरपावा ॥ १ ॥
 वाहों आल्या तनु, मन, निजचरणीं हे कळुनि, आगमनीं ।
 ज्यासीं विनोद करि वट्टनिधुरमा जेंयि सातुराग मनीं ॥ २ ॥
 यतिपनि, आत्मरत्न, प्रभु, सार्था म्हणऊनि त्यास त्या कळल्या ; ।
 कीं सांदर्यमदें या निश्चयमूढा व्रजस्त्रिया मळल्या ॥ ३ ॥

१ वेगास, आवेशाम २ प्रेमाच्या नद्या. ३ विरहणी. ४ मंत्र भागवताच्या दशम स्कंधात गार्गीच्या वान्मन्यावपयी कवीने पुन्हों अंगच गरग वणन केलें आहे; त्यातील तीन आयोः—

गवळ्यं चारित होने गोधन गोवधनाद्वयार दूर ।

तेथुनि वन्य पहातां गायाला नाचें कृपापूर ॥ १ ॥

वधोनदी तशा त्या आद्रवर्कने धावल्या, न आवरती ।

आन्याचि; नन्या वत्सांगरम बहु प्राति न्या जुन्यावरती ॥ २ ॥

ते गोप कोधनें आले जो त्यामि न्यावया मागे !

गार्गाहाने द्रवले वाळ पहातांच मोडिले गये ॥ ३ ॥

१ सौंदर्याचा अल्पगर्व गोपीम वाटतांच श्रीकृष्णाने त्यांचा न्याग केला अशा करितां कीं अहंकार हा ईश्वरप्राप्तीच्या आड येणारा महाघात आहे हें त्यामि नीट कळवें

मोकालिल्या तत्काळ. प्रभु झाला गुप्त. दुर्गुणें विटला ; ।
 बीजन विरही टाकी, जैसा अर्घीत दिव्य पट किटला ॥ ४ ॥
 यशुनापुलिनीं गेल्या, विफळसा जाहल्या, वर्नी भ्रमल्या, ।
 भ्रमल्या भगवद्विरही, शेवटि त्या सर्व दीनसा गमल्या ॥ ५ ॥
 मधुनें इंदुविणें, बीरल्लें प्रभुविणें तशीं गमलीं ।
 स्वसुखनिधान करींचें जातां त्यांचीं मनें बहु भ्रमलीं ॥ ६ ॥
 मोहळ कृष्ण सुरसमय, गोपी सरघाचे, त्यासि त्या चुकल्या ।
 काय क्लेश वदावा ? चुकल्या शोकें, स्वजीवना चुकल्या ॥ ७ ॥
 भक्तीनें आळवितां, गातां गुण चिंतुनी मनीं मूर्ती, ।
 प्रकटे गोपींत प्रभु, होतां तदुद्धि निर्मळा पूर्ती ॥ ८ ॥
 गलदंजनाश्रुमलिनें वदनें त्यांचीं पुत्री स्वपाणीनें ; ।
 सांत्वन करी प्रियांचें परमेश्वर अमृतमधुस्वाणीनें ॥ ९ ॥
 वार्णिति हरिसुतीला तदधर चुंबी तियाहि सुरलीला ; ।
 ज्याच्या, गाती गगनीं सखीक महेशशुख्य सुर, लीला ॥ १० ॥
 ते प्रेमोद्धार मधुर, मधुरतर सुकुंदयशाहि आर्षी तें ।
 गात्यांच्या, भोत्यांच्या, दूर करित तत्कर्णींच आर्षीतें ॥ ११ ॥
 वाहों नये जलानीं, डोलावें फण करुनि उरगानीं ।
 अभूर्नीं देवींचें नित्य भिजावें सवळ उर गानीं ॥ १२ ॥
 सुर अनिमेष, तसे खग, मृगाहि ; वसति अहि मधुरही जवळ ।
 प्रभुवेश्वरवभवर्णीं गायी, वत्सहि, न भक्षिती कवळ ! ॥ १३ ॥
 देवातें वेणूतें ; विरहीं वर्णुनि गोपिका निवती ।
 त्यांहीं केली प्रभुची कीर्ति स्वप्रेमशिशुगळां जिवती ? ॥ १४ ॥
 सुहृशिरोमणि उद्वव, बहु त्यांचें प्रेम भाग्य वाखाणी ; ।
 त्यांसि म्हणे 'बाई हो ! अमृताची प्रेमभाव ही खाणी ॥ १५ ॥
 देहीं गेहीं झालें चित्त उदासीन, कृष्णगुण गातां ; ।
 झालां कृतार्थ जन्मुनि उरलें कर्तव्य काय हो ! आतां ? ' ॥ १६ ॥
 मोठा शुद्धोदें असो, घनाविना चातकीस तो मरुची ; ।
 तैसें सगुणावांचुनि निर्गुण गोपींस लेस दे न रुची ॥ १७ ॥
 भर बहु सगुणचरित्रीं गोपींचा, नित्य तेंचि आठविती ।
 पदपुनि भक्ति बहु दिवस ठेवुनि, मग उद्ववासि पाठविती ॥ १८ ॥

—मंत्रमागवतस्कंध १९.

(१५) ' रामाच्या बाललीला '

धरुनिया रूपेचतुष्टया प्रती । लीलामनुष्याकृति तो रमापती ॥
 भूभारनाकार्य करुनिया पण । जाळा जगत्पाळक बाळ आपण ॥ १ ॥
 पीतां स्तनातें क्षणमात्र राह्ये । महादरें मातृसुखासि पाहणें ॥
 वक्रांत तें दुग्ध तसेंचि वाहणें । तेथेचि कृत्कार करुनि नाहणें ॥ २ ॥
 सुखांनुमी दुग्ध गळे सुनिर्मळ । उरावरी ये अति शुच योगळ ॥
 मंदाकिनीचा गगनीं प्रवाह तो । चंद्रप्रभांपांडुर काय वाहतो ॥ ३ ॥
 पीर्युपगवौपहमाधुरीधरा । त्रैलोक्यतापांतकरा सुखाकरा ॥
 निजाननें श्रीश्र रमामनोरमा । चुंबी पदा दीनजनावनधमा ॥ ४ ॥
 रमाधराचा रस सेविला असें । पपालया आपण भामिपें वसे ॥
 म्हणोनिया रम्यतरा महासुखा । पाहोनी चुंबी नखदर्पणीं शुखा ॥ ५ ॥
 बैसोनि हवें जननीच्याकडे । विलोकुनी तन्मुखनीरजाकडे ॥
 स्मितामृतापूरित बोल बोवडे । वीळे तदा ब्रह्मसुख स्वयं दरे ॥ ६ ॥
 रमाकुचाधीं पद जे विराजती । करांसि ज्या कल्पतरुहि लाजती ॥
 सदा तिहीं ज्येष्ठ यथेष्ट रांगणें । केले जनीं दुष्कर पुण्य आंगणें ॥ ७ ॥
 अत्यंत शुद्ध स्फटिकाळ्यांतरीं । क्रीडा करी राम जधीं परोपरी ॥
 नानासुतप्रामिसुखासि भावली । विलोकुनी तत्प्रतिबिंब पावली ॥ ८ ॥
 स्वर्नदानें प्रतिबिंबमंडळीं । चौतामळस्फाटिक मंदिरस्थलीं ॥
 माता न जाणें बहु शोचितां भ्रमे । परंतु पावे सुख ती अशी भ्रमे ॥ ९ ॥
 धात्रीं जाई रामकरांबुजाप्रती । धरुनिया चालवित्ती स्वल्गृती ॥
 चुंबी धरा ती प्रभुपादनीरजे । अलभ्य ज्यांची दिविषज्जाहीं रजे ॥ १० ॥
 पिण्यापुढें रत्नविराजि कैकणें । करें नमस्कार करुनि ठाकणें ॥
 धाम्युक्त सारें निजदृष्ट सांगणें । अज्ञा गुणें तो करि नाक ठेंगणें ॥ ११ ॥

१ श्रीविष्णूनेच रामलक्ष्मणमरतशत्रुघ्न ही चार मनुष्यरूपें धारण केलीं, २ ओघळ.
 ३ चांदण्याप्रमाणें शुभ्र (गंगेचा प्रवाह). ४ ही सारीं ' पदा 'ची विशेषणें आहेत ; अमृ-
 ताचा गर्ब हरण करण्याइतकें माधुर्य ज्यांत आहे, त्रैलोक्य-
 ताप हरण करणारां ; लक्ष्मीला आनंद देणारे, दीनरक्षणसमर्थ असें आपलें पद राम चुंबी. ५ स्फटिकगृहांत रामक्रीडा करीत असतां त्याचीं अनेक प्रतिबिंबे पडलीं ती पाहून कांसत्येला आपणास अनेक पुत्ररत्नें आहेत असें वाटून परमानंद झाला ! ६ अनेक प्रतिबिंबे पाहून यांत खरा राम कोणता हें तिला कळना यामुळे ती आनंददायी अशा भ्रमांत पडली ! ७ देवांनाही ज्यांची रजे दुर्मिळ तीं पदे पृथ्वी चुंबी.

आधी जयानें उपदेशिला विधी । नाना श्रुतींचा बहु खोल जो निधी ॥
 अशा निपीतोब्धिमुत्ताधरें सुखें । नृपाल तांबूलनियेवणें सुखें ॥ १२ ॥
 भूपापरी सर्वहि तो सभाजन । याचें करी नित्यसुखें सभाजन ॥
 विलोकितां मर्त्यकृतावतारक । न लोचनीं हालति पद्मतारक ॥ १३ ॥
 आला चतुर्वर्ग नृपालयीं स्वयें । चतुःकुमारात्ममिषेचि निश्रयें ॥
 तुळा नसे भूपतिच्या सुखाप्रती । स्तवी सदा यास सुखें दिवस्पती ॥ १४ ॥
 रामासवें लक्ष्मण सर्वदा वसे । शत्रुघ्न तोही भरताभयीं असे ॥
 पूर्वी विभागक्रम जाहले जसे । द्वंद्वें सुखें वर्तेति बंधु ते तसे ॥ १५ ॥
 छाया तनची तनुला न सोडी । त्या बंधुची एक तसीच जोडी ॥
 परस्परीं त्यासि अपार गोडी । त्या मित्रभावा उपमाचि थोडी ॥ १६ ॥

—छंदोरामायण.

(१६) मद्यपी व भगवद्भक्त.

लज्जा, गेह, कुटुंब, धर्म, रुचि, भी, देहस्पृती ही गळे,
 आधीं हांसति बाळ कर्मठ भले होती तयावेगळे ।
 तोंडीं शब्द विचित्र, अशु नयनीं, पुण्येधिं सारी ढळे
 कां पीती मदिराचि मूर्ख ! भगवत्कीर्तिप्रिया नाढळे ? ॥ १ ॥
 देहातें विसरे, न मृत्युस गणी, हांसेहि, नाचे, रडे,
 लज्जा जाय, उरोचि रीति पहिली, अन्याचि आंगीं जडे, ।
 हें पानव्यसनीं असें सुख ! तरी तें कीर्तिपानीं घडे
 पार्यीं विश्व पडे, न जाय नरकीं, कां मद्यपा नावडे ? ॥ २ ॥

—बृहद्शम अ. ६५.

(१७) राम वनवासास निघाले तेव्हां अयोध्येंतला विलाप.

चिबुधप्रिया.

ते म्हणे " रघुनायका ! सुखदायका ! तुजवाचुनी
 या जगत्प्रितयीं नसे मज सौख्यलेख हि वांचुनी ।

१ लक्ष्मीनें चुंबिलेल्या मुखानें. २ पूजन. ३ धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष हे चार पुरुषार्थ
 किंवा सलोकता, समीपता, सरूपता, सायुज्यता हे चार मोक्ष. ४ हें वर्णन सत्य आहे पण
 किती विनोदप्रचुर आहे ! ५ पुण्यसंपत्ती. ६ कौसल्या.

स्वद्वियोग रघूत्तमा ! हृदयास या भ्रमहेतु कीं
 उषदुःखभराश्रिया न तुल्येत पर्वत हे तुकीं ॥ १ ॥
 वासरा ! तुज वास राजसुता ! वनीं रुचला कसा ?
 कां कठोर करुनि मानस टाकिनी मज्ज लोकासा !
 ने मलाहि चतुर्दशाब्द वियोग दुःख न सोसवे
 स्वप्नखेद सहावयास हि आशुनी हि नसे सवे ॥ २ ॥
 प्रीति देशि सपर्लमात्रमनासि होडनिया जटी
 दंडकीं हि तपस्विलोकगणासि होशिल धूर्जेटी ।
 दुःखसागरपारदा ! मजला परंतु तेरी नसे
 नेत्रभृंग वपोषणं करितील हे किति दीनसे ' ॥ ३ ॥

पोटिनी धरुनी सुतासि करी विलाप परोपरी
 कोपला बहु लक्ष्मण स्वमनांत धीरमणी परी ।
 अद्यजासि म्हणे " विभो ! मज्ज दे नियोगी, भुजाबळें
 बीजित क्षितिपीळ बांधुनि राज्य साधिन हें पळें ॥ ४ ॥

मारितों भरतासि आणि तयाश्रिया निज मातुळा
 मद्भुजद्वितयासि या भुवनत्रयांत नसे तुळा ।
 यौवराज्य करी, पडो तव शत्रुला वनवास हा
 स्वांप्रिसेवनलक्ष्यविक्रमदासकौतुक तूं पहा ! " ॥ ५ ॥

लक्ष्मणासि धरुनिया हृदयीं म्हणे रघुराज तो
 " हें यथार्थ परंतु वा समयीं पराक्रम साजतो, ।
 पूर्ण हो जननीमनोरथ, सत्यमंध पिता असो,
 दंडकांत चतुर्दशाब्द तपोधनीं जन हा वसो, ॥ ६ ॥

अंब ! तूं नगरीं असे, मम तान्द्रु मखिन हा
 सेवनें सुखवी मनीं धर धीर, मीं नमितों पहा ! ।
 मन्ममानचि पुत्र लक्ष्मण दाम्य निन्य करूं तुजें
 या सुतासि सदुलंभ त्रिजगीं महासुखहेतु ' जें " ॥ ७ ॥

कौमलेंद्रसुता म्हणे " पितृवाक्यपालनतत्परा !
 वामरा ! जरि दंडकाप्रति जासि खिलसुखाकरा ! ।

१ तुळणला. २ स्वप्नांतलेंही दुःख. ३ सवय. ४ केंद्रीयीच्या मनास. ५ नौका.
 ६ आझा. ७ दशरथ. ८ जे नुसें दास्य मला या जगीं महासुख देणारें आहे. या चरणांत
 रामाचीं मानृर्भाक्त सुव्यक्त झाली आहे.

अंतराय नसी पथीं तुजला असो छल काननी
 मच्छरीर परंतु हें पडलें वियोगवृत्तकाननीं ” ॥ ८ ॥
 वंदुनी जननीजनांप्रति रामचंद्र निचे तरा
 “ने मलाहि ” म्हणोनिया धरि लक्ष्मण प्रभुच्या पदा ।
 मायबापहि टाकिले परि बंधुरक न सोडिलें
 ओहबंधन सज्जें भुवनत्रयीहि न तोडिलें ॥ ९ ॥
 सांगतां वनवासवृत्त विदेहराजसुता सती
 सिद्ध होय निवारितांहि, वधूसि मुख्य गती पती, ।
 ते धेवातुमता स्वभूषण तेधवां अति आदरें
 दे समस्त अरुंधतीप्रति पूजुनी नमुनी करें ॥ १० ॥
 काननीं कुशदर्भ कटक गोष्ठुरादि पथीं खडे
 कोमळाकृति ही तिचे, चरणप्रचार कसा घडे ?” ।
 यापरी जन तो विलोकूनिया तयासि वदे, रडे,
 लोकशोकजळें करुनि विलोल भूमिवरी पडे ॥ ११ ॥
 वल्कलांबरधारणोत्तर पुत्रपुंगवसुखाकडे
 पाहुनी नृप होय मूर्च्छित फार दीन तसा रडे ।
 मायबाप गुरू नमुनि निचे रघुद्वह तत्क्षणीं
 आणवी रथ तीं सुमंत्रकरें नरोत्तम आंगणीं ॥ १२ ॥
 दूर तो रथ जाय तो बहु राय ‘हाय ।’ म्हणे, पडे
 न्या ” म्हणे, “ मज राक्षसी सदानंतुनी महिषीकडे ।
 भानुपुत्रवियोगदायक हा तिच्याच गृहीं पडो,
 वांचणें न दिसेंधि, मृत्युधि तत्समीप मला घडो ” ॥ १३ ॥
 जेधवां प्रभु तो निचे सहसा वनाप्रति जावया
 पौर ते रडती, समस्तहि टाकितो द्रविणाळया ।
 त्या रथासह धांवती पडती पथीं किति कम्मळें
 ‘हा !’ असें वदती सुखें नयनांतुनी गळतीं जळें ॥ १४ ॥
 लोक सर्वेहि शोकविह्वल ओर्क टाकुनि धांवले
 कीं तृषाकुळ सर्वे ते अमृतोत्सयाप्रति पावले ।

रोषिती' रथमार्ग पाहति रामचंद्र बुद्धाकडे
 बेहिंदोडित विद्युदंबुदसाम्य तें प्रभुला घडे ॥ १५ ॥
 लोक ते कर जोडुनी म्हणती वियोग न साहवे
 स्पष्ट संयमनीसमाच पुरीस आज न पाहवे ।
 स्वल्पदांकित काननीं विचरूं जसे छरनंदनीं
 सर्व सौख्य असें स्वदास्यविलोकनीं पदवेदनीं ॥ १६ ॥
 स्वल्पदाब्जवियोगतापित चित्त हें न रमे घरीं
 न श्रुतिप्रतिपाथवस्तुविचारसार कथांतरीं ।
 न स्मरालसकेलिलाससुंदरीभुजबर्धनीं
 सर्व सौख्य असें स्वदास्यविलोकनीं पदवेदनीं ॥ १७ ॥
 स्वल्पदाब्जवियोगताप हरात्रया बळ सारसीं
 पाहतां न दिसे, नसेचि निशाकरीं, न सुधारसीं, ।
 राघवा ! मग शक्ति कोडुनि संपेवेछित चंदनीं ?
 सर्व सौख्य असें स्वदास्यविलोकनीं पदवेदनीं ॥ १८ ॥
 स्वद्विपुक्तमनासि तोष नसेचि पदसभोजनीं
 गायनीं शयनीं धनीं वसनीं छरूपवधूजनीं ।
 स्पंदनीं तुरगीं गर्जीं भुवनत्रयीं स्वकळेवरीं
 ने वनास जनास या रघुनायका ! करुणा करी ॥ १९ ॥
 पञ्चगाभित गेह सिंहगुहाच्च कीं पितृकानन
 बंधनालय यातनास्थळ कीं सकोपयमानन ।
 वाटती नगरी तैक्षी तुजवांचुनी रघुनायका !
 दे स्वपादसमागमासृत सर्वदा सुखदायका ! ॥ २० ॥
 यापरी वदती, रथासह धांवती अनिवारित,
 कोटियज्ञ पदोपरीं अखिलौघसंचय स्मारित ।
 पावले तमसातटाप्रति लोक तों रवि मावळे
 काय पौरकथा वदों ! नगरासि टाकिति कावळे ! ! ॥ २१ ॥

—छंदोसामायण, अयोध्याकांड.

१ अडविती. २ तेव्हां रामचंद्र मोरांनी वेष्टिलेल्या विद्युत्पुक्त मेघासारखे दिसले. ३ यम-
 पुरी. ४ तुझ्या मुखाबल्येकनांत. ५ वेदांनीं स्तविलेल्या परब्रह्माच्या चिंतनांत किंवा अन्य
 उत्तम कथांत. ६ कर्मविकारांनीं किट्ट झालेल्या मंदकीर्तव्यपयीं उत्सुक असलेल्या सुंदरीच्या
 आत्मनांत. ७ या सुंदर श्लोकांत रामावांचून आपलें घर व नगर कसें भयाण व भीतिप्रद
 वाटतें हें सांगितलें आहे. ८ पूर्वकर्मांचा नाश करीत.

(१८) भाषादेवीच्या राज्यांतला अद्भुत चमत्कार.

पुढें दिलेला उतारा अपूर्ण आहे. पण तो केवळ कवीच्या भाषास्वाभित्वाचा एक पुरावा म्हणून पुढें आणला आहे. भाषादेवीच्या राज्यांत मयासुराप्रमाणें अद्भुत कसरतीचे खेळ खेळणारा जादुगार मोरोपंतच. याला तुला पृथ्वीवर सांपडणार नाही. कथाभाग सुसंगतपणानें सरळ व नेहमीच्या गोड भाषेत वर्णून पुन्हा तो अनेक मंत्ररत्नांनीं विणून काढणें हें क्रम विश्वकर्माशिवाय दुसऱ्या कोणास येणार ?

रामप्रोक्षाकामें *श्रीमदगन्यादि पुण्यकीर्ति घुनी ।

येती, त्यांला पूजा राजा निजमन्तकीं पदें नमुनी ॥ १ ॥

म्हणती, “स्वद्विध राजा पूर्वीं आम्हीं न देखिला कोणी ।

दौरुणशत्रु निशाचरें मथिली, केली मुखारकरा क्षोणी ॥ २ ॥

झालायला जनमळ भगीरथें आणिलीच देवधुनी ।

चंद्राशैपरि कीर्ती विनिर्भिली त्वांहि सुररिपू वधुनी ॥ ३ ॥

विमलैगुणा ! तुजवांचुनि मूर्खमैदृशांला न देखणी ठावै ।

अर्धैदिनि तव चरैणावर्जी, म्हणवुनि त्यांचा द्विरेफसा भाव ॥ ४ ॥

हें ऐकुनि विनयज्ञ प्रभु वंदुनिया म्हणे, “अहो ! स्वामी !

बैदृमान कीर्तिशाली भवत्प्रमादें करुनिया आम्हीं ॥ ५ ॥

लंकेश निशिचरापिप मेला तुमच्या तपःप्रभावानें ।

कारुण्याकुलहृत्स्थले मजला म्तावितां स्वपुत्रभावानें ॥ ६ ॥

* हा उतारा सातव्या कांडांतला असल्यामुळे प्रत्येक आर्येच्या प्रथमार्धाचे सातवें अक्षर घेतलें म्हणजे दर तेरा आर्यांत ‘श्रीराम जयराम जयजयराम’ हा मंत्र गुंफलेला सांपडतो. शिवाय = अशी खुण केलेले वर्ण एकत्र केले म्हणजे रामरक्षा अगर विष्णुसहस्रनामांतले श्लोक सांपडतात. पहिल्या दहा आर्यांत ‘रामो दाशरथिः शूरो लक्ष्मणानुचरो बली । काकुन्धः पुरुषः पूर्ण कौरात्येयो रघूत्तमः’ हा श्लोक साधला आहे; व पुढील चार आर्यांत ‘वेदांतवेत्ता यज्ञेशः पुराणपुरुषोत्तमः’ हा श्लोकार्थ साधला आहे. सारें मंत्ररामायण त्रयोदशाक्षरी मंत्रांत बसविले आहे. व उत्तरकांडांत या मंत्राशिवाय अन्य श्लोकाही साधले आहेत व यामुळे तें कांड पंतांच्याच हेतुप्रमाणें ‘श्रीरघुपतिमंत्ररत्नमंजूषा’ झाले आहे. हे सर्व मंत्र अद्याप सांपडले नाहीत. कांहीं कै. वामनरावजी ओकांनी हुडकून काढले आहेत. ते खचित् ‘सूक्ष्म-सदशावांचून कथापरांलाच सांपडणार’ नाहीत. १ राम दर्शनाच्या इच्छेने. २ गंगा. ३ सुंदर स्थान. ४ भ्रमरासारखा. ५ दयामृतानें भरलेलें हृदय ज्यांचे.

हा दसखुल अक्षरांवा रिषुं दारुण जन्मला कसा दुष्ट ? ।

दोषैनिधीला याला वरदाता कोण जाहला तुष्ट ? ॥ ७ ॥

हे पूर्ववृत्त मज्जला सांगा, आकर्षणस्पृहा आहे" ।

ऐसें पुसतां हवें अगस्त्य सांगे कथा तयाला हे ॥ ८ ॥

चतुरास्य तनय रामा ! पुलस्त्यनामा अर्खंडितज्ञान ।

वेदाग्नि पावकौजा सत्कैवल्येश्वे गेयैविज्ञान ॥ ९ ॥

संसारसिंधुचें जल केलें लघुनि जेंवि तृणबिंदु ।

त्या सत्तैमासि मंग दे कन्या राजर्षिनाथ तृणबिंदु ॥ १० ॥

त्याला झाला तनय, ख्यात मुनी विश्रवा गुणें हय ।

वैदातें सारवेत्ता, सर्वजनामाजि मान्य सद्दिष ॥ ११ ॥

तद्वनिता रघुराया ! सर्ता भरद्वाजकन्यका झाली ।

यैशंप सप्तेश्वरेसख, शैमधन, वैश्रवणनाम सुत ब्याली ॥ १२ ॥

स्याप्रति लंकानामक पुरांतन स्थान अपिलें तातें ।

द्रविणस्वामिन्वासह, पुष्पक विधि दे स्वभक्तिमंतातें ॥ १३ ॥

भव पुरकाल श्रीगल गौरीगुरे भक्तकामनाकर्ता ।

झाला शक्तिपारंगधर वितैपमित्र कामभेहता ॥ १४ ॥

—मथुरामायण उत्तरकांड.

(१९) रंगभूमि.

दुसरे दिवशीं राजापौरांहीं हर्ष बहू मनीं धरिला ।

समर पहाया येडनि शीघ्र महारंग सर्वहीं भरिला ॥ १ ॥

त्या न्या मर्चा ते ते विप्रादि समग्र जन मुखें बसले ।

जेंवि विमानांत अमर गंधर्वादिक तसे ससृष्टिसले ॥ २ ॥

वर मंच वेगळाले विप्रादिर्षाजनेंहि शोभविले ।

वेश्यांच्या मंचांहीं बहू कार्या मधुपमेनिच लोभविले ॥ ३ ॥

उपनिगृहीं राजवधू जेथें अतिरम्य जेवेंनिका राजा ।

देवीच करिति भजनं प्रिय न महार्नाच लय निकारा ज्या ॥ ४ ॥

- १ अमीसारस्वा तेजस्वी. २ ब्रह्मद्रष्टा. ३ प्रयोगनीय आहे आत्मस्थिति ज्याची. ४ कुबेर.
५ शंकराचा मित्र. ६ शून्य, विष व सर्प यांने धारण करणारा. ७ भव्य वस्त्रांप्रादिकानी
शोभले. ८ हे वृषांन आजच्या नाटकगृहान्न बगेबर लग्नात. ९ माडीवर. १० पददे.

प्राङ्मुख कांचनमंथी इंदु तसा भोजनायक विराजे ।

बसले स्वोचितमंथी रत्नांबररम्यकाय कविराजे ॥ ९ ॥

—हरिवंश. अ. १०.

(२०) रावण व रामवानर यांचें युद्ध.

मग रक्षेःकुंजर तो घेउनि सेनेमह स्वपुत्राम ।

वानरबलामि येउनि देता झाला जगद्विषु त्राम ॥ १ ॥

ते इंदुभि तोयेंद्रव, दग्वैर, वीणा, मृदंग, वाजविती ।

गजहयरथचक्रध्वनि भट्टमिहध्वान भुवन गाजविती ॥ २ ॥

कांपे धग धगगां, गिरि चलती, अस्थि होय मंभ्रुव्य ।

पांस प्रांगर्णांगुगुति चोरुनि होय सुरनदीलुव्य ॥ ३ ॥

वोसवनीलश्री, तो कवची, स्यद्धी, गर्दी, शरी, चापी, ।

प्रासी, शली, कुंती मुमली दशकंड पातला पापी ॥ ४ ॥

कपिबलपागवारीं दशमुख शिरग्या जसा महामकर ।

‘मामकरश्रोत्रंतीं,’ म्हणे, ‘कसा शर धरील रामकर ?’ ॥ ५ ॥

तो समर लोमहर्षण केला, न्याला तुला नसे कांहीं ।

केशाकेशि, नखानखि, मुष्टामुष्टि पुत्रंगलोकांहीं ॥ ६ ॥

नानापुत्रप्रजक्षत कपि कोपे पादपाद्रिशिखरांहीं ।

रात्रिचरसेनेला मर्दिति पदमुष्टिदंतनखरांहीं ॥ ७ ॥

शृतगजहयदेहांते हाते उचलोनि मारिती रिपुग्या ।

क्षतरक्षःक्षतजांच्या क्षितिपृष्ठीं वाहती नदी विपुला ॥ ८ ॥

ते गगनग मग भगनैगाधर खरतर वीर नीरदासारे ।

वर्षति अर्ध्वरक्षण दक्षासुरसंघ मन्तकीं सारे ॥ ९ ॥

मांसाचे संचय किनि ; रक्ताचे वाहती महापूर ।

शरजनक्षय झाला, भूरजर्हाना, दुमाद्रिही चूर ॥ १० ॥

धूलीच्या निकरानें पडला सर्वत्र निबिड आंधार ।

कार्ये रजःपटलानें भ्रमि करी निर्जेगांसि आधार ॥ ११ ॥

१ राक्षसश्रेष्ठ रावण. २ मेघासारखे नाद करणारे नगारे. ३ चांगले शंख. ४ फार प्रखर असे मूर्यतेज. ५ पाचूसारखी नीलकांति ज्याची तो. ६ अंगावर कांटा उभा करणारा. ७ वृक्ष व पर्वत धारण करणारे. ८ इंद्रजिताच्या यज्ञ रक्षण करण्याविषयी तत्पर असलेले राक्षससमुदाय. ९ उत्प्रेक्षा.

घेउनि थिक्काराते, जय देउनि रामबाहुबंधांते ।

यातु घृहीं जाय, गणी कोदेडाते चि कालदेडां ते ॥ १० ॥

—मंत्र(मायण, पुढकाठ.

(२१) भारतीयुद्धानंतरचा रणभूमीवरचा शोकप्रद देखावा.

श्रीकृष्णवरें पाहे हें पुढस्थान दिव्य-दृष्टि सेती ॥
योग्या ज्ञाणया जी स्व-व्रतपुण्यें अशेष सृष्टिस ती ॥ १ ॥
जे भक्षिले शिवांहीं गृध्रांहीं कान-काय काकांहीं ॥
ते पाहनि न पाहनि बहु मूल्य मर्णांसि बायका कांहीं ॥ २ ॥
ते सर्व ळांचेष्टित गांधारी दिव्यदृष्टिनें पाहे ॥
कृष्णासि म्हणे कोण्ही श्री मजसम दृ ग्विना जर्गी आहे ॥ ३ ॥
दुःखकिति गर्वें पहा पतिसुत वळत्यापासि बायका मारी ॥
या कमळ-वन-विहारा गिरण्या हेमांच काय कामारी ॥ ४ ॥
भीरुप्रकृतिहि न गणिति भय पतिच्या भेटनां पहा, कांकी ॥
गृध्रां शृकांहि माहनि कदलीहि करेणुचा पशका की ॥ ५ ॥
शोभुनि जोडिति हाते पतिपुत्रशिखादि भवयव पहा जे ॥
तारुण्यभर केंद्रुंचा मसिमी तेवि न सुत उच हाजे ॥ ६ ॥
पदरें पुसोनि चुंबिति पतिमुख्य सुखांत जें तसे चुंबी ॥
बा मर्त्याया प्रभवती, जेथी मेरी न कद कळे मुंबी ॥ ७ ॥
दुर्योधनास भेटे होय तिच्या फार भर विलापाल्या ॥
वेवें मृतपुत्रविष-च्छामेचा नाम भरविला पाया ॥ ८ ॥
आश्रितां सुतभय गृहकले वदकृष्ण जे विलाप तिनें ॥
त्या दुःखा ते स्वल्पचि सुकृतया जेवि जेविला पति नें ॥ ९ ॥
कृष्णा ! पहा ! सुतेजा जेहा होना जगांत हा रविला ॥
हार विलासवतीने जेवि धितिन तमाचि हारविला ॥ १० ॥
हार विलासवतीने केडा हा लःमणप्रमने की ॥
हारविला सवतीने धितिन, पुत्रिला सुप्रमने की ॥ ११ ॥
कृष्णा ! मुहार्थी हा माझा पुत्र मत्पदा लागे ॥
'माने ! विजय पहाया दे अर्थावांद मत' असें मागे ॥ १२ ॥

१ गांधारी. २ हनी. ३ सुताचा. ४ माजे कम. ५ भोपळा. ६ दुर्योधन ळानें
विलासवतीने. ७ मृतपुत्र हीच विपत्तिभय वरी तिचा.

बदलें मेघश्यामा ! या माझ्या मंदनासि मीं वा गा ! ॥
 'जिकडे सुधर्म तिकडे जय, युद्धीं न भमं महाभागा ! ॥ १३ ॥
 वल्सा जरिं नूं युद्धीं न भममिल पावसील सुगतीतें ॥
 करिती कुलीन जेणें हवें स्वर्गीं स्वैपूर्वं कुगतीं तें ॥ १४ ॥
 रहत नसे पुत्रातें, स्वर्गा गेला, न सोडिली संधा ॥ -
 कृष्णा रहतें मी या दीना हत-बांधवा धेवा अंधा ॥ १५ ॥
 विटले कंसाऽगते ! संसारा तेचि एक जन धन्य ॥
 अन्य ध्यर्थेचि गेले, मेले विषयार्थे करुनियां जन्म्य ॥ १६ ॥
 सुख हंगिमी सुतांचें पतिव्रि कर फिरवित्ती पहावेना ॥
 कृष्णा कोणाच्या तरि शोक करिल हें मला सहावेना ॥ १७ ॥
 तापवित्ती अति दुःमह पतिसुतें-शोकाऽकें आंत बाहेर ॥
 विधिवरि बोटें मोडुनि कोपें खातात दांत वा हेर ॥ १८ ॥
 हा दुःशासन कृष्णा मेलाही दाल्यधी न पाठ उनीं ॥
 पहाला पहा उताणा अभिमान असे अमंसि पाठउनीं ॥ १९ ॥
 हा मूढ भान्याचें कर्णांचें प्रिय करगवपाहि तसें ॥
 साध्वीम सभेमध्ये गांजां तें कर्म या गभे हितमें ॥ २० ॥
 म्हणमिल कृष्णा मज तरि मारावें या कसें न भावातें ॥
 सोडूं नये प्रशन्ता शाल्या कुलजें जसें नभा वातें ॥ २१ ॥
 सौभद्र शिशु शरभसा तो हा संपन्न जो महाकौर्यें ॥
 तुजहुनि धनंजयाहुनि अधिक दिर्दानें रणीं बळें शौर्यें ॥ २२ ॥
 कृष्णा ! त्वत्सम तव कृत-वर्णन भाचा परा सुकविता कीं ॥
 झाल्या घालाया वृत्त-वर्ण नभाचा पगाऽसु कवि ताकीं ॥ २३ ॥

१ आपले पूर्वज. २ पतीला. ३ पुत्राऽगला. ४ पतिशोक व सुतशोक हेच
 कोणी सूर्य. ५ या कर्ण आर्यवर सुद्ध कवीने विस्तृत टोप दिली आहे ती अशी:-“ कृष्णा !
 त्वत्सम कृतवर्णन कविकृतगुणवर्णन तव भाचा परा अरिते प्रतापे सुकविता शुष्क करिता असा
 होता कीं तो हा नभाचा वृत्तवर्ण गगनासारखा श्यामवर्ण सौभद्र स्वाश्रयां अमृती जे कवि होते
 ते स्वबियोकीं ताकीं नीरसीं पराश्रयीं घालावयासि परासु झाला.” पंतांचा भावार्थ असा दिसतो.
 “ कृष्णा ! तुझ्यासारखा श्यामवर्ण पराकामी भाचा शत्रूस स्वतेजानें असा निस्तेज करणारा
 होता कीं तत्पराक्रमवर्णनामृत पिणारे जे कवि होते त्यांना स्वबियोगतक पाजण्यापाठींच कीं
 कथ्य तो मृत्यु पावला.”

शुद्धा सरस्वतीषी कृष्णा सोढी प्रभा न मेल्याला ॥
 मज भगवान् भास्करस्ता हाहि महाभाग भा गमे ल्यालो ॥ २४ ॥
 अंकीं मस्तक घेउनि ती बाळा उत्तरा पहा पतितें ॥
 शिबुंक धरुनि बोलविते लिहिलें ऐसें कसें महापतितें ॥ २५ ॥
 म्हणत्ये मौन त्यजुनि स्मितपूर्वेक एक बोल बोलाजी ॥
 ती कसि निवेल तुमच्या प्रियवागमृतींच निन्यलोला जी ॥ २६ ॥
 हा ज्ञान सखी-समाजीं तुमचा सोडुनि काय पद रमला ? ॥
 चुकळें क्षमा करावी पमराया उशिर काय पदर मला ॥ २७ ॥
 नसतां उशी उशीरें-व्यजन पयःकेत-शुभ मृदु-सयन ॥
 कसि निज आली जरि शिर न मर्दकीं पदतळींहि हा शय ने ॥ २८ ॥
 अपराध कां करिल हे जाणे पतिदास्य-धर्म साध्वी कीं ॥
 अजि तीर्षबुद्धि केवळ जी युष्मन्पतिशेषमाध्वीकीं ॥ २९ ॥
 नेत्रें उघडुनि पहा दार्मी तुमचींच हे नव्हे अन्या ॥
 भठतीं स्पशेल कमी ? मी सत्य विराटनुपतिची कन्या ॥ ३० ॥
 हा सातवा परिच्छया मास पहा ! गणुनि लोटले साच ॥
 इतुक्यांत कसे विटलां साधु म्हणति सक्य साधुमीं साच ॥ ३१ ॥
 आर्या कृष्णादेवीं आर्या कृष्णाटनुजा पृथा अर्जा ॥
 यांवरि हसलां कैसे जातां सोडुनि कां तृथा अर्जा ? ॥ ३२ ॥
 वीरा कोणा पांढर्य माधन तव हे न नाथ सा मान्य ? ॥
 मेलाशि असाहि कमा सहसाचि जसा अनाथ सामान्य ॥ ३३ ॥
 अन्यद्रुतही सुखद न यांचा यांतेंहि न महिमा मातें ॥
 सुखदा होइल मारुनि विपुला विपुलाहि न महि मांमातें ॥ ३४ ॥
 तुजवाचुनि वांचुनि सुख कैचें हा काय भार तार मला ॥
 ने हंस मानसीं निज-हंसीविण काय भारता ! रमला ? ॥ ३५ ॥
 वदकीं लक्षण तमें हें करिलचि शोकांत उर विटौनें मनीं ॥
 अमतीं मृदु तरि पळ या नापें लोकांत उरविटौ नमनीं ॥ ३६ ॥

१ हा सूर्योप्रमाणे भा (तेज) ल्याला (तेजोरूप अलंकाराने भूषित झाल्या) २ हनु-
 बटी. ३ रमलेली. ४ मी-संस्कृत ' अयं जनः प्रमाणं प्रथम पुरुषार्थी ध्यावा. ५ बाळ्याचा
 पंखा, ६ हात. ७ आपण पिऊन उरलेल्या मद्याच्या मी तीर्थ समजत होतें. ८ पांच पांढव
 व साहवा कृष्ण. ९ कृष्णातें. १० मज.

आयातें दयातें म्हणत्यें मज लाविली बळेंच सवे ॥
 कां मोदितां तुम्हीच क्षण आतां स्व-पति वेगळें नसवे ॥ ३० ॥
 पति जवळुनि कां नेतां नेउनि हितबोध करुनि खोलीत ॥
 तुमच्याहि असें अंतर पडलें कांगे क्रियेंत बोलीत ? ॥ ३४ ॥
 जह सोहवितां हृदयीं देह मनोमयचि उरविला पतिचा ॥
 गांधारीनें कथिला, भिजवी प्रभुचेंहि उर विलाप तिचा ॥ ३९ ॥
 राधा म्हणत्ये हा ! मज पुत्रवतींचीच लागली दृष्टी ॥
 पुत्रा शन्या झाली तुजवांचुनि जेंवि रविविना सृष्टी ॥ ४० ॥
 मजपरिसहि बहु म्हणतिल हे वार्ता परिसतां धंरासर ' हा ! ॥
 अस्मदभाग्यें केला तो कर्ण रणांगणीं पराऽसु रहा ॥ ४१ ॥
 द्विज हो संतत तुमच्या जो आशीरमृतदृष्टिनें ओला ॥
 पार्थदवानें केला कल्पद्रुम भस्म तो कसा बोला ? ॥ ४२ ॥
 ऋषेना रणिं म्हणते ' नाथा ! तुज न विजयें न गुरुशापें ।
 वधिलें कृष्णाशोभें अथवा माझ्याचि पूर्वकृत पापें ॥ ४३ ॥
 बल्यय शर दाता बुध सर्वांगोपभोग जो कर्ता ॥
 हर्ता शत्रूपद्रव दुष्टे ! मेहि ! मारिला कसा भर्ता ? ॥ ४४ ॥
 मज तुजहि समचि भजला उपभोगें तोपला विलासवती ॥
 अन्या स्वप्नीं नेणे त्यासि कसा दोष लाविला सवती ॥ ४५ ॥
 मज कां गिळिलें नाहीं ? पापे ! रथचक्र मे ! कसें गिळिलें ॥
 दे उत्तर ऐकां दे कां न वदसि, तोंड काय मे खिळिलें ? ॥ ४६ ॥
 बहुभर्तृका कुशीला तूं तुज म्हणतात सुकवि कुंतरीच ॥
 रथचक्र क्रव्य कवळ करुनि खरी जाहलीस कुंतरीच ॥ ४७ ॥
 धर्मा त्रयोदशाऽद्भ न ज्याच्या चिंतें करुनि निज लागे ॥
 तो हा पुन्हा उठायो वसुधे ! तुज दृढ धरुनि निजला मे ॥ ४८ ॥
 ' देवा ! जयद्रथाचें सांपडलें परि नसेचि धड धड तें ॥
 आलिंगिलें सुतेनें पाहुनि माझ्या उरांत धडधडतें ॥ ४९ ॥
 कृष्णा हरिली जेव्हां कृष्णा ! हा तेभवांचि मारावा ॥
 परि धर्म म्हणे बुडतें भगिर्ना-सौभाग्य म्हणुनि तारावा ॥ ५० ॥

१ द्विज, ब्राह्मण. २ पृथ्वीनें रथचक्र गिळिल्यामुळे कर्णवध झाला. ३ पृथ्वी, बहुभ-
 र्तृका आहे म्हणजे पुष्कळ राजांनी तिचा उपभोग घेतला आहे, अर्थात् ती कुशीला आहे.
 ४ दुःशला ही धृतराष्ट्राची कन्या अमून तिचा पति विषयांध जयद्रथ होता.

तैसीच या प्रसंगी धर्म कां दुःखिण न आठविली ॥
 जाणो पुढारेभीं करुणा तीर्थाटनासि पाठविली ॥ ५१ ॥
 बहुतरुनि तों एका कन्येच्या या जनांत ज्या माता ॥
 त्यांसि गमे स्वतनुपरिस अधिक सुतामनुपरिस जामाता ॥ ५२ ॥
 येती पुनःपुन्हा शिर हुडकुनि धांवत सुता थडाजवळ ॥
 कीं काक-गृध्र-वृक-बक तडतड तोडुनि भक्षिती कवळ ॥ ५३ ॥
 म्हणव्ये तुझ्या सख्याला वा कोणिकडे झुगारिले शिर तें ? ॥
 शिरतें काळिज कार्णी कन्येचे करुण-वच जसे शिरतें ॥ ५४ ॥
 'भीष्म प्रभुशर-तन्पीं निजला आहे जसा कुसुम-तन्पीं ॥
 हें शौर्यवीर्य न सुरीं कैसे मनुजीं अमेल मग अन्पीं ॥ ५५ ॥
 या मार्गे धर्माचें पांडव पुसतात तन्व कोणातें ? ॥
 हा ! राजनीनि विधवा झाली वेंसेल धरुनि कोणातें ॥ ! ॥ ५६ ॥
 हा परम-सत्यवादी स्वयंपोषाय स्वयेंचि कीं कथिला ॥
 मग अर्जुने शिष्येडी करुनि पुढें न्यस्त-शब्द हा मथिला ॥ ५७ ॥
 सकळां शब्दधरांचा हरमा औन्वार्य नायक विनेता ॥
 पडला पहा परांतें विलया म्हणऊनि हाय कवि नेता ॥ ५८ ॥
 शिव शिव कृष्णा ! कल्या-दाही याचाहि भक्षिला काय
 स्वोभय न रक्षिला तरि अर्बाही अर्थे रक्षिला काय ? ॥ ५९ ॥
 ज्यासं अनुळ ब्राह्म-श्राव्हि तेज प्रसिद्ध, जो लोहा ॥
 स्पशंमणि तमा, प्रणता शिष्या अत्युनमन्य दे तो हा ॥ ६० ॥
 त्याचा स्वाभाव पहा तडतड तोडुनि कैयट पायातें ।
 सर्वं तुम्ही वंदाया तेव्हां जोडुनि कर टपा यातें ॥ ६१ ॥
 कृष्णा ! कृपी कृपाकृति कृपणा झाली पहा महाशोकें ॥
 नाना विलाप कर्तिनी गमनी कोकांच टाकिली कोकें ॥ ६२ ॥
 नी ब्रह्मचारिजटिलच्छात्रजनासह करुनि आशु चिन्ता ॥
 उचिता क्रिया कर्मिने या र्बीची अनुचिन्ता वा शुचिन्ता ॥ ६३ ॥
 तळमळती पाहोनि प्रेतदशा निपट अनुचिन्ता पतिची ॥
 अमिला बद्ध काय चिन्ता देणारी सुबद्ध तनुचि ताप तिची ॥ ६४ ॥

- १ पार्थात्म. २ कल्पनाच्या. कुन्हीन घराण्यांतली विधवा लजेने दुःखाने कल्पनांत रडत बसते.
 ३ द्रोणाचार्य. ४ शिक्षक, गुरु. ५ करव व पांडव उभयतांचा आश्रय द्रोणाचार्य होता तेव्हा
 त्याच्या अरक्षणाचा दोष दोषांकडे आहे. ६ कावळे.

हा शकुनि अमृत परि ज्या विषधर्म न्याय सत्य घामेला ॥
 नाहीच मनीं कपटशूरीं जोडुनि अस्यघा मेला ॥ ६५ ॥
 हे राजश्री व्हाया मम तोकांचा विनाश शिकले तें^२ ।
 तपनालाहि गिळी जो तम तो कां चाविना शशिकले तें ? ॥ ६६ ॥
 तूं एक पांच पांडव हे सा केवळ अवघ्य गमतात ॥
 आपण नामेंचि अचळ ऐसें येहल अवघ्यगैमतांत ॥ ६७ ॥
 भीष्म द्रोण जयद्रथ दुर्योधन कर्ण यां पुढें पुरलां ॥
 कृप कृतवर्मा अश्व-त्थामा अत्युघ परि तुम्ही उरलां ॥ ६८ ॥
 हे समरीं अमरींचे तिलकहि लकलकित नाहीसि करिते ॥
 परि तेजोनिधि देवें घटजें केलेचि कीं अनेक रिते ॥ ६९ ॥
 ऐसें वदोनि दुःखध्वस्तज्ञाना सती बहुत रडली ॥
 धैर्यांतें सांडुनि ती गांधारी शोकमूर्च्छिता पडली ॥ ७० ॥

—स्त्रीपर्व. अ. ४ व ५

(२२) रामाचा सीतेसाठीं शोक.

प्रणमन करून लक्ष्मण, विभुला सीतोक्ति सर्व आयकवी ; ।
 तत्कृत्यणें व्याकुल बहु झाला चित्तांत सुजराय कवी ॥ १ ॥
 तो निजउटजा येतां, मार्गी होती अनेक अपशकुनः ॥
 हानीतें सुचवीती निजदेहस्फुरण, मृग, शिवा, सकुंन ॥ २ ॥
 आलय जाउनि पाहे, तों सीता राघवासि भेटेना ; ।
 न्या समयाटुनि दारुण मृत्यु, असें लक्ष्मणासि वाटेना ॥ ३ ॥
 रुचिराक्षा नाहीं कीं, वत्सा ! हें अन्यगेह वाटतसे ; ।
 इतरस्थलासि आलों, चुकती अर्नभिन्न लोक वाट, तसे ॥ ४ ॥
 वत्सा ! मज जरि म्हणसी, सीतेची हेच होय इलशाला ; ।
 तरि मीच रामनामा नसेन ; साध्वी दिसेल काशाला ? ॥ ५ ॥
 ते मजवांचुनि नाहीं गेली गोदावरीविहारतें ; ।
 क्षण मद्दिरहें तीतें युग होतें ; भार भावि हारतें ॥ ६ ॥

१ द्रवला, विरघळला. २ द्यूत. ३ अवधि-अग-मत अस्ताचलाच्या मनांत. ४ दुःखानें
 हरण केली संज्ञा जिची अशी गांधारी. ५ अंगस्फुरण, हरिण, कोल्ही व पक्षी अद्युम सुच-
 वितात. ६ अजाणते. ७ माझ्या विरहंत तिला हारही भार (भोसें) घटतो.

तें प्रियतमा न हिंसें वधिली; नाहीच रक्त भूवरतें; ।

नेलीच राक्षसानें; म्हणोनि शोधी स्थल क्षमावर तें ॥ ७ ॥

“कोठें जनकसुते ! तूं गेलीस; धरासुते ! प्रिये ! जाये ! ।

न करीं विनोद; झाला व्याकुल अत्यंत देह माझा; ये. ॥ ८ ॥

तूं काय कोप धरिला; अपूर्वें मृग नाणिला म्हणून मनीं; ।

तरि चंद्रमृगाहि आणून देहन, हें तूं असत्यसें न मनीं ॥ ९ ॥

अशुराला परलोकीं गेलिस जरि तूं करावया नमना; ।

पुसल्यावांचुनि कैशी सीते ! झालीस आज यानेंमना ? ॥ १० ॥

न्यावें मजही तेथें, अशुराची प्रार्थना करून, सती ! ।

भरत करूं राज्यातें, तुजवाचुनि वांचुनी, सुखें नसती. ॥ ११ ॥

राज्यश्री हरानि, जरीं कैकेयीनि वनास पाठविलें ।

तरि तव योगें तें मीं नाहीं कांहीं मनांत आठविलें. ॥ १२ ॥

मज-राजकन्यके ! तूं वरूनियां पावलीस न सुखातें; ।

खातें हें चिन्तातें; सांगों कोणाम मीं स्वदुःखातें ॥ १३ ॥

हा कमलाग्नि ! तनुरि ! सुंदरि ! जाये ! प्रिये ! अये ! सदये ! ।

विधुमुग्धि ! पिकगर्वापह, अमृतादुनि गोहभें, स्वयें वद; ये. ॥ १४ ॥

पंकज, विधु, हरि, गज, पिक, चमरीमृग, कीर जिकिटे होते; ।

स्वन्मिश्रातें मातें, स्वदूरे, पाहितील सखि ! हो ! ते ॥ १५ ॥

हा प्रियतमे ! वियोगज्वलनमूर्त्यां होमिलेस कां मातें; ।

वेरी संतोषविले, टाकुनि यातें यनीं सकामातें ! ॥ १६ ॥

ऐसा रात्रिदिवसही विलाप करि शोकवर, जसा फोक ।

कोकनदाक्ष सुमिश्रातोक्महित तो करी विकल लोक ॥ १७ ॥

—मंत्र रामायण - भरण्यकांड.

(५) कथानकपर कविता.

सत्युक्तकथा अद्भुत रसदा म्दणतो हलाचि सरभी मी ॥ ५ ॥

(१) रुक्मिणीचें स्वविवाहवृत्तकथन.

'कौरवयादवभार्या एका जागां मिळोनिया बसती ।
 हरियश गातां पळविति कोकिळगुक्सारिकांसि लांब सती ॥ १ ॥
 भीमद्रुक्मिण्यादि प्रभुपत्नींतें अजातरिपुं भार्या ।
 प्रभ करि प्रेमें जे^१ मित्र ननांदा प्रियासखी आर्या ॥ २ ॥
 " हे वैदर्भी ! स्वपुत्रें स्वविवाहोत्सव कथा मला सांगें ।
 कैसें वरिलें तुजला श्रीकृष्णें दीनवत्सलें आंगें ? " ॥ ३ ॥
 प्रथम म्हणे वैदर्भी, " बाईं होतें लहान मीं कन्या ।
 धन्या कृष्णकथा मज तेऱ्हांच रुचे, न आवढे अन्या ॥ ४ ॥
 भगवद्रक्त ब्राह्मण जे येती मत्पित्याचिया गेहा ।
 जें हारि हरियशोमृत पाजिति तें मात्र चालवी देहा ॥ ५ ॥
 हरिगुणगायक सज्जन ते धनलोभी नव्हेत, परि हार ।
 सुद्रा कंकण घावें, न करिति माता पिताहि परिहार ॥ ६ ॥
 ज्या दिवशीं हरिचरितश्रवण नसे त्यांत मज दहा दुखणी ।
 दुखणी काय नवखणी माडी नलगे, धरौं नखेंदु खणी ॥ ७ ॥
 श्रीकृष्णाला घावी श्रीगामा जानकी तसी दुहिता ।
 ऐसीं गुरुबुडीनीं केली बाई ! विचारणा सुहिता ॥ ८ ॥
 कृष्णीं माझे अर्पण क्षिता आलेंचि साधुभावांच्या ।
 कृष्णगुणीं श्रुत्यर्पण ये जेंवि मनास सत्स्वभावांच्या ॥ ९ ॥
 रक्मीं माझा दादा जें आम्हां साजणामधें मोठा ।
 खोटा नव्हेचि परि हरिचरितरसीं तो भिजे न मणिगोटी ॥ १० ॥
 त्या स्वगुरुविचारतें निंदुनिया मोहरोगधैर्यातें ।
 मजला देऊं केले दाननें हठ धरुनि चैयातें ॥ ११ ॥

१ मूळ पार्श्वीत ' यदुकुहभाया कुशलप्रश्नांकेन कर्हनेया ' असाही पाठ पंतांनां स्वतः
 दिल्या आहे २ द्रौपदी. ३ कारण तिची नपंद, प्रियसखी व आश्रिणी या तीनही नात्यानें
 तिला रुक्मिणीला प्रथम विचारावयाचा अधिकार होता. ४ " मंजुभाषिणी त्या— " पंतांची टीप.
 ५ चित्तहारी. ६ दुमजळी. ७ नखांनीं भुई उकरी-अर्थात् दुःखभारामुळे. ८ " रत्न
 ज-शी झालें त-शी तो पाशाणाचे, अट्टनांतही भिज्यावा नसे. भावास रत्न म्हणती " -
 पंतांची टीप. ९ श्रीकृष्णातें.

केला लग्नाचाही विश्वय च्यासि धाडिलें मूळ ।
 गळ क्षेहेचि वाटे मज, तातविचार होय पांगळ ॥ १२ ॥
 न खळे कांहीं तेषें जननीचें बंधुचें स्वताताचें ।
 होय लवांत दहादा फळ इष्ट अनिष्ट आत्मघाताचें ॥ १३ ॥
 एक ब्राह्मण केवळ साधु दयामूर्ति, तत्पदीं नमनें ।
 केलीं पाय धरुनि म्यां एकांतीं विनविला सुदीनमनें ॥ १४ ॥
 कां तो द्रवता माझा असता जरि भाव पाहिला खोटा ।
 जेणें अभयवर दिला त्या गुरुहस्तांत म्यांहि लाखोटा ॥ १५ ॥
 स्वकणें वसंततिलकाटुनें पत्रांत मेात मोमनी ।
 लिहिलीं होती तींही लिहतां लिहतां क्षणांत योजनी ॥ १६ ॥
 काय लिहावें म्यां मखि ! ज्याचे संपूर्ण वेद निश्वास ।
 विश्वास ज्ञानप्रद परि माझा हरिपदींच विश्वास ॥ १७ ॥
 गेला धांवत घेउनि मत्पत्र द्वारकेस मद्रिप्र ।
 या प्रणतवन्मलाद्या भाणायी आण घालुनि धिप्र ॥ १८ ॥
 तो आला शाल्व मगधपतिसख तो खेय, मांडले लग्न ।
 झालें पुर तदळ जळनिशीत, आधीं त मन्यनहि मग्न ॥ १९ ॥
 तांमहि बहू दादाची ; केचा अवकाश ? लागलीं हळद ।
 खेळदपंग्र दिसेना जो ननचातकदयासुपाजळद ॥ २० ॥
 गरळ विलेपन वाटे लाविति अंगाम जी हरिद्रा तें ।
 मखि ! सुकृपणकृत गुण्योर्पचरण निवविल कसें दरिद्रातें ॥ २१ ॥
 शतदा ध्वजोचि झाल्यें, प्रामादशिरीं पुरेक्षणउत्थें ।
 द्वारवतीपथ पाहति नयनें हरिदिहसुखा जमीं पथें ॥ २२ ॥
 आलीं गात्रि सुगात्रि ! द्रौपदि ! अवकाश तींच लग्नासीं ।
 झालीं यधीं कटीं जें मन त्या आधिभारभग्रासीं ॥ २३ ॥
 चिंताज्वरांत रात्रौ माझा नाहींच लागला होळा ।
 जायामाठीं कंठीं शनवार प्राण जाहले गोळा ॥ २४ ॥
 लावियला म्यां दुःखीं बाई ! त्या ईश्वरामही बोल ।
 यत्पदपथरजाचें चिंतामणिकांठि ही नव्हे मोल ॥ २५ ॥

१ विष. २ 'ध्रुवा गुणान् भुवनसुंदर' इत्यादि समश्लोक रसिकमणीपात्रिक रसोस
 साहीत आहेच. ३ श्रीकृष्ण. ४ कौरवे उपचार. ५ माटीवर गेले. ६ कृष्णाच्या वाटेकडे.

तौ ' प्रियकंठीं आपण पडोन हेही सुखांत पाडावी ' ।
 या भावेंचि स्फुरली करि माझी भुजलता कृपा हावी ॥ २६ ॥
 नेत्रभुजोरस्फुरणें चितेची सोडिली मनें बाज ।
 मोज प्राणांनीं ही गेल्या धैर्येहि यावया लाज ॥ २७ ॥
 तोंचि समुळाधिज्वरहरमात्रा आयुनी उषःकाळीं ।
 आला द्विज धन्वंतरि, सद्य पिताही तसा नसे बाळीं ॥ २८ ॥
 आधीं विप्रसुखभी कळवी येतांचि माघवागमन ।
 मग सुनि सांगत, मज तों ऊठ म्हणे, ' गुरुपदास लाग, ' मन ॥ २९ ॥
 विप्रें कथिलें मज कीं ' वत्से ! लिहिलेसि उत्तम श्लोक ।
 ज्यांच्या अर्थश्रवणें आला धांवोनि उत्तमश्लोक ' ॥ ३० ॥
 आले प्रभु हें कळतां सामोरा शीघ्र धांवला बाप ।
 हा पर्जन्यप्रियसख सिखिसुख सेवी, उरोचिना ताप ॥ ३१ ॥
 कृष्णागमनानंदें हृदयांतुनि ज्यां बळेंचि घालविलें ।
 चैद्यादिमनें याया स्थळ त्या चिंतादिकांसि पालविलें ॥ ३२ ॥
 अंबेच्या नमनाला न्यावी जीचा विवाह नवरी ती ।
 धरि हरिबांका दादा, देवीयात्रा कुली, न नव रीती ॥ ३३ ॥
 मग बाई ! दादाचे मागघशल्यादिकाहि मेल्यांचे ।
 सैनिक मज रक्षाय आले धाके विरोनि गेल्यांचे ॥ ३४ ॥
 स्वसखी धात्री जननी विप्रभी मंडळी न, तीं पेटी ! ।
 तींत मणी मीं, नेलें शुभविधिनें श्रीसिधेचिये भेटी ॥ ३५ ॥
 पृथुनि पाय निवविली, ' कन्यांतें प्रसवितात ज्या माता ।
 त्या लटक्या, भुंछि खरी, तुज कृष्णचि योग्य होय जामाता ' ॥ ३६ ॥
 परीं लिहिलें होतें ' देवीपत्रेंत मज परें दावा ।
 दावा बहुतांसीं, हा भाव कळों दुर्जेनासि नेदावा ' ॥ ३७ ॥
 तों आला हरि, सुंदरि जोडा नाहीच त्या मैदा, भागा ।
 आपुलिया घ्याया ते कोले वारिति कसे महाभागा ॥ ३८ ॥

१ " प्रस्थानी कटि बांधोनि अशक्त सिद्ध होतात "—पंतांची टीप. जाण्यासाठीं प्राणांनीं माज म्हणजे कंबर बांधली होती तीही सोडली. २ बोलविलें. माझ्या हृदयांतून कृष्णागमनानंदानें चित्तेला हांकून दिलें तों तिला चैद्याच्या हृदयांत स्थान मिळाले !
 ३ आनंदात्त.

हरि रवि, मीं नखिनी ; श्री कैरविणी, वीर वायसाराती ।
 आनंदाची वेळा सांगों तुज साध्वि ! काय सारा ती ? ॥ ३९ ॥
 माझा मूर्ते मनोरथ तो रथ आला प्रियास वेऊन ।
 दर्शन नयनें घेती जैसें क्षिप्रिरीं हरिद्रि वे ऊन ॥ ४० ॥
 तों आलि म्हणे मज 'सखि ! सुमनोमाळा वरा वहा यास ।
 हा या समयीं विधि, मग नित्य असेंचि प्रिया पडोयास !' ॥ ४१ ॥
 माळा ऊचलितां प्रिय आपणहि रथावरुनिया लवला ।
 लव लागेना तों वे अर्की, करुणासमुद्र कालवला ॥ ४२ ॥
 हसें झुक्ता नेली मग केला कलकटाट काकानीं ।
 हाकानीं नभ भरलें जाय सुरांच्याहि नाद हा कानीं ॥ ४३ ॥
 श्वगणांतुनि जसा हरि निजभागा हरि तसाखि अतिधीर ।
 अबळखळांतुनि प्रभु मजला वेऊनि जाय यदुवीर ॥ ४४ ॥

—इंद्रराम अभ्यास ८३.

(२) कोल्ह्याचें शहाणपण.

पांडवांचा पराक्रम, ऐश्वर्य व गुण हे वाढत चालल्यामुळे धृतराष्ट्राम दुर्योधनादि आपल्या पुत्रांविषयी खिंता पडली. तेव्हां त्यानें आपल्या राजनीतिनिपुण कणक नांवाच्या प्रधानास शत्रुनाशाचा उपाय विचारिला. त्यानें कोल्ह्याच्या चातुऱ्यांची गोष्ट सांगून त्यानें बाघ, लांडगा, मुगस, उंदीर या सर्वांस टक्कून स्वहित जसे माघले तसे तूं साध म्हणून सांगितले.

'राज्यार्थं शत्रुवध हा पुरुषार्थ' असेंचि बोलिला कणिक ॥
 तत्कथितजंबुककथा मात्र कथिन कौतुकें न मी भणिक ॥ १ ॥
 कोठें व्याघ्रटक नकुळ जंबुक मूषक सखे वनीं होते ॥
 बहु जपले परि एका मृगकुळपतिला न पावले हो ते ॥ २ ॥
 जपति जसे पाहाया व्यसनीं सुजनांसि सर्वकाळ विट ॥
 तेहि तसेंचि, परि करी विकळखि तयत्न सर्व काळविट ॥ ३ ॥
 खिंता करितां जंबुक त्यांस म्हणे "आचराल जरि मारे ॥
 सांगेन सुपुकि, तुम्ही स्वैर्हफलप्रद मद्रुक्ति परिमा रें ! ॥ ४ ॥
 या आम्बुनें करावा क्षम-भ्रु जेव्हां अमेल तो सुप्त ॥
 व्याघ्रें मग मारावा मृगवर, पर मंत्र हा करा गुप्त ॥ ५ ॥

१ शत्रुघाताची सखी यथा करावया वेळला यथा करावया आपला हक कां गमावाल !

२ कोणें एके ठिकाणा. ३ काळ्यावट. ४ आपले इष्ट हेतु सफल करणारा.

करितां तसेंचि कोल्हा त्यांसि म्हणे स्नान करुनिया खाया ॥
 तोंवरि सावध बसलों येथे मी वा मृगास राखाया ” ॥ ६ ॥
 तो स्वार्थ-पंडित असें सांगे तें जेंवि अंबु कमळाला ॥
 त्यांच्या मना रुचे, दे न दिसों कपटींद्र जंबुक मळाला ॥ ७ ॥
 न्हावनि येवनि पाहुनि दीन पुसे व्याघ्र, “वद, नवा घाला ॥
 पहलामा कां दिससी,” सांगे तो म्लान-वदन वाघाला ॥ ८ ॥
 केहे म्हणे परिसावें, “वदला जें किमपि आम्बु खोटा तें ॥
 थिग्न व्याघ्रातें माझ्या सामर्थ्यें भरिल आजि पोटातें ” ॥ ९ ॥
 व्याघ्र म्हणे “हें नलगे घालिन मृग-येंधर्पी नवा घाला ॥
 देखील या भुजांचें बळ फळ याहुनि पानें वाघाला ” ॥ १० ॥
 गेला तो तेजस्वी अभिमानी व्याघ्र भय्य सोडोनी ॥
 तों आला आम्बु तया केरु म्हणे साध्य भाव जोडोनी ॥ ११ ॥
 “वदला ‘व्याघ्रोंमिष विष तुज स्वाऊदे,’ असेंचि भुंगस, खा ॥
 ऐसें कसें म्हणों मी लघु परि नूं मेरुहुनि तुर्ग मखा ॥ १२ ॥
 हें ऐकतांशि वंशैकवचन शरण जाय तो चिळाला हो ॥
 शिर्षीं म्हणे ‘न मेलों हाचि महालाभ मज मिळाला हो ’ ॥ १३ ॥
 वृकही आला त्याला केरु म्हणे “मज मृगामि रक्षाया ॥
 ठेवुनि गेला प्याघ्र क्षीसह येणार सर्व भक्षयाया ॥ १४ ॥
 वांच, मरमि कां लोभें, मांसाशा शीघ्र सांड गा जा गा ॥
 हें ऐकतांशि निसटे भ्राता तत्काळ लांडगा जागा ॥ १५ ॥
 मग भुंगसासहि म्हणे “आम्बु वृक व्याघ्रगायही नकुळा ! ॥
 म्यां जिक्कोनि पळविले तेथें तुज काय लाभ हीनकुळा ? ॥ १६ ॥
 पुढीं न भंगितां मज कोण मृगाला शिवे कवळ खाया ॥
 मी आपदवर आहे, परि तुज नाहीं विवेक वळखाया ॥ १७ ॥
 नकुळ म्हणे “आम्बु वृक व्याघ्रहि जिक्कोनि पळविले जेणें ॥
 तेणेंसी न झगडणें येणेंचि भलें, न या मृतें एणें ” ॥ १८ ॥
 ऐसें मंत्रबळें वृक-नकुळ व्याघ्राम्बु मोहुनी चवथे ॥
 जंबुक निर्भय शिलें मृगमासाची वर्नां सुल्लें चवथे ॥ १९ ॥

१ कोल्हा. २ हरिणांच्या कळ्यांच्या नायकावर. ३ पृष्ट, चांगले. ४ साध्य गोष्ट
 अगर हेतु योजून. ५ बाघाचें मांस. ६ उंच. श्रेष्ठ. ७ लबाडकोत्याचें भायण. ८ हरिण.
 ९ मसलतीच्या जोरावर,

ऐसेचि कृतग्रहें साधवें आत्मकार्यें नैपुण्यें ॥

अपचमनाऽर्थे करावीं होईल स्वार्थ-सिद्धि तें पुण्यें ॥ २० ॥

—आदिपर्व अ० २०

(३) हंस व काक यांची स्पर्धा.

पुर्वी सागर-तीरीं साधु नृपाच्या पुरांत एक धनी ।

सन्मान्य वैश्य होता मांदे ज्याच्या स्वधर्म-भीति मनीं ॥ १ ॥

त्या धनिका वैश्याचे होते बहु पुत्र पौत्र गुणवंत ।

त्यातें आधींवांदे गौरविती सर्वदा सद्य संत ॥ २ ॥

त्या वैश्य-कुमारांचें भय्नी उच्छिष्ट एक काक सदा ।

बाळक उदार-मतिने न वदति वार्ध्या कदापि साध्येमदा ॥ ३ ॥

देती वैश्य-कुमारक मांसौदन सेवया वहे मांदे ।

मधु घृत पायस वायस स्नाय सदा पक्षियांसंघे भांदे ॥ ४ ॥

सागर-तीरीं तेथे आले देखे कदाचित् मरौळ ।

जे शुक्काकळभोजन करिती बिसतंगु भक्षुनि कराळ ॥ ५ ॥

पाहुनि हंसांतें ते बाळ स्वोच्छिष्टांपिंडपुष्टांतें ।

म्हणती मुखि विहंगा सर्व-खग-श्रेष्ठ त्या सुदुष्टांतें ॥ ६ ॥

जवें मूर्खपणें तो मानीं बाळोक सर्व साधार ।

अधिकषि माजे स्तवने न विचार करी मर्त्यार्मसाधार ॥ ७ ॥

गेळा उडोनि गगनीं मग नीच स्वर्ग्ये काक तो त्यांत ।

साभुंत बळ जसा कीं काचमणी परम-शुद्ध मौर्यांत ॥ ८ ॥

जाणे त्या हंसांत श्रेष्ठ जया ज्याभिं तो म्हणे काक ।

होवे उडो, तुजें बळ पाहों दे, मम्मर्मप ये, ठाक." ॥ ९ ॥

ऐसें वायस वदतां हंसानि ते हंस त्या स्वर्गापसदा ।

कीं शुद्धासीं मत्सर मूर्ख करी ज्यांत नाप पाप सदा ॥ १० ॥

म्हणती हंस तयांतें " गर्व-भरे कश्मिं यायसा चार ।

आम्हीं मानसवासी सर्व स्वर्गांचेहि राय साधार ॥ ११ ॥

आम्हीं सुदूरपाती हंस स्वर्गामांजि पूज्य स्वर्गनाचा ।

धीरधि-नीर-विहारी जलकेलि करूं नदींत गंगनीच्या ॥ १२ ॥

१ भीति देणारी. २ श्रीमंताच्या घरची उत्तम पद्धतें स्थापन मत झालेले तो काकळ पक्षिश्रेष्ठबरोबर भांडूं लागला. ३ हंस. ४ मलीन आचरणाचा. ५ पक्ष्यांतल्या अधमाळ ६ आकाशांतली गंगा-मदाविनी.

करिसी बरोबरी नूं हंसाची काय वायसाऽपसदा ।
 करितो घात तुझा मद, मारीलचि जो गृहांत साप सदा ॥ १३ ॥
 रे बलिपुष्टा ! दुष्टा ! कैसा हंसासमेत उडशील ? ।
 साहस करितां सहसा स्पष्ट व्यसनार्थवांत बुडशील ” ॥ १४ ॥
 वायस बहु हंसाच्या दितवचनाची करुनि कुत्सा हें ।
 वदता झाला त्यांसीं पुनरपि तो गर्वराशि उत्साहें ॥ १५ ॥
 “ शत पात जाणतो मी उडेन एकैक पात शतगावें ।
 मजसीं उडतां अन्या खगमांचें पक्षिवीर्ये न तगावें ॥ १६ ॥
 गति शत दावीन तुम्हां तेव्हां माझे कळेल बळ साचें ।
 निवडे निकटचि वणें, दूर समचि पद्य पुष्प पळसाचें ” ॥ १७ ॥
 ऐसें पुष्कळ बोले दावी बहु गर्वें मूढ तो करट ।
 स्तनमान काय पावे जरिहि उरीं वृद्धि पावले करट ॥ १८ ॥
 हांसोनि एक हंस ध्वंश्रासि म्हणे “ तुझ्या गती शतशा ।
 आम्हीं हंस समस्तहि एकचि गति जाणतो दुज्या न तशा ॥ १९ ॥
 जाणें एका गतिला त्याचि गतीनें उडेन आकाशीं ।
 माने तिनें उडें तूं ” बोले ऐसें मराळ काकाशीं ॥ २० ॥
 तों बहु हांसति जे कीं आले होते मिळोनि तज्ज्ञाती ।
 शतविभगतिहुनि अधिका परि तुच्छा भासली अतज्ज्ञां ती ॥ २१ ॥
 “ शत-पात-पंडितासीं या अस्मन्मित्रबंधुकाकाशीं ।
 हा एकपातमात्रज्ञाता कैसा उडेल आकाशीं ॥ २२ ॥
 एका पातांतचि या हंसाला हा स्वबंधु हारवितो ” ।
 ऐसें हांसति वायस खयोत परी करि क्षमा रवि तो ॥ २३ ॥
 हंस उडे तो त्यासीं स्पर्धेनें कावळा उडे व्योमीं ।
 शतपात पातकाल्य दावी सांगों प्रकार किति तो मी ॥ २४ ॥
 उडून प्रभुलें जीं होतीं शतसंख्य ठाउकी पतितें ।
 तीं सारीं दाखविलीं हंस-प्रवरापुढेंचि त्या पतितें ॥ २५ ॥
 स्व-जाति-श्रेष्ठाचें गतितांडव पाहतांचि काकांनीं ॥
 हर्षभरें नभ भरिलें ‘ का का का का ’ अशा स्वहाकांनीं ॥ २६ ॥

१ निंदा, धिक्कार. २ शंभर प्रकारचीं उडणें. ३ कावळ्यास. ४ पापाचें घर असा तो
 कथक. ५ गमनें.

अप्रिय बोलति पुष्कळ हांसति बहु हेळसोनि हंसाते ।
 अवमानिती अमंगळ लळ ते लगकुळशिरोवैतसाते ॥ २७ ॥
 सद्गुपाते हंस उडे काकाहुनि हीनचक्रित्ता भासे ।
 ऐसें सुहृतेभरि तो दार्वी तो काकमेडळी हांसे ॥ २८ ॥
 हंसांमि काक म्हणती हा हागविळाचि कीं भवज्जाती ।
 आर्याकडी दुरानि न्या सर्व मराळोलमें अवजा ती ॥ २९ ॥
 मग पश्चिम दिग्देशीं क्षीप्र शिरे हंस काकही मळथी ।
 तिकडे होता कर्णा ! गंभीर अपार खोल तो जळथी ॥ ३० ॥
 मागें धांवे वायस हंस पुढें सोडिला जसा तीर ।
 स्पष्टेंत काक नेणे कीं केवळ दूर राहिलें तीर ॥ ३१ ॥
 पक्षांचे बळ सरलें, गर्व मनींषा मनांतचि मिराला ।
 वे धाक काक, सागर सर्वत्र दिसे, निराश्रय विराला ॥ ३२ ॥
 न दिसे अग नग मग तग गगनीं स्वग नीच काय काडील ।
 चिनीं म्हणे ' समय हा मज काळाच्या झुळांत वाडील ' ॥ ३३ ॥
 जाऊनि दूर आला किंवा नाहीं असें किरे पाहे ।
 राहे न करि उपेक्षा हेम स्वळांर्षादि काळजी वाहे ॥ ३४ ॥
 आला हमापार्थी प्रतिक्षण क्षीणशक्ति करटपर्ती ।
 आतां पडेल ऐसे जागुनि न्या स्वावया मकर टपती ॥ ३५ ॥
 अवलोकिला मराळें अत्यांतामत्रपतनें पामर तो ।
 मग आणिलें मनीं कीं यावरि मीं न करितां कृपा मरतो ॥ ३६ ॥
 रक्षावाचि, उपेक्षा व्यसनीं अरिर्षादि न करिनीं संत ।
 पाहें नयेचि भांगीं बळ असतां दीन-मनुचा अंत ॥ ३७ ॥
 ऐसें सत्पुरुषव्रत भाद्रविळ मग म्हणे मराळ ' अगा ! ।
 बहु-गति-चमुरा पतिनें शत कथिलीं त्यां स्वयेंचि काकसगा ॥ ३८ ॥
 परि जे निजगुणपतिन आम्हांसि न सांगसीच कां गा तें ।
 झालें सकळ परस्पर दूर उदास्यें नभानं सांगतें ॥ ३९ ॥
 वद काय नाम काका या पाताचें धनीं असे हा कीं ।
 न्याहनि वेगळाचि स्पष्ट करीं मौन एकदा टाकीं ॥ ४० ॥
 ये ये ब्रह्मकरि हा मीं हेम तुझा वाट पाहतो करटा ।
 या लक्ष-योजनांबुधि परतरीं आमुचा अने वरटा ॥ ४१ ॥

मेरीं नार्कीं कार्नीं धारोदक, पद्य जाहले ओले ।
 केवळ विग्रहळ दुर्बळ तो सळ आतंस्वरें असें बोले ॥ ४२ ॥
 “ का का शब्द करुनीं समतीं त्यांच्या कुळांत मीं झालीं ।
 प्राणोपायन घेउनि तो आतां शरण मीं तुला आलों ॥ ४३ ॥
 ने मज सागरतीरीं हंसा दे प्राण-दान दीनातें ।
 बहतां व्याकुळ झालें भ्यालें या दुस्तरा नदीनातें ” ॥ ४४ ॥
 ऐसें वदतां पहला सिंधुजर्दीं काक धाक पावोनी ।
 त्याच्या समीप गेला सद्य जनोत्तंस हंस धावोनी ॥ ४५ ॥
 हंस म्हणे “ रे काका सांगत टोतासि पात शत जाणे ।
 आत्मश्लोपा ज्यांत, स्मर तें ज्ञाति-प्रमोद-कर गाणें ॥ ४६ ॥
 मजहनि अधिक तूं कीं इतुक्यांतचि भागलासि सांग मला ।
 शत-पात-पंडिता तुज हा अम अल्पा पर्थीच कां गमला ” ॥ ४७ ॥
 काक म्हणे “ मीं भ्रष्टनि उच्छिष्टें फार मातलों बा गा ।
 कीं आपणासि मानीं गरुडचि हंसेत्तमा महाभागा ॥ ४८ ॥
 म्यां काक अन्य स्वगही पुष्कळ अवमानिले अदब मदें ।
 ऐकविलीं बा तुजही दुर्वाक्यें सज्जन-श्रुति-अमदें ॥ ४९ ॥
 हो भेट भेट हंसा ! अससीं तूं दश रक्षणीं आंगें ।
 पाक्षिति संत व्यसनीं दीन शुक्रें बधिर आंघळे पांगें ” ॥ ५० ॥
 ऐसें वदे रडे बहु खाय गटकळ्या जळांत करि ‘ का का ’ ।
 धांवें मराळ घरणीं कवळुनि काही श्रणांत वरि काका ॥ ५१ ॥
 बाहे त्या दीनातें पृष्ठीं तो प्रश्रवाहनहि हंस ।
 घेउनि गेला सागर-तीरातें सर्व सज्जनवतंस ॥ ५२ ॥

—कर्णपर्ण अ० २८

(४) ब्रह्मदत्त राजा व चिमणी यांची गोष्ट.

भीष्म म्हणे ‘ ऐक नृपा ! संवाद सखें सदा करायाची ।
 ती पक्षिणी प्रियसखी होती त्या ब्रह्मदत्त रायाची ॥ १ ॥
 केला अंधनृप-तनय, कारण कथितां नृपा ! तुला याचें ।
 त्या नृपगृहांत होतें स्थान विल्याचें तिच्या कुलीयाचें ॥ २ ॥

निजे-नृप-पुत्रार्थे फळ-द्वय अमृत-स्वादु नित्य ती आणी ।
 माना-देजादि कथा सांगे, बोले मनोहरा वाणी ॥ ३ ॥
 न गमे नृपा पळ दिसा गेली ती पछिणी जरि बरावा ।
 सांजे येउनि भेटे बोले सुख होय त्या तरिच राया ॥ ४ ॥
 धात्री खेळवि नित्या-परि तो खगबाळ मृदु-शरीर गडी ।
 नृपपुत्र एकदा त्या दृढ छुटीनें बळें धरी रगडी ॥ ५ ॥
 सोडविलां सोडीना कर्म-विपाका न बाळ तो भ्याला ।
 ज्ञाते केवळ शिशुला किंवा दृढमुष्टि म्हणति लोभ्याला ॥ ६ ॥
 राजा धांवुनि येउनि दे त्या वक्षस्थळीं पदं पित्याला ।
 मृत जाणुनि सर्वांगीं शोकातें ज्ञानवान् तरपि त्याला ॥ ७ ॥
 साधु खर्खासुतवातें धात्रीतें शोकतप्ततनु गांजी ।
 कीं तीच आपणाला अन्यायें प्रामि होय अनुगां जी ॥ ८ ॥
 तोंचि फळद्वय घेउनि आलीं राजर्षिचीं अनव्याली ।
 सुत मृत पाहुनि स्ववळे, धात्रीं योजी जसें मन व्याली ॥ ९ ॥
 शोकें रडली पडली किति वर्णावा महाविलाप तिचा ।
 नेत्रें फोडुनि करी अंध स्वसुतप्र सुत हर्षोपतिचा ॥ १० ॥
 भ्रूपासि म्हणे ' रे ! धिर्त-विभस्ताऽरक्षणें पतन नरकीं ।
 नेणसि भूतदयेनें विधि-छोकीं जोडिती वतन नर कीं ' ॥ ११ ॥
 विप्रिय करुनि जाऊं लागे तो ब्रह्मदत्त सुखगीतें ।
 विनवी तें परिस्वार्थें ज्याच्या होतें अर्नत सुख गीतें ॥ १२ ॥
 " सखि ! अश्विलै-विक्रता-हर-सुगुणे मधु-वाणि पूजनीये तें ।
 सख्य स्यमुनि न जावें जें कामा स्वर्ग-भूजनीं येतें ॥ १३ ॥
 त्यजिला म्या सन्य तुवां ग्यागावा खेद, जाहलें वीट ।
 सखि ! बहूतां दिवसांचें प्रेम, तयाचा धरूं नको वीट ॥ १४ ॥

१ आपल्या पिशाकरितां एक व राजपुत्राकरितां एक अशी दोन मधुर फळें ती नित्य
 आणि व अनेक देशांचे वृत्तांत सांगून राजाचें मन रंजवी. २ दृढमुष्टि हें पद बाळ किंवा
 लोभी यालांच लागेल. बाळ दृष्टनें मूठ सोडीत नाही, लोभ्याच्या मुर्खतला पैसा मुटत नाही.
 ३ त्या पिलाला आपल्या उरावर स्थान दिलें, (ठेवलें) व जागता असूनही शोकाकूल झाला.
 ४ जुनी मैत्रीण. ५ पृथ्वीपतिचा. ६ आश्रयाला राहून विश्राम ठेवणाऱ्याचें रक्षण न केल्यानें.
 ७ सर्वे दुःखे नाहीशी करण्यासारखे सद्गुण जिच्यांत आहेत अशी, मधुर भाषिणी व पूज्य
 अशी. ८ परत्वेकां व इहलोकां जी मैत्री उपयोगी पडते.

वस निज-गृहीं, वदत जा शब्द सुधा-मिश्र, मी न कोप-रत, ।
 तूं आपणा करूं मज-लाहि सुधामीं अमी नको, परत, ” ॥ १५ ॥
 ऐकुनि भूप-वचन हें गगन-गता ती म्हणे “ अगा राया ! ।
 झालें विप्रिय यास्तव जात्यें सोडुनि मी अगारा या ॥ १६ ॥
 अप्रियकारि जनाचा अणुमात्र धरूं नयेचि विश्वास ।
 तुज म्यां त्वां मज पाहुनि सोडावे दीर्घ उष्ण निश्वास ॥ १७ ॥
 जेधे विरोध तेधें न वस्तावें त्यजुनि नीतिची पदवी ” ।
 ऐसें त्या षटकेला तद्दयान्ध प्रभु स्वयें वदवी ॥ १८ ॥
 तेधुनि गेलीच खगी देउनि मित्रात्मजासि अंधपण ।
 त्यांचें सख्य निरुपमचि होतें, सरला क्रणालुबंध पण ! ॥ १९ ॥

—हरिवंश. अ. २

(५) आस्तीकजन्म.

एक जरत्कारू नांवाचा तपोनिष्ठ मुनी होता. त्याचे पितर अधोगतीस जातांना त्यानें पाहिले. कारण विचारांतच त्यांनीं सांगितलें कीं ‘ तूं विवाह करून वंश चालूं दे ’ जरत्कारूनें वामुक्तीनागाच्या बहिणीशी लग्न लावलें, व ती सगभे आहे असें कळतांच, व आपलें वीर्य अमोघ आहे असें जाणून कांहींतरी निमित्त काढून त्यानें तिचा त्याग केला. तिच्या पोटी आस्तीकऋषि जन्मले.

श्रीस मुनि म्हणे, ‘ अप्रिय करितांचि त्यजिन तत्क्षणीं तुजला ।
 विप्रिय सोसी विपयी, हा विपयाकारणें नसे सुजला ! ’ ॥ १ ॥
 त्या शब्दें कपिततनु झाली झंझानिलें जसी कदली ॥
 पदलीना ते साध्वी मान्य करुनि ‘ बहु बरें ’ असें वदली ॥ २ ॥
 भयश्चितता मृगाची, शुनकाची जागरूकता शिकली, ॥
 ती इंगितशता ही काकाची, म्हणुनि सेवनीं टिकली ॥ ३ ॥
 पत्नी अंतर्वत्नी होतांचि म्हणे मनांत तो ‘ जावें, ।
 हा स्नेहपाश कैसा तोडावा, यासि काय योजावें ? ’ ॥ ४ ॥
 एका समर्थीं स्त्रीच्या अंकीं ठेवुनि शिर निजे श्रमला ।
 साध्वीस तोच अवयव सर्वावयवांत धन्यसा गमला ॥ ५ ॥

१ चांगल्या गृहीं. राजवाळांत. २ या गोष्टीचें सुंदर रहस्य पुढील आर्यांतच दिलें आहे.
 ३ पतिसेवा तिनें किती जपून केली तें या आर्येंत सांगितलें आहे. ४ सगभे.

संध्यासमयावधि पति विजला न उठे म्हणोनि ते व्हाली ।
 निद्राभंग कराया न करायाही सती मनीं भ्याली ॥ ६ ॥
 निद्राभंग बरा परि न बरा आवेइयकक्रियालोप ॥
 करुनि विचार असा जों उठवी तों विप्र तो करी कोप ॥ ७ ॥
 “कांगे भुजंगमे, त्वां मजला निद्राभरांत जागविलें ? ।
 काय करसील भर्कीं सिर ठेवुनि तुज उदंड भागविलें ॥ ८ ॥
 जातों न साहवे मज ऐसा अवमान पळहि हा कांहीं ॥
 घृहसुख पुरे, कळविलें शळचि उठले शिरांत हाकांहीं ॥ ९ ॥
 अस्तामि खालिला रवि संध्याविधि अंतरेल या भावें ॥
 म्हणसी जागविलें तरि माझे सामर्थ्य तुज ममे ठावें ॥ १० ॥
 मीं निजलो असतां बड कैचें अस्तामि जावया रविळा ॥
 म्या काय घृतांत ख्यात म्यतपः प्रताप हारविला ? ॥ ११ ॥
 शत्रुनि दोष ठेवी तो काय किर्ता प्रकार बोलया ॥
 स्नेहाचा निजखिनीं तेगहि येऊं नदेचि भोल्याया ॥ १२ ॥
 जातां बीस म्हणे, ‘मीं होनीं सुस्वरूप या तुझ्या भवनीं ।
 गेल्यावरि वासुकिला सांगावें योग्य हा जन म्येवनीं ’ ॥ १३ ॥
 नमुनि जगन्कार म्हणे ‘नसतां अपराध टाकितां दासी ॥
 द्विजराज तुम्ही या अप-वादा कें घाल हर्षे चांदासी ॥ १४ ॥
 वासुकिनें ज्या अर्थें या देहें पुजिले भवचरण ॥
 अजि वरद, अहो वत्सल, आहे कीं में नसे तुम्हां स्मरण ’ ॥ १५ ॥
 विप्र म्हणे ‘स्वप्नभीं आहे गुणमणिकरंद कवि शिष्ट ।
 शापत्याकुळमातुळकुळविपदगंवरंदक विशिष्ट ’ ॥ १६ ॥
 चिंतामणि पेटीला कीं जेंचि निधानकुंभ सुधितिला ।
 कीं अमृतम कुपिला बहू गौरव दे तिखाच कुधि तिला ॥ १७ ॥
 उत्तम समयीं झाला पुत्र तिला, प्रकटतां रवि प्राची ।
 जसि शांभे नमि तेजें तीं भार्यां फार फार विप्राची ॥ १८ ॥
 आम्नीक नाम न्याचें ठेवुनि माननि लाभ लाभाचा ।
 वासुकिनें स्वप्राणाहनि सदा रक्षिला भला भाचा ॥ १९ ॥

—आदिपर्व अ. ५

१ सर्पण, वासुकी नागाची बहिण. २ ब्राह्मणाच्या निर्याक्येचा लोप घरा नव्हे. ३ हा जन (मी) उत्तम रक्षणाम योग्य आहे, माझे उत्तमप्रद्वरें रक्षण करा असे आपल्या भावाला सांग. ४ शापाने ध्याकुळ झालेल्या मातुळकुळाला विपतिरूप सागरांतून तारून नेणारी नाव.

(६) बळीचें औदार्य.

मग हरि जाय बळिकडे जेथें श्रीनर्मदानदी नांदें ।
 जी सहजपान घडतां स्वर्गीं बहु शर्मदान दीनां दे ॥ १ ॥
 मखमंडपांत येतां वामन धाम न सुनित्रजीं राहे ।
 तेजें धरित झाले, घट्ट कोण असा रवीस जो साहे ? ॥ २ ॥
 भार्गव सशिष्य उठले सभ्य जनहि अग्रिहि स्वकुंडांत ।
 देहांत सर्व सास्विकभाव ' नमस्तेस्तु ' वर्ण तुंडांत ॥ ३ ॥
 स्वकरें आसन मांडुनि बहुमानें नमुनि बैसवुनि बटुतें ।
 गुरुदुनि शतगुण पूजी बळि मेळविता न अन्यजन पटु तें ॥ ४ ॥
 श्रीचरण प्रक्षालुनि वाहे सकुटुंब मस्तकीं सलिला ।
 जें शंकरतापापह तीर्थांचें तीर्थ ताप दे कलिला ॥ ५ ॥
 कर जोडुनी बळि म्हणे " सर्व ब्राह्मणशिरोमणे आयीं ।
 वद वदनें वा आहें मी सिद्ध करावया तुझ्या कार्या ॥ ६ ॥
 हें कुळ पवित्र झालें तृतीतें आजि पावले पितर ।
 अंतरक्षणपट्ट हरिसा तूं तुजसम बटु न देखिला इतर ॥ ७ ॥
 झाला सफळ कतु हा सुदुत हुताशन समस्तही एणें ।
 येणें केलें मूर्ते नादें त्वां चित्त म्या दिलें एणें ॥ ८ ॥
 अर्थी तूं गोधन गृह कन्या सुधाम सुगजरथ वाजी ।
 घे देतो तीहि करिन सफळा इच्छा असेल अथवा जी " ॥ ९ ॥
 बटु बोले " या वेशीं म्हणता निःसत्व याचका नाहीं ।
 ऐसा पुरुष परिशिळा वृद्धांच्याहि न न याच कानांहीं ॥ १० ॥
 प्रन्हादसुत विरोचन तव तात परा घना जसा वायु ।
 दिजवेष सुरांतें दे जाणुनिही सर्व आपुलें आपु ॥ ११ ॥
 तूही सुकीर्तिभाजन हा जन आला म्हणोनि यांचाया ।
 त्रिपदपरिमिता वसुधा दे आजि पदें गणुनि यांच्या या ॥ १२ ॥
 जगदीश्वरा ! वदान्या ! उचितार्थे परिग्रहांत अघ नाहीं ।
 कण तीन चार खातक पी परि होई न नृप अवनांहीं " ॥ १३ ॥
 भूप म्हणे " द्विजपुत्रा ! वृद्धबहुमता मुखें वदसि वाणी ।
 बालिशमति बाळचि तूं, असदसि हि वरिच दिसे संदसिवाणी ॥ १४ ॥

१ भृगुकच्छ (भडोच) शहरीं बळीचें अश्रमेध यज्ञ मांडला होता. २ तेज. मुनि वामन
 येतांच निध्रम झाले हा भावार्थ. ३ बळीचे गुरु शुक्लचार्य. ४ वार्डट तलवार वरच
 चांगल्या तलबारीसारखी दिसते, वस्तुतः तशी नसते.

द्वीपश्चि देवारा बहु म्बुजसि तथा विपदमात्र दे वसुधा ।
 गंधश्चि मागसि त्यात्वा जो पुष्कळ पाजजार देव सुधा ॥ १५ ॥
 माघा याचक व्हावा पूर्णाखिलकाम निन्य सुखवासी ।
 तत्सम न चातकहि कीं न परा परि तो घनासि दुख वाली ॥ १६ ॥
 धे हू पटो बटो मजपासुनि मागोनि भूमि हृत्तिकेरी ' ।
 बळि अर्पिहृति चालवि बहु दाने, जेवि मधुपट्टनि कोरी ॥ १७ ॥
 वामन म्हणे " प्रिय विषय जितुके या त्रिभुवनांत आहेत ।
 तेही अजिता घाचा पूर्ण करायो न शकति वा हेत ॥ १८ ॥
 जो विपदमहीलाभें संतुष्ट त्रिभुवनेश्वरा ! नाही ।
 होइल न सनैववर्ष द्वीपेही पूर्णकाम तो कांहीं ॥ १९ ॥
 समद्वीपेश्वराच्या इच्छेनें सर्वदां तळमळेल ।
 नृष्णामळे न पावुनि सुविदेका चिनिचें जळें मळेल ॥ २० ॥
 समद्वीपेश्वर ऐकलसो पृथुगयादि ही वा ! जे ।
 अर्थांहीं कामांहीं नृष्णान्तां न पावले राजे ॥ २१ ॥
 संतुष्ट पुरुष सहजे लाभेंचि सुखें करुनि वर्तनसे ।
 होतात असंतुष्टा प्राप्त सकळ लोक असुखगतें तसे ॥ २२ ॥
 भवहेतु असंतोषचि संतोषचि मुक्तिकारणें होतो ।
 हाचि असुखरुम दुसरा यापरि केही न पावणें हो तो ॥ २३ ॥
 जो संतुष्ट यद्दृच्छालाभें ब्राह्मण संदेवही असतो ।
 वाटे तलेज असा बहुनेजस्कर नदेंह सुभाग्य तो ॥ २४ ॥
 द्विजनेज असंतोषें शयेंनेचि ज्यलन जेवि तोयांत ।
 हालाहलांत दृगुण जें जेसा काय तेवि तो यांत " ॥ २५ ॥
 म्मिन करुनि बळि म्हणे तो " ध्यावें बापा बटो यथाकाम " ।
 भूदान शायया धे जळपात्र न आंळस्योनि नें धाम ॥ २६ ॥
 विष्णुमतांन जाणुनि मृदानाज्ञा तथा न भाग्य दे ।
 वारावया प्रवर्ते निज शिष्यांन प्रवृत्तिमार्गें यदे ॥ २७ ॥
 " हा हरि अतिनिमनय वरिवरि वरनां गोट श्रौंयसा, धायो ।
 कपटें पदु बटु हांडनि आला अरि देवकायें साधायो ॥ २८ ॥

१ उपजीविक चालावणारी. २ हनी मदग्यावाने ज्या अमरांची शक्ति चालवितो तशी बळी याचकांची शक्ति चालवित असे. ३ नव खंडांसह द्वापाने. ४ प्रसन्नतासुपजळ. ५ लोपून जाणे. ६ संभावितामागसा.

म्हणतो पदत्रय परि व्यापिल हा विश्वाय विश्वास ।
 हो सावधान कपटि प्रभुचा धरितोसि काय विश्वास ॥ २९ ॥
 ज्ञानें मला समजलि स्पष्ट कपटहुदि विण्युची गूढा ।
 सर्वस्व यासि देवनि मग कैसा वर्तकील रे मूढा ! ॥ ३० ॥
 पदपुग भरेल करिशिल मग काय तृतीय बटुपद भराया ।
 बहुधा तूं विटलासि स्वमनीं मानुनि कटु पदभरा या ॥ ३१ ॥
 असुरभेडा जेजें होतो संपूर्ण तृत्तिचा अंत ।
 ज्यांत विचार नसे त्या दानातें न प्रशंसिती संत ॥ ३२ ॥
 कीं तृत्तिमान् पुरुष जे त्यांसि घडे दान यज्ञ तप कर्म ।
 बुद्धतां तृत्ति बुढे जन, जोडावा व्याकुळें कसा धर्म ? ॥ ३३ ॥
 धर्मार्थकामकीर्ति स्वजनार्थ विभागितां स्ववित्तातें ।
 या लोकीं परलोकीं पुरुषाच्या हर्ष होय चित्तातें ॥ ३४ ॥
 असतां वृद्धमूळ द्रुम साहुनि आघातही सुखें वांचे ।
 मग वरिचेवरि त्याच्या ठायीं फळपुष्पसंपदा सांचे ॥ ३५ ॥
 केवळ सत्यें रिक्तचि जन निश्चयि केवळानृतें होय ।
 कांहीं तें कांहीं तें हित धरितां तृद्धनीतिची सोय ॥ ३६ ॥
 अनृत वदावें राया ! निःशंकचि तृत्तिसंकटीं नैर्मी ।
 गोविप्रपरित्राणीं जैवि विवाहीं, न दोष या कर्मी ॥ ३७ ॥
 बळि गुरुसि म्हणे “ स्वामी कथिला त्वां धर्म या जना सत्य ।
 इद्रोगशमविता तूं शिष्यांचा सुहृत्तराज नासत्य ॥ ३८ ॥
 पूर्वी भू वदली कीं ‘ अतिदुःसह सर्वभार साहेन ।
 परि मीं स्पष्ट अनृतपरनरभर परमोय पळ न वाहेन ’ ॥ ३९ ॥
 नरक, हरिद्रत्व, पदबंध, मरण, असुखसिंधुं हो ! मी तों ।
 यां पाहनि भीत नसें जैसा बहु विप्रबंधना भीतों ॥ ४० ॥
 जरि याचितार्थ न पवे सुखरोमांचाव्य आंत वरि काय ।
 तत्काळ याचकाचा जे न करी दान तेंहि तरि काय ? ॥ ४१ ॥
 साधु करिति सर्वस्वें भूतांचें श्रेय, दे वपु इधींषी ।
 वेतात साधुची वा याचक संपत्ति मेघ उदधीची ॥ ४२ ॥

१ धर्म, अर्थ, काम, कीर्ति प्राप्त होतात. २ विनोदांत. ३ अश्विनोक्तुमार. ४ अस-
 त्यांत रमलेल्या पुरुषांचा भार. ५ होवो, प्राप्त होवो. ६ या मुनीनें वृत्रासुराचा वध व्हाव
 म्हणून इंद्रास वज्र तयार करण्यासाठीं आपली हाडे दिलीं.

पुढजी ! कापुनि देतां विजयांतहि वचगळा व शिबिं कांहीं ।
 सुख साधुरीतिहीं जें दिवलें आंतासि तें न शिबिकांहीं ॥ ४३ ॥
 ज्या दैत्येंद्रांहीं हे भू भोगिनि मधुनि कपु करबोळें ।
 त्यांचे गिळिले लोकहि भोगहि, गिळिलें न एक वच काळें ॥ ४४ ॥
 पुढीं देह त्यजिते भविवर्ती पुढे जे सुख भोजि ते ।
 अति दुर्लभ सत्याचीं अद्वेमें सर्वही धन त्यजिते ॥ ४५ ॥
 मग या तुम्हां अज्ञांचा करितां परिपूर्ण काम, आंगांतें ।
 आलें दैन्य यज्ञस्कर कीं अयज्ञस्कर तुम्हींच सांगा तें ॥ ४६ ॥
 यास्तव देतो बटुला भूमि पदचय तुम्हीं वटा दे हें ।
 किति काळ अनुभवित हा शिष्य अनित्यें चळ्या परा देहें ॥ ४७ ॥
 नसतां अपराध मला जरि हि अधमें ककनि अरिभावें ।
 बहु बंधनादिकेही गांजिल साहीन तेहि तरि भावें ॥ ४८ ॥
 भ्याला ब्राह्मण झाला त्याचा वध तो नव्हे उचित मातें ।
 कीं प्रव्हादयज्ञातें ठावावा हाक कां सुचितमातें ? ॥ ४९ ॥
 सुरगण बळितें स्वविती पुण्यांच्या सर्व वर्षेती वरें ।
 कीं जाणोनि हि रिपुला विपुला संपत्ति अर्पिती हवें ॥ ५० ॥
 वाढे वामन सहसा, कोडे विश्वांत तनु असा फुगला ।
 झाला मन्नाभोन्मव ज्याला राहेल तो कसा झगला ? ॥ ५१ ॥
 होय त्रिविक्रम पुन्हां वामन तो विश्वविरचिता स्पष्टा ।
 बळिस अहंकृतिहरणा लावी तिमच्या पदाशिया कष्टा ॥ ५२ ॥
 गरुड वरुणपाशांनीं, प्रभुमन समजोनि, बळिस करकावी ।
 केव्हां ज्यालाहि वितो जो परमोदार जल्द करका वी ॥ ५३ ॥
 बळिबंधन अवलोकुनि वदलें सुरवृंद सर्व ' हा ! हा ! ' तें ।
 बाळमळ जमी माना हरि हरितो दामगर्व हा हातें ॥ ५४ ॥
 प्रसूति बळि म्हणे पुण्यशोका मीं ती स्वयें सृष्टा कांहीं ।
 वचन तुजें करावें या भावें कठनि शोळिजें नाहीं ॥ ५५ ॥
 तौ ये प्रहादप्रभु त्यासि करी बड बळि जिंजें नमनं ।
 जाणों म्हणे कदा तो गुरुपदपद्मान् अळि जिरेन मनं ॥ ५६ ॥

१ स्थेनापामूल कपोताचे रक्षण करण्यासाठी. २ तलवारीनें. ३ मीं पृथ्वी व स्वर्ग यांचा स्वामी आहे हा बलीचा गर्व हरण करण्यासाठी. ४ परम उदार मेघ जो गारा उत्पन्न करितो तो कधी कधी उगळ्याही (विजेच्या) उत्पन्न करितो.

प्रभुला प्रहाद म्हणे “ दिचळें होतें तुवांचि पद यातें ।
 हरिलें हि तुमंचि तुवां केवळ कारुण्य होय सदया तें ॥ ५७ ॥
 भुलवी जात्यांतें ही राज्यश्री स्पष्ट होय हाला हो ।
 प्रभुजी ! आतां बळिअळि या पदपदासवासि हा लाहो ” ॥ ५८ ॥
 विध्यावळि विनवाया ये, विधि विनवावयासि जां पाहे ।
 तीच्या बहुमानार्थं क्षणभरि चतुरास्य तो उगा राहे ॥ ५९ ॥
 राजी बोले “ प्रभुजी तुमचेंचि तुम्हासि काय अर्पावें ।
 कैसें जी जलदानें जलदानें सागरासि तर्पावें ? ॥ ६० ॥
 विश्वाचे उत्पादक परिपालक हेचि चरण संहरिते ।
 पदतीं स्वामी आपण म्हणुनि करुनि दुरभिमान अहं रिते ” ॥ ६१ ॥
 भगवान् म्हणे “ विधान्या माझ्या स्तुति करिति साधुरीतीची ।
 आइक, सुधा सुधा जन म्हणती परि काय माधुरी तीची ॥ ६२ ॥
 करितों अनुग्रह मनांतुनि जयावरि दयाभ मीं हरि तों ।
 त्याच्या सर्वार्थांतें, न पडों थाया तया भर्मी, हरितों ॥ ६३ ॥
 अर्पाहीं मद होतां होय पुरुष बहु अनम्र बा धात्या ।
 अवमानितो जनांतें मातें ही, ती पिशाचबाधा त्या ॥ ६४ ॥
 बहु पुरुषजन्म दुर्लभ तेथें अत्यंत सर्वहानिकर ।
 पापांचा शापांचा तापांचा होय गर्व हा निकर ॥ ६५ ॥
 ऐशा गर्वाचा क्षय माझ्याचि अनुग्रहें अगा धात्या ।
 मदनुग्रहेंचि तरले यासि जसे सेतुनें अगाधा त्या ॥ ६६ ॥
 आतां गतमद मत्पर झाला हा सविनया विधे यातें ।
 देइन जें बहु दुर्लभ हयें हासविन या विधेर्यांतें ॥ ६७ ॥
 अत्यद्भुत च्छळें या दुसरा जन कोण सत्य न त्यजिता ।
 यानें शुचिसत्वबळें हारविलें मज अशाहि अत्यांजिता ॥ ६८ ॥
 हा बळि सत्वें समधिक या प्रहादापितामहापरिस ।
 कीं उतरला बहु कसा म्हणसि कसा तरि पितामहा ! परिस ॥ ६९ ॥
 प्रहादाला होता गुरुचा माम्नाहि आश्रय पहा, या ।
 बाळिला एकहि नव्हता मत्कृत अत्यद्भुत छळ सहाया ” ॥ ७० ॥
 प्रभुवर बाळिस स्वसुखें प्रथम महाराज इंद्रसेन असें ।
 संबोधन करुनि वदे करुणेच्या प्रीतिच्या द्रवोनि रसें ॥ ७१ ॥

" येधुनि जाउनि हो नू माझ्या आझेकरुनि सुतलेस ।
 सद्गत्ताहुनि अधिक प्रेमास्पद मज गये न सुत लेस ॥ ७२ ॥
 तेथे तुझा पराभव सकतिल न करावपासि लोकेस ।
 मिहाच्या नाकीचा जो पीडिल कोण सत्य तो केस ॥ ७३ ॥
 निभित रहा सुतळीं रक्षीन सदा तुला सपरिवारा ।
 माता आपण भागे लागोंचि न दे मुलाम परि वारा " ॥ ७४ ॥
 या सुतें प्रहादप्रभुचा जो पौत्र महिवरेस तदा ।
 बह्नांजळि होय बहु प्रेमभरें करुनि गहिंवरे सतदा ॥ ७५ ॥
 " परमेश्वरा ! तुज दिलें म्यां त्रिभुवन, काय गोष्टि हे, राहो, ।
 ज्याणें न पाहिले हे श्रीचरण, धांति न्याचि येरा हो ॥ ७६ ॥
 या हस्तमन्मकांहीं तादृक्मद्रक्तिभाग्यहीनाहीं ।
 प्रभुच्या श्रीचरणांला केला सम्यक प्रणामही नाही " ॥ ७७ ॥
 ऐसें वदोनि बंधनमुक्त बळि प्रभुमि विधिनि व्हासी ।
 वंदुनि सुतळीं शिरला पावुनि भगवत्प्रसादमुद्रासी ॥ ७८ ॥
 प्रहादवंशजां लळ करि कन्याणाथें कनकपट तो की ।
 करि तो अहित पदार्थ त्याजवाया स्पष्ट जन कपट तो की ॥ ७९ ॥
 एवंच वेचक नव्हे करि बहु कारुण्य न व्यडल हरी तें ।
 प्रभुदृक दामा पद दे न सुषोदधिर्चाहि अय्य लहरी तें ॥ ८० ॥
 राजपदीं स्वर्गपदीं सत्यपदीं किनि कृपा बसुनि फुगती ।
 मुक्तीदुनी शतगुणें बळिराजाची अधोगतिहि सुगती ॥ ८१ ॥

—नामनपरिच.

(७) उषा व अनिरुद्ध.

सेवेन नंग-सुतेच्या त्या बाणाची सुता उषा होनी ।
 पाहे प्रभुमीं कीदा देवीची निकटवर्तिनी हो नी ॥ १ ॥
 इच्छीं अनुकूप-मगुण-पतिमीं कीदा तमीच नी धन्या ॥
 समजे म्मित करुनि म्हुणे नीतें नी श्रीहिमाद्रिची कन्या ॥ २ ॥
 " वत्से ! करिमिल तूंही ऐसीच प्रियतमासह कीदा " ॥
 या श्री-देवी-वचन-श्रवणें आनीत पावली कीदा ॥ ३ ॥

१ सुतल नांवाच्या पाताळ्याचा राजा. २ जीव, प्राणी. ३ भगवताच्या प्रसादाचा पर-
 ममंद. ४ पावेतीच्या. ५ शंकराशी.

पतिलाभ बंदल कपीं ऐसैं जों ती उषा मनीं आणी ॥
 तेंही समजोनि वदे भित-कल्पलता सिवा अची बाणी ॥ ४ ॥
 “ जो रमवील स्वप्नी वैद्याखद्वादशी निशा-काळीं ॥
 कन्ये ! तो दयित तुझा तूं त्याचें वचन सर्वदा पाळी ” ॥ ५ ॥
 सखिया इसती ईसविति म्हणती “ वांछित वरा उखा जाहो ॥
 स्वप्नी लग्नवन्हाडी आपणचि सुपात्र हे सुखाला हो ” ॥ ६ ॥
 करितां पति-प्रतीक्षा झाली बहु काममोहवन्नगा ती ॥
 व्हाया स्वस्था आली श्रीदुर्गेचेंचि भव्य यज्ञ गाती ॥ ७ ॥
 न निजे, जेवी, सेवी न जळहि तांबूलही न ती चावी ॥
 पांडुस्त्रांतें देह प्रतिपळ अति-कफिहीन तीचा वी' ॥ ८ ॥
 मिंदी शीत-करातें सेव्यहि वाटे तिला असेव्य जन ।
 आर्द्रहि नलगेचि म्हणे भाजितसे तापलें असे व्यजन ॥ ९ ॥
 पुसति वयस्या “ होतें काय तुला सांग नव्य धारा हो ॥
 क्लेशासि स्व-जन-हृदय मृदु हेंहि न आंग न व्यथा राहो ॥ १० ॥
 सखि ! न तुझा राहो दे शत्रु-भनामाजि गर्व लव तात ।
 यातें शिव-प्रसादें प्रबळहि लोकेश सर्व लवतात ” ॥ ११ ॥
 प्रभु-जल-केलि विलोकन-समयापासुनि फार मातें तें ॥
 हासी कथिति उषेच्या देहीचें व्याकुलत्व मातेतें ॥ १२ ॥
 माता धांवुनि आली, प्रिय-कन्येतें विलोकित्ती झाली, ॥
 चिर्ती बहु ती भ्याली, घर्माच्या अश्रुच्या भरें न्हाली, ॥ १३ ॥
 आळिगी कुरवाळी वदवी परि किमपि ती सुता न वदे ।
 हावी चिकित्सकांला तीस परम-भय तिचें सुतानैव दे ॥ १४ ॥
 पदुवैच वदति देव स्वस्थ रहा ईस लागली दृष्टी ।
 कीं अतिसुंदरपण हें न असैं अन्यत्र शोधितां सृष्टी ॥ १५ ॥
 अभिषेक करा, उतरा सेंचंप, लावा झुलीस आंगारा, ।
 सांगा राम-कैवच-मनु-पाठ, सुधा जवाळि असुनि कां गारा ” ॥ १६ ॥
 वदल्या चतुरा नारी “ केला देहीं प्रवेश तारुण्यें ।
 पति शीघ्र उषेसि मिळो पितृ-वात्सल्यें महेशकारुण्यें ” ॥ १७ ॥
 त्या उपरि भगवतीनें कथिल्या काळीं उषा सखी-साहिता ॥
 निज-हर्म्य-वरीं निजली स्वप्नी पाहे तसेंचि ती महिता ॥ १८ ॥

हाठें तें नवसंगीं होतात विकार भोगिलीज जे ।
 कुळदुषण मानी धी प्रबळविटे जेवि भोगिली लाजे ॥ १९ ॥
 कुर्मादसुता रामा तीस म्हणे " सखि ! चकं नको ताप ।
 घडतां स्वामी लंग कीसहि पुरुषासहि नसे पाप ॥ २० ॥
 तुज जो कांत सिधेनें दिवला तो विधुवनीं अलामाम्ब ।
 सखि ! तू कम्बा कन्या कोण दुजी पति जिचा असा माम्ब ॥ २१ ॥
 रामेसि उषा प्रार्थी " प्रियसखि ! न सुषेचि मम्मति भमली ।
 तू सांग उपाय, सुजनजिह्वा नच सांगता हित भमली " ॥ २२ ॥
 रामा सांगे, " कार्या करिल निजा तेंचि चिचळेखा या ।
 कविनीं न सुमैविदुनी कल्पलतेनें विश्वि ठेखाया " ॥ २३ ॥
 तत्काळ अप्सरा ती प्रभुपौत्रीनें समीप भाणविली ।
 पदुनि गळां अलिपीडा वांच्या निवदुनि तीस जाणविली ॥ २४ ॥
 देवी तीस म्हणे " सखि ! हे कार्य अशक्य कीं न कुळशील ।
 देवहि लोकहि ठावा परि विरहें तू उरांत उलशील ॥ २५ ॥
 याकरितां लिहितें मी त्रैलोक्यामाजि पुरुष जे महित ।
 सुदानवयक्षोरग-राक्षसगर्भवमानवां सहित ॥ २६ ॥
 देवकी ती आणी पद्मार्ते समदिन सदा मिदुनी ।
 प्रिय संसारांत करी सेविलि क्षेपणिहि न मदालिदुनी ॥ २७ ॥
 देवासुरादि सुपुरुष जे चित्रपटांत रेखिले होते ॥
 सादर सर्व उषेनें वळखाया दयिल देखिले हो ते ॥ २८ ॥
 मंदाचें भाग्य म्हणे ब्रज तारायामि बळ खिलारा ज्या ।
 त्या प्रमुखा पौत्र परम सुंदर अनिरुद्ध वळखिला राज्या ॥ २९ ॥
 वदनी स्मित करुनि उषा ' रतितम्कर हाच साच जाणावा ।
 सखि कोणाचा कोण घ्यानीं त्यां प्रथम नीट भाणावा ॥ ३० ॥
 कुलशील नाम याचें प्रथम मला त्यां अशेष कळ्यावें ॥
 मग मी कथिन उचित तें जन्मुनि पिशुयच सये ! न मळ्यावें " ॥ ३१ ॥
 सांगे देवी " ज्याची कीर्ति निवविती सुषा जशी तसा ।
 त्या श्रीकृष्णप्रमुखा सखि ! अनिरुद्धाक्य होय हा मत्तो " ॥ ३२ ॥
 ती तीस म्हणे " सखि ! करि बटून न लावुनि दिवस भेटि कसी ।
 नेवेंत विवेच्या तू श्रीलितयोगीं त्रै त्रिवभे टिकसी ॥ ३३ ॥

चिन्तांत मरण निश्चय वदतें वाहुन आण जागे हा ।
 आल्यें मरण तुला मीं सखि ! पात पाहूनि आण जा गेहा ” ॥ ३४ ॥
 देवी वदली “ जात्यें म्हणासे मज स्तवुनि साहसी आण ।
 करिल भगवती करुणा कीं वदसि मरेन वाहली आण ” ॥ ३५ ॥
 वदुनि अशी गुप्तपणें ती प्रभुच्या निस्त्यनवपुरा गेली ॥
 कीं कीर्ति सदुपकारीं करितां श्रमपात्र न वपु रागेली ॥ ३६ ॥
 मग ती अनिरुद्धातें पाहे जावुनि रम्यगेहांत ।
 ज्याच्या ऊषाविरहज्वर दुःसह सुप्रष्टह देहांत ॥ ३७ ॥
 वपभोग जिन्हा स्वर्गी चिंतित होता उषेसि चिन्तांत ।
 तद्रूपी तो तैसा लुब्ध जसा दृष्ट नष्टचिन्तांत ॥ ३८ ॥
 “ अनिरुद्धा ! यदुवीरा ! कुशल असे कीं तुला पहायाला ।
 आलें दृती होउनि मी बाणसुतासखी बहायाला ॥ ३९ ॥
 दिखलासि भगवतीनें जीन्हा स्वर्गी तुला समागम ती ।
 मरिप्रयसखी उषा पति-विरहें त्या जानकीसमा गमती ॥ ४० ॥
 प्राण उषेचे विरहीं यावरि यदुसत्तमा ! न वांचावें ।
 श्रात्याहि सुरा असुरा स्मरअहि अतिमत मानवां षावे ॥ ४१ ॥
 बळिसुत शोणितपुरपति बाण तयाची सुता उखा लाहा ।
 तुज ती तिस तू लाहे बा हें यश सत्सभासुखाळा हो ” ॥ ४२ ॥
 अनिरुद्ध म्हणे “ मज ने सत्य करीं स्वप्न रक्ष तीस मज ।
 जी उपकृति अत्यातीं देवि स्वल्पाहि लक्ष ती समज ॥ ४३ ॥
 तुज सत्य चित्रलेखे ! वाटो स्वर्गी विलोकिली परि ती ।
 करिती खरी परिसही बहु विकळ मन क्षणक्षणीं हरिती ” ॥ ४४ ॥
 देवी चिन्तांत म्हणे ‘ पावलि परमेश्वरी, उखा यास ।
 चंद्रासि चकोरीसी सेविल, हा जन जर्गी सुखायास ’ ॥ ४५ ॥
 मग अनिरुद्धासि म्हणे ‘ भेटवितें शीघ्र अंगना चाल ।
 दोषे परमानंदें पावुनि अन्यान्यसंग नाचाल ॥ ४६ ॥
 श्रीनारददत्ताद्भुत विद्येनें ती तयासि झांकून ।
 वेउनि जाय करू दे कोणा पुरुषाच्यांसि कांकू न ॥ ४७ ॥
 शोणितपुरांत ने त्या न धरूं दे विरहनेट वीरा ज्या ।
 अनिरुद्धासि उषेसी क्षण करुनि विनोद भेटवी राज्या ॥ ४८ ॥

ती तीस म्हणे "अनघे ! धन वे सोधुनि दिलें उखे नाच !

दोघे सावध वर्ता जेणें मन लेगई दुखेनाच " ॥ ४९ ॥

श्रीहरिहरांसि वेदुनि गांभर्वें सुत्र इष्ट संपादी ।

दुर्गावरविश्वसैं सोढी ती सुतनु दैत्यकंपादी ॥ ५० ॥

कांहीं काळ प्रेमें क्रीडा श्रीदावती करी राजा ।

निववी पति संगसुखें कामदहन तापवी शरीरा ज्या ॥ ५१ ॥

—हरिवंश अध्याय ४१.

(८) एका कुटुंबावरची पाळी.

पांडव तापसवेधानें आपली आई कुंती इजसह एका ब्राह्मणाचे घरी राहत होते. त्या नगरीस बकराक्षस फार छळीत होता. त्यास रोज पुष्कळसा साळीचा भात, एक बकरा व एक मनुष्य आहारार्थ लागत असे. प्रत्येक कुटुंबावर एकदा त्या राक्षसाची भूक शमविण्याची पाळी येत असे, तेव्हां कुटुंबातील कोणी तरी एक मनुष्य बळी द्यावा लागे. पांडव ज्या ब्राह्मणाचे घरी होते त्या ब्राह्मणावर तशा पाळी आली, तेव्हां सर्व कुटुंब मोठ्या दुःखांत पडलें. ब्राह्मण, त्याची भार्या, त्याची उपवर कन्या व तान्हुला मुलगा यांपैकी कोणी जावें अगा मोठा विचार पडला. अखेर कुंतीच्या आज्ञेवरून भीमसेन ब्राह्मणाच्याघरांत गेला व बकामुराम मारून ब्राह्मणावरचें व एकंदर नगरीवरचें संकट त्यानें नाहीं केलें. या प्रकरणांत आश्रयद ब्राह्मणाचा उपकार फेडण्याची कुंतीची उन्मुक्ता व पांडवांचें आर्दाय वर्णनीय आहेतच, पण ब्राह्मण, त्याची स्त्री, कन्या, व पुत्र यांचा संवाद व अन्यान्यप्रेम फार हृदयद्रावक असें कवीनें वर्णिलें आहे. यांत कौटुंबिक नीति ध्वन्याधानें फार चांगल्या तऱ्हेनें दर्शविली आहे.

जातं देवुनि अभय निज-जनकाचा पित्तं महाज्ञाते ।

न्याचि नगरिं द्विजगृहीं होते पान्दुनि पितामहाज्ञा ते ॥ १ ॥

सिद्धात्र मानुहर्तीं देती ते वरुनि त्रुति माधुकरि ।

भीमासि अर्थ देती अर्थाचे पांच भाग माधु करि ॥ २ ॥

होते कांहीं काळ स्वैकारुनि भैक्ष्यत्रुतिला मुदित ।

तां कुंती परिसे त्या आश्रयदब्राह्मणालयीं रुदित ॥ ३ ॥

भीमासि म्हणे ' रडतो दुःखें सकुटुंब विप्र बापा हे ।

मज बहू दुःसह झालें आलें नेत्रासि अशु बा पाहे ॥ ४ ॥

आम्ही पश्ची, हें गृह नीच, धरादेव आभयगम हा ।

दुःख इरुनि करावी प्रत्युपकृति, होय हाचि याग महा ॥ ५ ॥

१ हें प्रकरण मूळ पंतलिखित प्रतीवरून तपासलें आहे. २ व्यास.

भीम म्हणे 'शोध करीं जा स्वमुखें विप्रनायका पूस ।
 वारीन दुःख सर्वहि, दहना अतिभार काय कापूस ?' ॥ ६ ॥
 द्विज रुदित पुनहां तप्त श्रुति करि भ्रगटोनि यादवीची तें ।
 मोहे मन जेंवि विषां-बुधिच्या भेटोनि यादवीचीतें ॥ ७ ॥
 जाय द्विजाकडे ती गाय जसी वासुराकडे मोहें ।
 करितां विलाप बोलत होता निज दुःख तेथवां तो हें ॥ ८ ॥
 'ज्याये ! वदलीस पर-स्थळगमन विचार सर्वथा राहो ।
 माहेर येथ होतें ओळखितां लोक सर्व धारा हो ॥ ९ ॥
 गेलों असतां तरि कां पडतें हें प्राणसंकट प्रमदे ।
 स्वकुटुंबव्यसन जसें देतें न तसें बुधा विष भ्रम दे ॥ १० ॥
 जरि दान तुझें व्यावें कांते मज भासतें तसें तरि तें ।
 सिंधूदरीं विकावें स्वहितार्थ तितीधुनें जसें तेंरितें ॥ ११ ॥
 पुत्रचि अधिक न कन्या अन्यास गमे, मला न लोभ्याला ।
 नयनशुगांतुनि एकहि व्याया स्वर्मीं न कोण तो भ्याला ॥ १२ ॥
 देतां निजवपु परि तूं भीरु कसी साहसील विरहातें ।
 स्वर्मीहि दुःसाहचि जें म्हणसील मज स्मरोनि चिर हा ! ते ॥ १३ ॥
 प्राणाचा त्याग बरा तुमचा न बरा कसा न तो पापी ।
 कृपांत बळें अबळां घालुनि ठकवुनि दोर जो कापी ॥ १४ ॥
 तों ब्राह्मणी म्हणे 'हो कवि साधु तुम्ही करूं नका शोक ।
 यन्मूल 'ओंपदर्थें' तो शंकरसाचि आठवा श्लोक ॥ १५ ॥
 अजि 'आत्मानं सततं रक्षेद्द्वैधनैरपि,' श्लोकीं ।
 तेंचि करा हो, न बुडों या हो मज निजमतीसही शोकीं ॥ १६ ॥
 पतिपूर्वीं लीस मरण तें लग्नाह्नि काय हो ऊन ? ।
 न रहावेंचि सतीनें पळभराहि विरूपकाय होऊन ॥ १७ ॥
 रक्षाल तुम्हींचि झुलें अबळा वाहील भार जीवा हे ।
 रक्षील कसी अन्या नवपूर्वीं भीरु फार जी वाहे ॥ १८ ॥
 जाईन मींच, राक्षस जरि करकर सर्व मानवां चावे ।
 देवें बीं म्हणुनि दया येतां मत्प्राण कां न वांचावे । ॥ १८ ॥

१ कुंतीची श्रुति (कर्ण) तप्त करी. २ संसारसागरांतून धर्मपत्नी तारुन नेणारी नौका आहे असा ब्राह्मणाच्या बोलण्याचा भावार्थ. ३ पुत्रापेक्षां कन्या कमी योग्यतेची असं लोक समजोत, मी तर पुत्र व कन्या हे माझे दोन डोळे आहेत असें समजतां. ४ 'अपदर्थें धनं रक्षेत् दारान् रक्षेद्द्वैधनैरपि । आत्मानं सततं रक्षेद्द्वैधनैरपि धनैरपि' ॥

मज अक्षीलचि तो तरि विधुरपणे सर्वथा नका राहू ।
 ती बी मीच म्हणा जी, मार्गे सारूनिया नकारा, हूं' ॥ २० ॥
 ऐसें म्हणतां बीच्या कंठीं घाळुनि मिठी म्हणे ' अयि ते ।
 कथमेवमुक्तमदयं तदयं किमनुष्ठितुं क्षमो दयिते ' ॥ २१ ॥
 परिते असें पृथा जां तोंचि म्हणे त्यांसि कन्यका ' मातें ।
 या, यायाचीचें सुता, हे किमपि नयेचि अन्य कामातें ॥ २२ ॥
 आत्मा पुत्र, सखा बी, कन्या चिंताचि सर्वकाळ जिला ।
 प्रसवोनि वाहती मनिं श्रीमंतहि पितर सर्व काळजिला ॥ २३ ॥
 कन्या रक्ष्य तिघांतुनि एका तुज हो म्हणेल कां ? टाकीं, ।
 बापा काव्यानेचि प्राज्ञ सुखें काढिताति कांटा कीं ' ॥ २४ ॥
 ऐसें वदोनि कन्या रडवुनि रडे तशांत जवळून ।
 खवळुनि उठे बाळक बोले हस्तें तृणासि कवळून ॥ २५ ॥
 समजतुनि त्यांसि म्हणे ' ऐसें लालिचलासि मालीन ।
 कां ललतां आळलतां पलतां मी सागरांत तालीन ' ॥ २६ ॥
 हांसविलीं हर्षविलीं भ्यसनार्त तिथेहि बाळ-शब्दानें ।
 अब्दानें घीष्मदवाकुळबहिंकुळें जसींच अब्दानें ॥ २७ ॥
 तेव्हांचि पृथा देवी भेदे अभयोक्ति जी वदे त्यातें ।
 संजीवनीच जाणों ती रोगें करुनि जीव देत्यातें ॥ २८ ॥
 कुंती म्हणे ' दिला तुज एक स्वच्छत द्विजा नकोचि रडों ।
 हा शोकभर स्वशिरां घेउनि सकुटुंब तूं नको चिरडों ' ॥ २९ ॥
 कुंती म्हणे, ' मदात्मज गुरुवरमंत्रें असे महातेजा ।
 साहों न शकति राक्षस वजाघातासही सहाते ज्या ॥ ३० ॥
 सुरवल्लिचा नव्हे गा क्षुद्रलतागुच्छकासम स्तबक ।
 स्पष्ट मदात्मजचरणीं अर्पील प्राणयन समस्त बक ' ॥ ३१ ॥
 मम विप्रपृथाप्रार्थित भीम धरुनि राक्षसापराध मनीं ।
 कोपे, जाणों दहनचि तो होय ; प्रार्थना तया भमनी ॥ ३२ ॥
 तें मान्य करुनि झुनिळा व्हा स्वस्थ असेंचि तो कवि प्रार्थी ।
 संसारीं वित्तार्थी तैसेचि कुलीन लोक विप्रार्थी ॥ ३३ ॥

—आदिपर्व अ. ३१

१ पंतांची टीप:—' नकारातें मार्गे सारून हूं म्हणा.' २ 'अर्थो हि कन्या परकीय एव'-
 कालिदास. ३ सागरांत.

(९) परांगनाधर्षणाचा परिणाम.

कीचकनामा सेनापाल श्याल प्रसिद्ध राजाचा ।

भंगे पाहे कृष्णाव्रत, वांछी अभ्युदय धरा ज्याचा ॥ १ ॥

भुगिनीस म्हणे “ पूर्वी आढळली या न हे मला भवनीं ।

वांटे जन्मदरिद्रा झाला बहुकोटिहेमलाभ वर्नी ॥ २ ॥

लब्धतेदनुमोदन तो जंबुक सिंहीस, कीं सकाम ससा ।

व्याघ्रीस, सतीस बळें, शांतीस वरावयासि तामससा ॥ ३ ॥

रावणसा बहु विनवी प्रेम प्रत्यक्षरींहि नव दावी ।

कीचक नीच कलुषैनिधि त्याची आर्यांत गोष्ट न वदावी ॥ ४ ॥

कृष्णा म्हणे “ अहाहा ! बुडती तरि भजति नीच कामातें ।

सावध हो, गा वध हो न, व्याली जाण कीचका ! मातें ॥ ५ ॥

पर-दारा मी, मत्पति गंधर्व, प्रबल उद्य शिवशील ।

मार्गे सरशिल, तरशिल, मरशिल जरि मज बळेंचि शिवशील ॥ ६ ॥

प्रिय पांचजन्य जीस प्रिय तदितर त्या भुजेसि कंबु कसा ।

झिडकारिला सतीनें सिंहीनें दुष्टबुद्धि जंबुकसा ॥ ७ ॥

बंधु भजो, पति न भुलो, म्हणउनि, नसतां परस्व सामान्य ।

ती त्या कार्यासि करी, जरि न करावें पर, स्वसा मान्य ॥ ८ ॥

ती तीस म्हणे “ कीचक-सदना जाऊन आण गे हाहा ” ।

धाडी बळें टुकाच्या घालुनि हरिणीस आण गेहाला ॥ ९ ॥

कृष्णा म्हणे “ न जाइन-जेंवि मृगी टुकाबिळा-विदागारा ।

साधुगृहा धाड, परम-तप्ता तत्पथ-शिळा विटा मारा ” ॥ १० ॥

विनवी ऐसें बहु परि तीस सुदेष्णा म्हणे तरी ‘ जाच ’ ।

फारचि बरीं निरयौगति परवशता शतगुणें करी जाच ॥ ११ ॥

ती आपणा म्हणे “ हे द्रौपदि तुजवरि हरीच विटला गे ।

सुकलीस तूंचि, नसतां पदरीं अघ, पाठिला न विट लागे ॥ १२ ॥

ज्या श्रीकृष्णसखीतें योग्य नमाया सुरासुर सतीतें ।

प्रेषी आणाया ती राज्ञी मातुनि सुरा सुरस तीतें ॥ १३ ॥

१ बिराटराजाचा मेहुणा व सेनापति. २ भगिनी सुदेष्णेचें अनुमोदन ज्यास मिळालें असा. ३ पापसागर. ४ सुदेष्णा द्रौपदीस म्हणे. ५ नरकवास.

जातां परार्थेही बहु तापातें पावली सुरामा ती ।
 न करील कां पित्याची दुर्गतिची माउली सुरा माती ॥ १४ ॥
 कीचक विलोकुनि म्हणे, त्रिजगद्गुरु विष्णुच्याहि आलीस ।
 “रंभाचि सुदति तूं या नरककूबर मंदिरासि आलीस ॥ १५ ॥
 सर्वस्व अर्पितों तुज देवि. करीं पूर्ण काम, हो दारा ।
 विकत मिळतां स्मितसुधालेशें धेशी न कां महोदारा ” ॥ १६ ॥
 इत्यादि नीच कीचक दुष्कर्माची धरुनि आस वदे ।
 कृष्णा वदे “सुदेष्ये-करितां पार्श्वी भरुनि आसव दे ” ॥ १७ ॥
 तों कर धरुनि खल म्हणे “दासी आहेत फार अन्या या ।
 बैसा शयनीं, रात्री करिते करवुनि दास्य अन्याया ” ॥ १८ ॥
 कर आसुद्धितांचि पडे धडधड वाल्यांसवें जसा विटपी ।
 कैचें तेज बल तथा दुष्टेतीं जो सुरारसा विट पी ” ॥ १९ ॥
 तेथुनि रात्रीपार्श्वी जाऊनि म्हणोनि तात अंबरडे ।
 फोडी जैशी व्याघ्रवि-मुक्त कुलभट्ट धेनु हंबरडे ॥ २० ॥
 कळतां म्हणे सुदेष्या “नाहींच विचार कीचकीं अधर्मी ।
 सखि उगि, जरि म्हणसिल, तरि करिन तवसुखार्थ बंधुचा वध मी ” ॥ २१ ॥
 कृष्णा म्हणे “वधावा भाता त्वां कां ? तुझा न अपराधी ।
 पति गंधर्व न दुर्बल, माझी प्रार्थील किमपि न परा धी ” ॥ २२ ॥
 जाय निशीर्षी साध्वी दावी तिस तत्प्रभाचि वाट तमी ॥
 चिंतांत म्हणे “भीमा ! दयिता ! दयिता नसेन वाटत मीं ” ॥ २३ ॥
 पाहून म्हणे “भीमा आश्रय तुज काय हें महानेस ? हा ! ।
 न यशोहानि सहा गा सुजा, सह-काय हेमहान सहा ॥ २४ ॥
 साश्रु गळां पडुनि म्हणे “मैलां किंवा तुम्ही अहां सास्र ! ।
 होतें म्हणत व्याली माझीच रिपुक्षयावहां सास्र ॥ २५ ॥

१ दुर्गतिची माउली जी सुरा ती पित्याची (पिणाराची) माती न करील कां ? सर्व
 अधोगतीचें मूळ असें जें मद्यप्राशनाचें व्यसन तें मद्यप्राशनाधीन पुरुषाला धुळीला मिळविणार
 नाही काय ? अवश्य मिळवीलच. ११ व्या व १४ व्या आर्यांतले अर्थांतरन्यास मराठींत
 म्हणी वजा झाले आहेत. २ कुबेरपुत्र. ३ वावटळींबरोबर. ४ हा अर्थ किती खरा आहे.
 श्वसमी पुरुषाचें सर्व सामर्थ्य जिव्हेत असतें. व्यसनानें तो तेजोहीन व बलहीन झालेला
 असतो. ५ स्वयंपाकघर. ६ देहासह मुवर्णहानी सोसा पण यश गमावूं नव्व.

निजलां काय मृतापरि, व्हा आगे, सिंहासे उठा, रोहो !
 निद्रा, कीर्ति वरा हो दीप्रद हा बाहु भृगुकुठारा हो ” ॥ २६ ॥
 भीम गडबडोनि उठे अंकीच निवास तीस दे वामी ॥
 चिर्ती म्हणे “ बहुदिसां आतळलों या सतीस देवा ! मीं ॥ २७ ॥
 दयिते कां आलीस ? प्रमदे हा आर्द्र कां पदर जाये ।
 भ्यालीस भीर, भय कां-भेदे, त्यालाचि कांप, दर ज्या ये ” ॥ २८ ॥
 देवी म्हणे “ पुसतसां जाणुनिही खेद काय मातें हो ।
 विनवा तुम्हीं तरि स्रुकृत जें बंधच्छेदका यमा तें हो ॥ २९ ॥
 कृष्ण-सखी हुपद-सुता धर्म-स्त्री मून पांडुराजाची ।
 कविगण गणपति गाती कीर्ति सुधासिंधुपांडुरा ज्याची ॥ ३० ॥
 कीचक नीच कर तिचा धरि, परि हरिची सखी न अनुसरली ।
 कर आसुडितां, पडतां खल, तैथुनि दूर ती सुतद्व सरली ॥ ३१ ॥
 पक्वा बुद्धि करितसे सुयशाची वृद्धि मृतिका काची ।
 हरिचीं श्रुति वरिली कीं ईसांनीच वृत्ति काकाची ॥ ३२ ॥
 तेज तुम्हां असतें तरि उरता हाणोनि न विट लातेला ।
 अहितायुला न पीतां तेजस्वी दीप न विटला तेला ॥ ३३ ॥
 देवा वांचाया, हे स्त्री, मातीसाच तुडविली, लाजो ।
 तोहि पती, उद्धरिना अरिजें व्यसनांत बुडविलीला जो ॥ ३४ ॥
 हे स्त्री नव्हे, प्रतिष्ठा तुमची, जरि ईस सोडितां पाणी ।
 धर्माचाऽर्थेच' असें वदला कां प्रथम जोडितां पाणी ” ॥ ३५ ॥
 नेत्रें पुसोनि कवळुनि भीम ससीला म्हणे “ उगी न रडें ।
 अज्ञातवास नसता तरि अरिचें तेंचि मुरडितों नरडें ॥ ३६ ॥
 एकांत नृत्यशाला-शयनीं भेदे असेंचि कर, जाये ! ।
 येइल तसेंच माझ्या नृहरीच्या यश जसेंचि करजो ये ॥ ३७ ॥
 सुळसुळ रडों नको साति, सीतेसहि सोडिलें न भोगानें ।
 तेज असोनिहि वरिले कालकृताभ्युदयलय नभोगानें ॥ ३८ ॥
 हरि-भक्त-च्छल करितां तत्काल उलेल कां न नीचोर् ? ।
 निश्रय सद्धन हरितां निजमार्ग भुलेल काननीं चोर ” ॥ ३९ ॥

१ मराठी म्हण 'ज्याला दर त्याला डर'. २ शत्रुजीविताला. ३ ही स्त्री लाजो व
 शत्रूनें व्यसनांत बुडविलीला तारण्याविषयी असमर्थ जो तिचा पती तोही वांचाया लाजो.
 ४ नखांना. ५ नृसिंहानें हिरण्यकश्यपूचें उदर जसें नखांनीं फाडलें तसें मीं (भीम) कीचकाचें
 फाडीन. ६ मूर्खालाही कालकृत उदयास्त आहेत. ६ नीचाचें उर.

गांठी तिला पुन्हां तो खल, जेंवि पतंग दीप-कलिकेक ।
 प्रार्थुनि म्हणे "सुमुखि मज भज, तुजसीं म्यां बुकोन कलि केला ॥ ४० ॥
 सुंदरि विराठ राजा नांवाचा जाण, साच मत्स्यप हा ।
 शृंगाररसतरंगिणि ! तळमळतो संगमार्थ मत्स्य पहा ! " ॥ ४१ ॥
 त्यासि खरें भासेसें प्रिये-शिक्षित सस्मित स्वयें वदली ।
 परि कांपळी सतीची तनु जैसी मंद-मारुतें कदली ॥ ४२ ॥
 न्या शून्य नृत्यशाला-शयनीं सांजेचि गुप्त भीम निजे ।
 जागति ते स्वाकारें भुजगांच्या नित्य देति भी मनिं जे ॥ ४३ ॥
 जों चाचपी तयाच्या-मृगपतिच्या जेंवि केहै-अंगातें ।
 करिती करकर जाणों म्हणति जडवरासि कां मरसि गा तें ॥ ४४ ॥
 "आलों तुज भेटायी घेउनि सर्वस्व हें उपायन हो ।
 प्रमदे ! त्वत्प्राप्तीस्तव बहु केला विफल हा उपाय न हो ॥ ४५ ॥
 असता दीप तरि सुमुखि ! मानुनि मज मूर्ते-मदन रमतीस ।
 लटकी म्हणुनि हृदया-माजि न देतीस पद नरभेतीस ॥ ४६ ॥
 हळुच म्हणे भीम "तुम्हीं समहागुणनदनदीपें, काशाला ।
 दीप ? प्रकाशली कीं पाहुनियां वदन-दीपका शाला ॥ ४७ ॥
 तुमचें लोकांत अहो कीचक सामान्य काय हो शील ।
 परि तूं वरटोसि करटै-नीच कसा मान्यकाय होशील ? ॥ ४८ ॥
 संगोसि उर्वशीच्या स्वर्गीं तरि काय गा ठवीं लाहे ॥
 सैरंधी वीर-वधू या तुज नरकाय गाढवाला हे " ॥ ४९ ॥
 ऐसें बोलुनियां धूर्त-खलगल बलजलधि तो भला बुकली ॥
 पावेल जय कसा प्रभु-सेतुमर्वें करिल जो अलाबु कळी ॥ ५० ॥
 प्राणा झुकेल इच्छुनि सिंहीचे गजहि सबहुमान झुके ।
 कां न झुके कोल्हा, कां छी म्हणतिल त्या जनाधमा न झुके ॥ ५१ ॥
 प्रबलासीं करिल स्त्री-स्तव आमृति कां न नीच मूढ कळी ? ।
 झुकविहि दशमुख निजतनुसह काल-टुकाननीं चमू टकली ॥ ५२ ॥

१ हें रंगेल भाषण परछीलुब्धाला योग्यच आहे. २ भीमानें शिकविलेलें. ३ कोल्हा.
 ४ मला मनुष्य न समजतां प्रत्यक्ष मदन समजतीस. ५ समुद्र. ६ कावळ्यांतला नीच.
 ७ साजिंघाला निंदेनें ढवा म्हणतात. ८ धरिल आहे खळ्याचा गळ ज्यानें असा भीम.

(१३६)

दावी दुःखनि नरकघामांची भीम क्रीचका वेस ।
कळिमाजि लघुत्वप्रदं शक्तीस तसेचि नीचकावेस ॥ १३ ॥

—विराटपर्व अ. १.

भी सुगल, परंतु पुढें ये भेटे पवनपुत्र विनयांनं ।
 वाहे वृद्धी, हे सुख देवांच्या तेंवि लेखाहि न यानें ॥ ६६ ॥
 अन्योन्य ते परंतु न कटक कुकुट रत्नहार निष्क पट ।
 समदुःखत्वे देती, नरवानरसख्य होय निष्कपट ॥ ६७ ॥
 प्रभुसि सुगल देवीचे नग शोकप्रद परंतु ते दावी ।
 लावी राम उरासीं, स्वाधिक दुःखी सखे तयां भावी ॥ ६८ ॥
 तज्ज परंतु पुसे प्रभु, सौमित्रि म्हणे, 'मला कळे सेवो, ।
 नमितां देखत होतां मीं जीं तीं हींच नपुऱें देवा !' ॥ ६९ ॥
 सुपीव म्हणे 'वानर हतदार परंतु मी नसे कष्टी ।
 तुज देवी भेटवितों, व्यसनीं श्रुति हितकरों तमों यष्टी' ॥ ७० ॥

—परंतुरामायण.

पुढ करायो हटकवुनि पळें एकशरें शतसुखसख वाळी
 सर्वशरण्यप्रवर विभु वधी, त्या सुगळा कपिपति करि, पाळी ।
 ऋक्षसुरांशुवग मिळविले, ते सुगळें मग महिजनिशोधा
 पाठविले हो अवाधि करुनिया एकचि मास कपुनि हितबोधा ॥ ७१ ॥
 तीन दिशांतें हुडकुनि फिरले, सांगति 'तो खळ दशसुख नाहीं'
 त्यांत यमाद्या निरखिति हरि जे त्यांहि कळे न कुञ्जळगति कांहीं ।
 शोध न लागे, अवाधि टळला, उग्रसुकैठ म्हणुनि बहु भ्याले
 नागरतीरीं शूवग सकळही सिद्ध मरों अनशन दृढ झाले ॥ ७२ ॥

—तन्वीरामायण.

गृध्रं तारात्मजः प्राह ; 'रावणं रावणालयम् ।
 अंतिके यदि वा दूरे यदि जानासि शंस नः' ॥ ७३ ॥
 विहंगमपतिः प्राह "लोकान्वेष्यखिलानहम् ।
 रामस्य यदिदं कार्यं कर्तव्यं प्रथमं मया ॥ ७४ ॥
 इतस्तोयनिषे द्वीपे पूर्वकां शतयोजने ।
 तामध्यास्ते विश्रवस्तस्तनुजो रावणाभिधः ॥ ७५ ॥
 तस्यां सा राजतनया रावणांतः पुरे सती ।
 रुदा वसति लंकायां राक्षसीभिः सुरक्षिता ॥ ७६ ॥

—संस्कृत मंत्ररामायण.

१ लक्ष्मण म्हणतो, 'मी सीतामातेच्या सर्वकाळ पायांकडे पाहणारा तिचा दास. तेव्हां बरचे अलंकार मी कधीही पाहिले नाहीत, हीं नूपुरें मात्र तिचीं आहेत खास !'

कपि ते श्रीसीतेचा यापरि ऐकोनिया समाचार ।

शाले झुदित मनीं परि त्यासि गमे सिंधु रिपुसमाचार ॥ ७७ ॥

‘ या सागरासि कैसें तरणें ? याच्या पठीकडे लंका ।

यातें विलंबल्यावारि दिसेल सीता सती गतकलंका ॥ ७८ ॥

कैसें सामर्थ्य असें कोणातें ? कोण लघितो यातें ।

मार्गप्रैत्युहातें, नदीपतीतें, अगाधतोयातें ! ॥ ७९ ॥

सरसि ज्जभवजृभोद्भन ऋधपती जांबवान् वदे त्यांस ।

“ मारुति नौका अंसतां चिंतासिंधूंत जीवदेत्यांस ॥ ८० ॥

हा तनय मारुताचा, याच्या ऐका अपार वीर्याला ।

भक्षित होता परिणतफलमतिनें उपजतांचि सूर्याला ॥ ८१ ॥

हेमधरालाही हा सलील झेलील तूलकंदुकसा ।

याचे पुढें धरीना गोप्यदसमतेसि आज सिंधु कसा ? ॥ ८२ ॥

व्यर्थांचि मनांत धरितां चिंता पावोनि सेतुला याला ।

ओजस्तेजें यासम कोणी प्राणी नसे तुला याला ॥ ८३ ॥

यांचे भुज्जुदंड महाप्रचंड यमदंड दंडदक्ष महा ।

हा वज्रदेह केवळ सुरशंभुपराज्यप्रद क्षम हा ॥ ८४ ॥

हा विजयवीर्याशाली दुर्धर दुर्धर्ष सर्ववीरमणी ।

लंघुनि नदीपतीतें शोथील नृपालसुनुची रमणी ” ॥ ८५ ॥

ऐसें केंज्जभवात्मज वदतां तो मारुती महाकाय ।

वादे महेंद्र शिखरीं, वामन बलिराज्यकाम हा काय ? ॥ ८६ ॥

कपिनायकप्रमोदासह मारुति वादला स्वजयकार्मे ।

तद्गौरवें महेंद्रासह लवले ते प्लवंग एकामें ॥ ८७ ॥

तो मकरालयलंघनलीलारंभी म्हणे प्लवंगातें ।

‘ अचलापरि अचल असा करुनि महेंद्राद्रिगुंगंगातें ॥ ८८ ॥

मी जातो मकरालय लंघुनि देखावयास त्या सतिला ।

जैसा मयूरपक्षी सामोरा जाय मेघसंहतिला ’ ॥ ८९ ॥

—मंत्ररामायण, किष्किंधाकांड.

लंका शोधुनि, चिंता वाहे । मग तीस अशोकवनीं पाहे ।

तो ये खंड, तत्कुवच न साहे । संह म्हुणे, ' प्रभुयोग्या आहे ! ' ॥ ९० ॥
 देवी बहु धिकारी छद्रा । तो जातां कपि तिस दे छद्रा ।
 श्री सीता बुडामणि अर्पी । आधीं आधीरमृतें तर्पी ॥ ९१ ॥

—कल्याणरामायण.

आज्ञा आशी घेउनि हपें मारुति उपवन मोडी ।
 झोडी वनपाळांतें, उघें राक्षसकटकें तोडी ॥ ९२ ॥
 छिलें मारी दणदक्षा शत्रुकुमारा अक्षा, ।
 भस्म करी घनरव-भटलक्षा, जेंवि दवदहता कक्षा ॥ ९३ ॥
 घननाद ब्रह्मबासि बळें सांपडतां त्या बांधी ।
 ने तात्सभेसि, महाकपि न भ्रमविल अरिची क्रां धी ? ॥ ९४ ॥
 कपि बोले, ' श्रीरामप्रभुचा दूत, सती शोधाया ।
 आळों बा ! तव दर्शन व्हाया हित तुजला बोधाया ॥ ९५ ॥
 वांच, शरण चाल प्रभुला, दे प्रभुदार उपायनसे ।
 या वांचुनि वांचाया दुसरा तुज सार उपाय नसे " ॥ ९६ ॥
 वेष्टविलें वायुज पुच्छ खळें बहुतेतारंपटांनीं ।
 पेटविलें, चालविला नगरीं फिरवायासि भटांनीं ॥ ९७ ॥
 साधुबिभीषणगृह संरधी, लंकेची करि होळी ।
 घोळी बहु कटकें हरि, अरि तो ' हाय ' म्हणे, करचोळी ॥ ९८ ॥
 विभ्रवि ससुद्रीं पुच्छ, ' हा ' म्हणे सीतालय मान्न ।
 तीस पुन्हां पाहुनि सुकवि निघे, तो न गमे भान्न ॥ ९९ ॥
 अंगदजांनवदादिकर्पीतें कुसळ हत आयकवी ।
 नायक वीरानंद अतुळ तो त्या वर्षील काय कवी ॥ १०० ॥

—पंचशतीरामायण.

प्रसुदितहृदय विभ्र कपिस पसरुनि भुज उडुनि सुचिर दृढ कवळि ।
 स्तवुनि बहु तदुपकृतिभर मिरवि, झयश विखरि, सकळ जग धवळि ॥ १०१ ॥

—लघुरामायण.

शत्रुच्छेदा राम नियाळा अति तेज्या । उत्साहातें देति कर्पीचे पति जे ज्या
 पाधोधीच्या उत्तरतीरा अज पावे । ज्याचे पाय त्यागुनि सर्वस्व ज्ञपावे ॥ १०२ ॥

१ रावण. २ रावणाच्या चादृक्ति ऐकतांच्छ सीतेनें त्याचा धिकार केला हें पाहून मारुति
 मनांत म्हणतो ' क्षी सीता देवी रामाश्रेय्य आहे खरी ! ' ३ सूर्योद्गून उणा.

ज्याची धर्मी धी अतुजन्मा हितवळा
जो त्या त्यागी रावण विष्कारुनि भक्ता ।
दावग्रस्ता सोडुनिया जैवि अरण्या
यावे, तैसा ये नमि तो विश्वारण्या ॥ १०३ ॥

—मत्तमयूरामायण.

लंकाराज्य बिभीषणा प्रभु दे नमितां पाय ।
कनकाचळचि करी कणा, कृपा वदावी काय ? ॥ १०४ ॥
शर क्रोदंड प्रभु धरी, सजे म्हणाया 'संप' ।
भेटे सिंधु स्तुति करी, नमी चरण धृतकंप ॥ १०५ ॥

—दोहारामायण.

प्रभु करवि पयोनिर्धीत सेतु । प्रबळ निशाचर राज्यधूमकेतु ।
निववि उतरितांचि शोक, लंका । तुडवि तिच्या कपिराज तो कळका ॥ १०६ ॥

—पुष्पिताम्रामायण.

न लवे दशास्य, कथि अंगद या । “ प्रभुची न वांछि तव भंग दया ।
कर साम, आजिस न राम सजो । बुढतो अधर्मरत तामस जो ” ॥ १०७ ॥
दमातुंड पुंड खवळे, धरवी । परवीर ते वधुनि 'हा !' करवी, ।
प्रभुसी भिडे, वरमदें खळ हा । बळहानिहेतु उभवी कळहा ॥ १०८ ॥

—बरदरामायण.

दिकंडातें सुकंड प्रथम निरखितां दाखवी तेज, ताडी,
तो दूता अंगदातें धरवि, धरितेंयां बाहु झाडनि पाडी ।
शुद्धप्रारंभ होतां बहुबळ खपवी रामक्रोदंडधारी
बांधी उगाहिपाशीं घनरव विभ्रुला लक्ष्मणा नाकपारी ॥ १०९ ॥
'हा !' बोले दाखवीतां विकळ महिसुता, दे जटा जी त्रिपूर्वा
ती धैर्या; स्वास्थ्य पावे करपलिहि सती दृष्टिजें जैवि दूर्वा ।
पक्षांश व्याळमूर्छा उडवि, करि तन् स्पर्शतां अक्षता, तें
ऐकोनि प्रेषिला जो यमसम कलशश्रोत्र तो अक्षतातें ॥ ११० ॥

—सत्कीर्तोरामायण.

समय कठिण जाणुनि घटकर्णा उठवी दशास्य, तो खरूची ।
तोख रची, सुगळ धरी, हरि मारुतिच्या प्रभा सुखावरची ॥ १११ ॥

१ सेतु बांधला हाच रावणराज्याला मोठा अपशकून झाला. २ घरणाच्याला. ३ खर्गांचा
आधिप जो इंद्र त्याचा शत्रु-इंद्रजित. ४ त्रिजटा. ५ कुंभकर्ण. ६ गाढव.

वरचील काय वृथप, तत्कर्णप्राण सुमळ तौदि खळ ।
तो दिखळ तैवि रगही, त्या भारी स्वजनवज्रकवच पळ ॥ ११२ ॥
नपळत्व गांठि पडतां न करूं दे जेंवि हरिसं सरभ वर्नी ।
नर भवनी अरिच्या ' हा ! ' प्रभुचे म्हणविति, निवें जयें अवनी ॥ ११३ ॥
अवनी स्वबळाच्या पळ करुनि घनरवेंदि पाविले शवसे ।
लेस वसे न कपिबळीं श्ति, केले प्रभुहि विकळ मानवसे ॥ ११४ ॥

—दामरामायण.

दुर्वासनासल्य ज्याचें हरि नाम
तो प्राकृतें काय शल्यें भमी राम ? ।
या मेवनादासही दे प्रभु ल्याति
याच्या प्रसादेंचि वातात्मजा गाती ॥ ११५ ॥
औषध्यगाचें महाशुंग खाणून
तत्काळ अत्यंत दूरून आणून ।
केले विशल्य प्रभू ते चमूयुक्त
वातात्मजाच्या यज्ञा वर्णिती सुक्त ॥ ११६ ॥
होतांदि शंभुप्रधानात्मज प्रेतें
सामाकडे तौ न दिक्कंठ दे चेत ।
घाली सतीकंठनाळीं रणीं घाय
दे शक्रजित् सर्वसेनासुखीं ' हाय ! ' ॥ ११७ ॥
माया असें जाणवी, हर्षे न स्तोक
दे कुंभकर्णाद्वजन्मा हरी शोक ।
श्रीलक्ष्मणें मारिला तो महामाय
आनंद लोकत्रयींही न हा माय ॥ ११८ ॥

—रमणीयरामायण.

रडे पुत्रशोकें छराराति, मोहें
पडे, पाप योजी मनामाजि तों हें ।
' बडे जीसुळें नास हा ती वधावी ।
जडे या न कंठा, कृपाणा बधावी ! ॥ ११९ ॥

१ वरकड. २. मृत. ३ जी मला स्पर्श करूं देत नाही ती खड्गाला तर देईल की,
नाही. वधावी=वधावी.

अकस्मात् पुढें देखतां खड्गपाणीं
 भयें राघवाची म्हणे हाय राणी ।
 सुपार्श्वप्रधान स्वयें त्यास वारी
 फिरे वायुनें मेघसा वासवारी ॥ १२० ॥
 'वधा राम, सौमित्रि, सुधीव, भद्रा,
 म्हणे राक्षसांतें, 'निधा, राज्य रक्षा, ।
 उठा दाव व्हा सत्रुच्या लैन्यकशा,
 भिडा, जानकीचें जडो वक्ष वधा ! ॥' १२१ ॥
 न त्या ऐकवे बायकांच्या विलापा
 न कंठे पुरीं राक्षसांच्या इलापा ।
 मनाचा खचे सर्व धारा, मराया,
 वधाया निधे सर्वथा रामराया ॥ १२२ ॥
 करी रावण क्रव्यभुक् सर्व गोळा
 म्हणे 'हं' वधा वीर हो ! सत्रु घोळा '
 वदे त्यांसि सुधीव, 'धूर्ळीत लोळा ;
 रणीं भग्न व्हा, दांत खा, हात चोळी !' ॥ १२३ ॥

—सुरारामायण.

प्रभुसह खळ भांडे तो अहोरात्र सप्त,
 त्रिदश, सुनिहि, झाले युद्ध पाहोनि तप्त ।
 उडवि शर शिरें जो तोंचि आलीं नवीनें
 बहु नवल कथावें काय हो ! तें कवीनें ? ॥ १२४ ॥
 प्रभु करि बहुचिंता, जो भितस्त्रांत शोधी^१
 'रविहृदय' जपाया तो अगस्त्यर्षि बोधी ।
 दिनकर वर दे, या ईश्वरातें घडाय
 विजय, अरि पडाय, कीर्ति विधीं जडाय ॥ १२५ ॥
 कुळकरमिहिराशी वे असी मारणातें
 करुनि सुख सुरांतें दे असीमा रणातें ।
 रघुपति वर बाण, ब्राह्म योजुनि सोडी
 कठिणतर अरीचें वध तत्काळ फोडी ॥ १२६ ॥

—रामायणधीपूष.

१ राजा, इला म्ह० पृथ्वी. २ रावणाचा त्वेष व सुधीवाचें त्यावर अधीक त्वेषाचें उत्तर हीं
 चांगलीं साधलीं आहेत. ३ जो राम आश्रिताचें अंतःकरण शुद्ध करितो. ४ आपल्या
 कुळाचा जो मूळ पुरुष सूर्य त्याचे आशीर्वाद.

अशेष सुर हर्षले, कुसुमराशितें वर्षले,
जयध्वनिहि माजले, अमित हुंदुभी वाजले ।
बहु प्रभुयशोरतें नटति अप्सरांहीं शतें
सुरर्षिसह पर्वतें, महित गाति गंधर्व ते ॥ १२७ ॥
बिभीषण विभ्रुंप्रिया करि बरी दशास्यकिया
तयापरिस हा अर्यो प्रभु, न गाति कां या अया ? ।
अरीसहि महोदया अजित दे, न सोढी दया
म्हणे, ' करिन भव्यै या ', गति सुखें वरा अव्यया ॥ १२८ ॥
बिभीषण वरासनीं बसविला; मग क्षमासुता
तया पुसुनि आणवी स्वदयिता त्रिलोकस्तुता ।
स्वादिव्यचरितें हरी जहजनापवादास ती
निवे प्रियतमांकगा द्रुहिणपूज्यपादा सती ॥ १२९ ॥
प्रियार्थं विभ्रुच्यम हरी उठवि सर्व मेले हरी,
समाधिरत आदरी नुति, म्हणे तदा ' हा ! ' दरी ।
बिभीषण सर्भाजना विनवि त्यां रमाभाजना
नये, भरतकामना न पुरतां, प्रभूच्या मना ॥ १३० ॥

—पृथ्वीरामायण.

यश मेळवी धवळ । जेंवी सुधेचा कवळ ।
शीघ्र आणवी जवळ । पुष्पका वहावया ॥
रक्षःकपीशांचा हेत । जाणुनी तयांचें चेत ।
हर्षवी सैन्यासमेत । त्या सख्यांतें घेउनी ॥
सदार सावज राम । पुष्पकीं विश्वाभिराम ।
भक्तकल्पद्रुमाराम । बैसे स्तुती सेवुनी ॥
युद्ध वियोगचरित- । सुधा कर्णांत भरित ।
जाय गुहेतें त्वरित । भान लया नेउनी ॥ १३१ ॥
श्रीचा पुरत्राया काम । तारेतें आणवी राम ।
मुख्य खियांसह धाम । सोडुनी ती पातली ॥
श्रीतें सांगे शत्रुघ्नक- । सूर्य, " तो हा ऋष्यशृक ।
जेंधें वियोगाची हूक । सुग्रीव मंत्रें शमे ॥

१ रामास संमत अशी. २ भाग्यवान्. ३ कल्याण. ४ सीता. ५ इंद्र वानर उडवी.
६ अभ्यंगनादिकांचा महोत्सव करण्याविषयी.

हे पंपा सरसी जाण । येथें तापले मत्प्राण ।
 त्वद्विश्लेषीं काम बाण । हाणी, काळसा गमे ॥
 कांते ! हा मत्गंआम । येथें गेल माझा अम ।
 शबरी उडवी अम । चित्तींआ, मनोरमे ! ॥ १३२ ॥
 या गोदेतें प्रणिपात । करी, तीर्थ तीर्थमांत ।
 इच्या पोटीं म्हणें ' मात- । रव त्वं महादये ! ' ॥
 कुंभजाचा मनोरम । शरभंगाचा आश्रम ।
 हा अत्रीचा जेथें अम । आशुचा न राहिला ॥
 गंगेतें डोळें भरून । पहा नमन करून ।
 संकटाब्धोतें तरून । आलीस इच्या बळें ॥
 हें गुहाचें शृंगवेर । साकेत सीत ! तें हेर ।
 नमस्कारो वाटे येर । पूर यापुढें दुजे ॥ १३३ ॥

—धनाक्षरारामायण.

रघुपति म्हणें ' हा तीर्थेंद्र प्रयाग, असा धुतो
 दुरित ; भजतां यातें होतोचि साधु असाधु तो ।
 सतत यमुना गंगा संगी न सोडिति याचिया
 म्हणति पतिता जोवां ' तारूं पळांतचि या चि या ! ' ॥ १३४ ॥
 उत्तरानि भरद्वाजा वंदी, सुनींद्र गळां पडे
 दशरथ तसा प्रेमं गोजारुनि प्रभुला रडे ।
 पवनतनया धोडी स्वामी गुहाभरताकडे
 पर किति सुखी त्या योग्यांचें समाधिजहो दडे ॥ १३५ ॥

—सच्छात्रारामायण.

त्या प्रयागसत्पदीं सुनीस हर्ष दे, वसे ;
 विप्र तच्छिरीं करीति पुष्पवर्ष दैवसे ।
 भक्तवत्सल स्वबंधुनिश्रयासि आठवी
 सुखवावया स्वंतल मारुतीस पाठवी ॥ १३६ ॥
 तो वदे, " तुला विलोकितांचि सर्व पावलें
 नाशिली बा ! तुझीं सुरदु गर्व पावलें ।
 रामहंसमानसा ! रघूसमाहिसारसा !
 सार साधिलें यज्ञ, ज्ञै या करी पसा रसा " ॥ १३७ ॥

१ हा रामभरतभेटींचा व अयोध्येत परत जाण्याचा प्रसंग कवीने फार प्रेमळपणाने
 वर्णिल आहे. २ मारुती भरतास म्हणतो. ३ बृहस्पति या भक्तिरसाला वांछितो.

(६) चक्रीरामायण.

चरित्रीं विश्व रमलें, शमलें सर्व पातक ।
श्रीराम मेघ गमला, भक्त ते मोर खातक ॥ ६ ॥

चक्रीरामायण.

श्रीरामाचें वारितें पातक सारें नाम ।

सकृदुबारें तारितें सर्व पुरवितें काम ॥ १ ॥

पीपूषाहृनि शतगुणें रामाचें यश गोड ।

याचें उदारपण म्हणे मंदारा 'कर जोड' ॥ २ ॥

—दोहा रामायण.

भवाब्धि सुकवी, कविप्रिय करी, करीशतम हा महादय हरी ।

सुकीर्ति परमा रमाप मिरवी, रवीडितमहा महास्पद नवी ॥ ३ ॥

—विचित्ररामायण.

श्रीमान् राजशिरोमणि दशरथ जो निजयुशें बरा महित ।

द्विजसेवक, युक्निरत, जनभयहर्ता, धर्मानिकामहित ॥ ४ ॥

—मन्नमयरामायण.

नरपति अनपत्य होता तया प्राप्त झाली, प्रजा आदरें पाळितां, वृद्धता साधितां
विधिद्वतकथित स्वयें ऐकिलें तें सुमन्त्रप्रधानोफ होय क्षमापाळ तो साधिता ।

हयमख करि, ऋष्यशृंगासि आणुनि तो विष्णुईसा वदे, पर्वभू, 'रावणावायसा
बधुनि सुखिव दिग्भ्रापत्य हो.' 'हो' म्हणे देव, पुत्रेष्टि होतां व्रत्रे, अग्नि दे पायसा ॥५॥

त्रिशुवनपति पायसीं त्या शिरे, दिव्य तें अन्न राजप्रिया ज्या तिथी सेविती सन्मती,

तदुदरभव चार साराकृति श्यामगौरप्रभ प्राज्य तेजस्क सत्पुत्र जे जन्मती ।

प्रथमतवुज कोसलेंद्रात्मजेचा तया 'राम' हें नाम ठेवी महात्मा सुधी तो पिता
परमसुदितचित्त होय द्विजांकारणें भूषणें सद्गुणें कल्पशाखी तसा ओपिता ॥ ६ ॥

—दंडकरामायण.

कैकेयीच्या पोटा आला, ठेवी रम्या आख्या त्याला ।

रघुवर दशरथ 'भरत' असि सुकवि, अहितसुख सुकवि, कुगतिसहि चुकवि ॥ ७ ॥

स्वार्थी मित्रा तीचे दोषे, तज्जन्में धन्यत्वा तो थे ।

सुप्रति शतमख करि, सुगति चरण धरि, जगद्वध परिहरि, सुयज्ञ भवन भरि ॥ ८ ॥

कर्मानों लक्ष्माच्या अंतीं ण प्रेमानें घ्यावा सतीं ।

प्रथम तनय नयरत तत्सुगुण शुचि, उचित निपुण निजसंभ्रजितहिमलचि ॥ ९ ॥

१ विंता, खेद. २ ब्रह्मदेव. ३ 'सु' आदि जिच्या अशी मित्रा म्हणजे सुमित्रा.
४ लक्ष्माच्या अंतीं 'ण' लक्ष्मण. ५ आपल्या कर्तीनें जिंकिल्ल शीतांशु-चंद्र-श्यार्ष.

याचा अनुप्राण्य भाता, कैकेयीपुत्राभिध्यात्त ।

रघुकुलहितकर, सकळपुरुषवर, नयनहृदयहर, विमलगुणनिकर ॥ १० ॥

—सीमारामायण.

हवैं केलीं तदुपनयनें त्यांसि भूदेव सिद्ध
 प्रेमें विद्या अपुनि सकळा निर्मळा दे वसिष्ठ ।
 तों त्या वृद्धा दशरथनृपा तद्विवाहाधि लागी
 विश्वामित्र क्रतुसमवना रामचंद्रासि मागे ॥ ११ ॥
 गुवांशेनें नृप छानिकरीं दे सुत प्राण दोषे
 त्यांठा अशें शत कथुनियां, सवस प्राज्य ती धे ।
 सांगे विद्या प्रथमधि ' बळा ' जी निवारी क्षुधेतें
 तृदाधानी मग ' अतिबळा ' लाजवाया सुधेतें ॥ १२ ॥

—माभरामायण.

कृत्या तसी क्षोभे, पर्यीं रोधी तपस्याहाटका ।
 त्याच्या निदेशें मारिली श्रीराघवें ती ताटिका ॥ १३ ॥
 सिद्धाभर्मी श्रीगाधिज स्वस्थें मनें यागा सजे ।
 ते राक्षस व्यापादिले कसें बळें आगास जे ॥ १४ ॥

—सुरारामायण.

त्यावरि तो मिथिलेसि महाछुनि जाय ; पर्यीं प्रभु गौतमजाया
 उद्धरि पादसरोजरजे ; बहु जी भ्रमवी मन ती हरि माया ।
 श्र्यंबककार्जुकभंग करी क्षितिजाजनकाधि लयाप्रति जाया
 कांडहि केवळ होय धिटे अतुळ प्रभुचें भुजसवस माया ॥ १५ ॥
 श्रीजनक क्षितिपाळक सत्वर आणवि पंक्तिरथा अतिधन्या
 तत्तनुजा श्वघांसहि तो अनुजांसह दे श्वघी निजकन्या ।
 घामगजा अवलोकुनि ये बहु क्रोष जसा पर दुःसह वन्या
 क्रोध करी भृगुराम तसा नश्व तो वळता प्रभुवांछुनि अन्या ॥ १६ ॥
 मार्गवराम पराभवल्यावरि पंक्तिरथ स्वपुराप्रति पावे
 पौर असें वदले, ' न छरतुम रामभूजाधिक हे गुरु गावे ' ।
 मातुळ ने स्वपुरा भरताप्रति दे अनुमोदन भूपति पावे
 हे प्रभुचे परमाद्भुत सदृश सौदुनि अभ्य न मंत्र जपावे ॥ १७ ॥

—सवाईरामायण.

द्विधाप्रति योजितां युवराज राम करावया
 सप्रधान म्हेणे वसिष्ठहि, ' हा विचार बरा घया ' ।
 मध्यमा दक्षिता वदे ' वर दोन हे रुचले मना ।
 मत्सुता अभिषेक, राम चतुर्दशाब्ज भजो वना ' ॥ १८ ॥
 —विदुषप्रियरामायण.

हैं ऐकतां भूपती पावला ताप
 तीतें म्हेणे ' काय तूं बोलशी पाप ! ।
 कां चित्त ऐसें कठोर प्रिये ! आज
 जालें अमर्याद सोडोनिया जाज ! ॥ १९ ॥
 जेष्ठापचायी सुविष्य क्षमाशील
 हा टाकितां तूं जनीं निंय होशील ।
 दाता कृती शर सत्कीर्ति निदोष
 ऐशा स्वपुत्रीं बरा काय हा रोष ? ॥ २० ॥
 ते निर्दया केकयाची सुता यास
 कोपे म्हेणे ' कां करीसी वृथायास ।
 या पुत्रलोभें प्रतिज्ञाव्रतत्याग
 कां रुचला ? हा यशाला तुज्या दाग ! ॥ ११ ॥
 सत्यासि रक्षी पहा आपला प्रांत
 तूं या अवस्थेंत होजं नको भांत ।
 येणेंचि होईल अतीं अधःपात
 यामाजि आहे तुम्हा सर्वथा घात ' ॥ २२ ॥
 म्हेणे राम ' तातार्थ मीं प्राणदान
 करीन क्षणें हें मनीं सत्य मान ।
 त्यजीन स्वयें राज्यदाराधनातें
 स्वमातेषिया ही पदाराधनातें ॥ २३ ॥
 कैरी जो अद्भुतविणा तातकार्य
 जनामाजि तो धन्य सत्युत्र आर्य ।

१ शेवट. कैकेयी म्हणते ' तूं पुत्रमोहांत पडून आपलें सत्यव्रत सोडूं नकोस, आपला प्रांत (आत्यंतिक क्षेम, मोक्ष) कशांत आहे तें पहा ! तूं आपलें हित पहा ! ' कैकेयीच्या उप-
 देशाप्रमाणें दशरथानें खरोखरच आपला प्रांत (मृत्यु) पाहिला !! २ बापाचें मनोगत ओळ-
 खून त्याप्रमाणें वागणारा तो उत्तम पुत्र. हा श्लोक किती सुंदर आहे !

दुजा बोलिला मध्यम प्रोक्तकारी
न वतें नियोगेंहि जो तो भिकारी' ॥ २४ ॥

—छंदोरामायण.

सकनिष्ठ सदार निघे चरणगति. तयासि तात रथ धाडी ।
साराथि गंगा तरतां त्यजि अजि ! न निषाद खेदही झाडी ॥ २५ ॥
करि चित्रगुंगौलीं ऋषि हर्षित, दशरथ त्यजी देहा ।
आजाच्या नगरीचा कैकेयीतनय आणिला गेहा ॥ २६ ॥

—निरोष्ठरामायण.

वदुंनि मातेसिं तेव्हां म्हणे ' आज
गेला असे सांग कोठें महाराज ? '
' स्वर्गासि गेला कुमारा ! तुजा तात '
' अंत्रे ! अकस्मात झाला कसा घात ? ' ॥ २७ ॥
' हा पुत्रशोकेंचि मेली सुता ! राय '
' तो कोणता हें मला सांग हो माय ? ' ।
' बंधू नमस्कार सारे करा ज्यासै '
' जाले तया काय ? तो मान्य राजास ' ॥ २८ ॥
' ह्या बंधु घेऊनि गेला अरण्यास '
' कां मानलें हें जनाच्या शरण्यास ? ' ।
' वत्सा तुझी तातवाणीच तन्मूळ '
' ऐसें कसें बोलिला भूपशार्दूळ ? ' ॥ २९ ॥
' बोले असे भूप मद्रागुणाबद्द '
' कैची फळप्राप्ति ? कां पीडिला वृद्ध ? '
' व्हावें तुला राज्य तो साधिला काम ! '
' हा पापिणी ! काय केलेसि ? हा राम ! ' ॥ ३० ॥

—साररामायण.

कौसल्या समजावी भरता, बोधुनि गुरुकिया करवी, ।
मग जाय चित्रकूटा, तुष्टि भरद्वाज दे बरवी. ॥ ३१ ॥

१ आज्ञा झाल्यावरही ती न पाळणारा पुत्र भाग्यहीन कपाळकरंटा समजावा. पितृसंतोष करून खरें स्वाहित साधण्याचें भाग्य ज्याचे कपाळीं नाही तो भिकारीच खरा ! २ हा माता पुत्रांचा संवाद किती बहारीचा आहे ! ३ कैकेयी रामाचें नांव घ्यायला संकोचते !

प्रभुला वंदुनि साशु स्वपित्याख्या कळवि भरत हा निबना ।
 राम म्हणे 'हा !' होतां अतिलोभी जेवि हानि घना ॥ ३२ ॥
 पिंड पित्यासि दिल्यावरि भरत म्हणे धरुनि पाद, 'या परतें' ।
 ऐके न सत्यसंध त्रिदशहितोद्यत दयापर तें ॥ ३३ ॥
 'म्यां त्वांहि न लंघावें स्वगुरूक, अवश्य शब्दच वदावा, ।
 राज्य करीं वा ! येतो मीं सरतां अब्द चवदावा' ॥ ३४ ॥
 सिंहासनीं बसाया मागुनि घे पादुका, शिरीं वाहे, ।
 राहे नंदिधामी अंत्याब्दसमाप्तिंतें पाहे' ॥ ३५ ॥

—भाचार्यारामायण.

“ देउनि अभय सुनीतें, आशीर्वाद प्रसाद जोहून ।
 अग्न्याश्रमासि गेले स्वामी तो चित्रकूट सोहून ॥ ३६ ॥
 चालति माझ्या मार्गे लक्ष्मणजी, काननीं, पुढें स्वामी, ।
 धामीं तसींच हवें चाले पाहोनि आपल्या स्वों मी ॥ ३७ ॥
 जेंवि भरद्वाज तसे द्रवले पाहोनि तेहि मामाजी ।
 झाले अतितर सुखकर, कर जैसे भावुचे हिमामाजी ॥ ३८ ॥
 तद्गार्यां अनुसया मजवरि करि सासुमार्येसी माया ।
 स्वकरेंचि अळंकारी, आहे प्रेमासि काय सीमा या ? ॥ ३९ ॥
 वेणी घालुनि, लोचनीं निजकरें ती लेववी कज्जल,
 लावी चंदन सुव्रता, ब्रज गमे गंगाचि तें तज्जळ ।
 गुफी सत्कुसुमें शिरीं, सुराचिरा माळा गळां अर्पुनी
 प्रमें धर्म कथी, सुधाधिकरसें सूक्तें मला तर्पुनी ॥ ४० ॥
 तैसाचि महलार्दीं साध्वी सिंदूरतिलक जो लावी ।
 तोहि अर्गतसार सदा, कैसी तत्सुकृतसिद्धि बोलावी ! ॥ ४१ ॥

तो अंगराज चिरकाळ तसाचि ओला
 यस्तौरभीं भ्रमरपंक्ति सदैव लोला ।
 घ्राणेक्षणंसांसे म्हणती कुसुमेंहि 'बोला'
 वेणी नवीच, न सतीयश शक्य बोला' ॥ ४२ ॥

—सितारामायण.

१ वाट पहात राहिला. २ भरद्वाजास. ३ सीता आपल्या स्वसा-जावांस सांगले.
 ४ धन, राम. ५ कुलीन स्नुषा सासूला आईहून अधिक मानते. ६ नवा, टक्करीत.

राघवें मग विराध तारिला । तम्महोद्यतर क्षाप वारिला ।
नाशिला छुचिर ताप सांचिडा । देवता म्हणति तापसां 'खळा' ॥ ४३ ॥
जो स्वतातसख त्या जटापुतें । तो नमी प्रभु शिरें जटां-पुतें ।
पाति याचि कवि सांधुरीतितें । जी छुचा न आसि माधुरी तितें ॥ ४४ ॥

—गदप्ररामायण.

गळां पडे शर्येणखा, परतें । पाहे वराया, पण खापरतें ।
तां सद्रुणाचा वारेना करंडा । प्रहृष्ट दंभें करि नाक रंडा ॥ ४५ ॥
सौमित्रि खड्गें हरि कर्गनासा । ज्याच्या करीती गुणवर्गना सां ।
पावळ त्या केंवि तशी कुशीला ? । पुण्यें न येतां क्षितिच्या कुशीला ॥ ४६ ॥
खरा ससैन्या हननार्थ धाडी । लीले करुनि प्रभु त्यासि ताडी ।
छेदो शिरें सत्रे, परोरि फाडी । सेना जनस्थानहि ओस पाडी ॥ ४७ ॥
स्वदुर्गुणें पावुनि ताप, भावा । दशनना ती कथि पापभावा ।
'कीरत्न घे होवुनि निस्व साहा । न शोक वैरी, खुदिता स्वसा हो ' ॥ ४८ ॥
मारीच मायाभृगु शत्रु दावी । श्री त्यासि हेमाकृति सत्य भावी ।
मागें धराया दयितासि लावी । मंत्रुष्यलीला प्रभुचीच गावी ॥ ४९ ॥
ममीं तयातें शर राम हाणी । तां तो खळ श्रीरमणाचि वाणी ।
'हा ! हा !' अशी तारतरातें वाणी । बोले, भ्रमे श्री न जशी शहाणी ॥ ५० ॥
सौमित्रितें, भावुनि घात, भीता । 'धात्रे' म्हणे, 'पत्यवनार्थ' सीता ।
तो जाणवी सत्य भला, शमाया । तत्रास, 'हे देवि ! पलाशमाया' ॥ ५१ ॥

—सहितरामायण.

सीता वदे, "मदभिलाष तुझ्या मनांत । आलासि यास्तवचि तूं कुजना ! वनांत
जा, नीघ, नीघ, उटजां कितवा ! न राहें । ऐसें कुकर्म न नरा हित, वानरा हें ॥ ५२ ॥
भार्या कसी उचित, जी तुज मायसी ते । ! " ती आपणासहि वदे, 'त्यज काय !' सीते ! ।
रामाकडे रडत तो धृताताप गेला, । सोडी तिळा खग जसा कुंभुंषापगेला ॥ ५३ ॥

—सद्रुकसर्वस्करामायण.

१ जटांनीं युक्त अशा. २ बापाय्छ मित्राख बापासारखी पूज्य मग्नण्याची जी कुलीनांची
रीति तीतें. रामचरित्रांत पदोपदीं अशी गोळी न्मगतें कीं अमृत त्यापुढें तुच्छ वाटतें. ३ ईश्व-
राख. ४ सहा शब्दें. ५ रामासारखें पति मिळ्यल्ल सीतेसारखीच पुण्याई पत्नी पाहिजे.
६ शत्रूचें कष्टस्थळ. ७ सामान्यांच्या चरित्रांत काय गोळी ? ८ रामासारखी. ९ त्या
सीतेची मीति. १० संशयग्रस्त सीतेला दगैक गदूळ झालेल्या पण निस्सर्गाद्द अशा गंगेची
उपम किति शोभते ! * वृत्तनाम रथोद्गत.

कट्टु षकुनि जो असे रहे द्रुत जाय प्रभुसत्तमाकडे ।
 तंव ये दक्षकंड, तो यती गमला, सादरबुद्धि होय ती ॥ ५४ ॥
 हरि कामसहाय हा यती, वदली ज्ञापुनि 'हाय ! हाय !' ती ।
 'आजि राघव वीररायजी ! करुणा ती त्यजिलोच काय ? जो ॥ २९ ॥
 त्यजिलो कासे कोर्ति ? याच, कां तुमच्या दैन्य उरे न याचकां ।
 आजि लक्ष्मणाजि ! त्वरा करा, यज्ञ या स्वाहितजित्वरा करा ' ॥ ५६ ॥
 अवलाकुनि गृध्रपा वटों, यज्ञ बाया अतिभय्य, श्वेटों ।
 वदली, 'निववा दयारसं अजि मामाजि ! पहा उठा' असें ॥ ५७ ॥
 करि तो अरिताषहानितं, समरा त्या सुरवृंद वानितं ।
 रथ भंगुनि सून सोडवी, परि त्याचे विधि पक्ष तोडवी ॥ ५८ ॥
 अमृताधिकगोडवीक्षण द्विज पावे, सुन सोडवी क्षण ।
 परि तोडुनि गृध्रपक्षतो हरि अन्यायरणेकदक्ष तो ॥ ५९ ॥

प्रियरामायण,

काशामर्घ्यं टाकी भूवा, पावे मंदत्वातें पूषा ।
 लंकेंत स्वार्थीं स्थापी, दापी कामो क्रोधो पापी ॥ ६० ॥
 राम श्रीविश्वंशं शोका ज्ञेणाच्या तो दावी लोका ।
 विश्वाचा जो धाता तो या दे गृध्रेद्रा ताता तोया ॥ ६१ ॥
 ज्या मूर्धा नाही तो खाया पाहे स्वामी दे तोखा या ।
 दिव्या भक्ता भिंझी केला श्रीरामें स्वस्थाना नेली ॥ ६२ ॥

—विष्णुभालारामायण.

पंपातीरीं बोलि सीतेतें आठवुनि 'हा !' राम ।
 जो साक्षात् सर्वाही दासांचा स्वर्गभूरुह्याराम ॥ ६३ ॥

—दिव्यरामायण.

दयिताविरहीं शोकें प्रभुचा काय कोंविला ।
 विलाप सर्व न जना करुणें आयकों दिला ॥ ६४ ॥
 वर्नी विलाप प्रभुचा ज्याचिया भवणीं पडे ।
 रहे खग मृग व्याघ्र द्रुम वल्ली असें घडे ॥ ६५ ॥

—अनुष्टुप्पारामायण.

१ हे वैतालीय वृत्त करुणरसाल् अत्यंत अनुकूल आहेच पण त्यांतही या श्लोकांतली पद-
 रचना किती क्रोमळ आहे ! २ आपल्या शत्रूंना जिंकणाऱ्या. ३ दयार्रदृष्टि जटायु. ४ अशो-
 कवनांत. ५ शबरी. ६ कल्पवृक्ष.

श्री वसिष्ठ, वामदेव, मातृवर्ग, नागर
 स्वप्रधानसैन्ययुक्त शुद्धसत्वसागर ।
 सातुज प्रभूतमासि जाय चिंतित क्षण,
 प्रेक्षितां दिसे विमान भव्य पुण्यलक्षण ॥ ३८ ॥
 होय पुष्पक त्यञ्जनि, हास तैवि, पति, तें
 जन्ममृत्युच्या, स्वकाळ भासतें, विपतितें ।
 वाटला विलोकित्यांस गाय वत्सल क्षण
 श्रीनिवास, तोहि साधुरास्य वत्सलक्षण ॥ १३९ ॥
 लेववृनि पादुका, पदाब्जयुग्म पाहिलें'
 साधुनें, तयावरि स्वशीर्षराज्य वाहिलें ।
 हुंगतां शिरीं दयासमुद्र अश्रु वर्षेला
 भेटला सुतासि तात तैवि, राम हर्षेला ॥ १४० ॥
 वृद्ध जे गुरु प्रधान ते सुखांत घातले,
 पातले समस्त पौर दर्शनेचि मातले ।
 भेटले बिभीषण पूर्वगाराज सज्जना
 सातुजास, पावले सुधासमुद्रमज्जना ॥ १४१ ॥
 वासवादि नंदनोत्थ पुष्पवर्षे वर्षेले
 देवगायक प्रभूसि गाति, फार हर्षेले, ।
 माचल्या वराप्सरा मृदंग वेशु वाजले
 दिव्य दुंदुभिध्वनीस मेघनाद लाजले ॥ १४२ ॥

—पंचामररामायण.

अभिषेक महोत्सव होय दया-
 निधिष्ठा, म्हणती कवि ' तोयेंद ' या ।
 ' अमरादिक जीव मयूर, मही
 सरसी, सुख तें जळ, ताप अही ! ' ॥ १४३ ॥
 प्रशुचें यश सेव्य सुधासरसें
 शुलवी अनुधास बुधास रसें ।

१ पुढील तीन श्लोकांत वर्णिलेल्या क्रिया जितक्या जलद झाल्या, तितक्याच त्वरित
 कवीनें अनेक वाक्यांत तुटक क्रियापदें घालून अर्थ व वर्ण यांची अनुरूपता साधून वर्णिल्या
 आहेत. २ रामावर मेघाचें रूपक चांगलें साधलें आहे. राम हा मेघ, सारे देव मयूर, पृथ्वी
 हें सरोवर, जळ तें सुख, व अही तो ताप.

पशु पी रघुपालकथा नरसा,
वरि सोडुनि बाळक धानरसा ॥ १४४ ॥

—हरमंगियरामायण.

सत्यप्रतिज्ञत्वयश प्रभुनें निज रक्षिलें ।
भक्षिलें वन्य, वेदीक्त गुरूक्त सम लक्षिलें ॥ १४५ ॥
भक्तकल्पद्रुमारामें रामें रंजविलें जग ।
एकादशसहस्राब्द पुर उद्धरिलें मग ॥ १४६ ॥
चरित्रीं विश्व रमलें, शमलें सर्व पातक ।
श्रीराम मेघ गमला, भक्त ते मोर खातक ॥ १४७ ॥

—मंत्रिरामायण.

प्रजा सर्वांहि विमळा विमानामाजि वाहिल्या ।
मेल्या स्वलोका ताराया, कथा श्रोत्यांसि राहिल्या ॥ १४८ ॥

—सप्तमंत्ररामायण.

व्हावें कृतार्थे जडु, जावें लयासि अघ, यावें महागतिमना
ध्यावें विशुद्ध यश, मावे तरी न जगि, भावें दशस्यदमना
ध्यावें, स्वतत्व उमगावें, असेंचि शुचि, ठावें असें गुरुमुखें
पावे प्रभो ! म्हणुनि नांवें सदा जपत गावें चरित्रचि सुखें ॥ १४९ ॥

—कविप्रियरामायण.

उपसंहार.

भावें वंदुनि रामचंद्रचरणीं म्यां ग्रंथ हा वाहिला
कीं याचि प्रभुनें प्रपन्न जन जो तो बंधुसा पाहिला ।
उच्छिष्टें बदरें महामखपुरोढाशाधिक्रें लक्षिलीं
ताराया शबरीस, साधु म्हणती अत्यादरें भक्षिलीं ॥ १५० ॥
सदा गावें सीतापतिरमण हा योग बरवा
रवा या साथी जो जन धरि पराची न परवा ।
रवा नामाच्या भी भव, कलिकथा काय ? गमला
मला न श्रेष्ठाही गुरु म्हणुनि देवर्षि रमला ॥ १५१ ॥
नामातें प्रभुच्या, मयूर विनवी, चित्ता भरी या भरीं
श्रीरामायण गाविलें तरि पुन्हां गावेंचि ऐसें करीं ।
पापाचा परिहार फार बरवा व्यापार हा साधुनी
गावायासि सदैव या मम सुखीं बापा ! रहा साधुनी ॥ १५२ ॥

—रम्यमंत्ररामायण.

१ हा श्लोक फार गोड आहे. रामयश सुद्ध अह्न साऱ्यांना प्रिय आहे. रामकथामृत पशुही असोसीनें पितात, व बाळही मातृस्तन्य सोडून याच रसाला बरितात. २ रामयशालुब्ध कवीनें म्हणून तर तें १०६ वेळा गाविलें.

विविधविषयपर कविता.

कवि म्हणति 'कवन तैसें बहुउद्योगेंहि धन जसें मिळसें ।
जितुकेंचि मिळायार्हे अधिक मिळेनाचि एकही तिळसें' ॥ ७ ॥

(१) द्रौपदीचें सत्व.

दुर्योधनाच्या सांगण्यावरून दुर्योधनास ऋषि पांडवांचें सत्व हरण करण्यासाठीं मथ्यरात्री येऊन अन्न मागूं लागले. पांडव भयार्त झाले तेव्हां द्रौपदीनें श्रीकृष्णाचा धांवा केला. श्रीकृष्ण आले व धालीस लागलेले एक भाजीचे पान होतें तें खाऊन ठेकर दिली, तेव्हां विश्वाची तृप्ति झाली. ऋषिही तृप्त झाला पण पांडवांच्या सत्वाला भिऊन गेला व सज्जनाचा छळ पुढे न करण्याची त्यानें प्रतिज्ञा केली. धर्माला श्रीकृष्णानें धोर दिला व धर्मानें स्वभार्येचें फार फार गौरव केलें.

शिष्यायुतयुत भगवान् दुर्वासा गजपुरासि ये राहे ।

सत्संगति सत्फलदा, सुज्ञासि पचे, पचे न येरा हे ॥ १ ॥

प्रार्थुनि धर्मे सुनि तो स्नानासि स-शिष्य-कटक पाठविला ।

त्या संकटीं सतीनें अितकल्पद्रुम सुकुंद आठविला ॥ २ ॥

स्वमनिं म्हणे ती कृष्णा “ श्रीकृष्णा धांव, पाव नाश तदी ।

हीचा होउं न दिलहा, स्मरतें मज तेंचि पावना शतदा ॥ ३ ॥

नेसविता झालाचि भेमें तूं करुनियां दया लुगण्या ।

आतां चुडे भरीं बा, आश्रय मज एक तूं दयालु गण्या ॥ ४ ॥

तुजहुनि इतरें कोणें वारावा क्षिप्र अंतराय महा ।

दंडीलचि, साहेल न, देवा ! स्वल्पाहि अंतरा यम हा ॥ ५ ॥

या सुनिकोपासि जसा लागे न पयाचिया उता वेळें ।

श्रीकृष्णजी, तुम्हीं मज-वरि करुनि दयाचि या उतावेळ ” ॥ ६ ॥

स्मरतांचि ये प्रभु, दया सत्य सुरभि, भक्त वत्स, लागवें ।

कांसेसि याचियाचि, त्यजुनि सकळ, याचि वत्सला गावें ॥ ७ ॥

येतांचि दीनबंधुप्रति कळवी ती नमुनि आर्धीतें ।

भगवान् म्हणे “ भुकेलों सखि वाढ मला, असोचि आर्धी तें ” ॥ ८ ॥

कृष्णा म्हणे, “ अहा ! बा ! वाढावें काय गा पहा हातें ।

धावुनि घातलेसे आतां कीं पालथें अहाहा ! तें ॥ ९ ॥

अन्न मदन्ननावधि रविदत्तस्थालींत, मग नसे लवही ।

स्वदृष्टि सर्वे जाणे, यमधर्माची असी नसेल वही ” ॥ १० ॥

कृष्ण म्हणे, “ नर्में पुरे तर्पाया योग्य सर्वे धालीला ।

मीच नव्हें काय इची सखि, सुरभि सखीच सर्वथा लीला ॥ ११ ॥

१ दहा हजार शिष्यांसह. २ ब्रह्महरणप्रसंगी. ३ विघ्न. ४ थोडीही चूक हा यमस्वरूप ऋषी सहन करणार नाही. ५ स्त्रियांना दुधाचा दृष्टांत सुचणें किती स्वाभाविक आहे ! ६ चिंतेतें. ७ धालीपात्र. ८ माझे भोजन होईपर्यंतच. ९ धम, विनोद.

आण बरें पाहोंदे देसा आयह करुनि आणविली ।
 कृष्णेसि सत्सभेसि स्थालीसहि बहु दयाचि जाणविली ॥ १२ ॥
 त्या पात्राच्या कठीं स्वल्पचि शाकाज लागलें होतें ।
 सत्परिचर्येचि जडही समयीं सत्वासि जागलें हो तें ! ॥ १३ ॥
 तो यज्ञ-भुक् तशाही त्या शाकाजासि दोढवी पाणी ।
 कृष्णेकरवी आपण सांगुनि संकल्प सोढवी पाणी ॥ १४ ॥
 प्राणुनि म्हणे प्रकट हरि 'विभात्मा देव तुष्ट हो येणें' ।
 ह्छुचि म्हणे सुनि किति हे ? घेउनि शतकोटि दुष्ट हो येणें ॥ १५ ॥
 अधर्मपेर्णोच तो सुनि झाला आर्कठ तृप्त सहसा जे ।
 शिष्य अयुतमित होते गर्भिण्यापरि तयांहि सह साजे ॥ १६ ॥
 हरिला स्वजन प्राणाधिक, तैसें विलही न लोभ्याला ।
 चिंतूनि अंबरीषच्छळपरिणामहि सुनींद्र तो भ्याला ॥ १७ ॥
 ते शिष्य म्हणति " गुरुजी ! न सुचे कर्तव्य काय तें कळवा ।"
 गुरु त्यांसि म्हणे " मळवा यज्ञ, परि सत्वर पळा, मला पळवा ॥ १८ ॥
 म्यां आजिपासुनि शपथ करुनि नमस्कार सच्छला केला ।
 दृग्धित न विशालाका टाकुनि कर्पूरसच्छलाकेला ॥ २२ ॥
 झालों गुरुदर जशा अत्यासन्नप्रसूति गरवारी ।
 सच्छळकर्मस्वल्पहि सद्यःक्षयहेतु जेंवि गरवारी ॥ १३ ॥
 त्या श्रीमदंबरीषाहुनि धर्म तपोबळें नसे ऊन ।
 हा मी मंदचि केवळ सच्छळगरळा जळेन सेऊन ॥ २४ ॥
 त्यां पांडुसुतांमध्यें भीम महात्मा उदार बल-सत्त्वं ।
 चारील सुष्टिमोदक आतिथ्यासि न चुकेल अलसत्त्वं ! " ॥ २५ ॥

१ द्रौपदीला आनंद झाला कारण तिची चिंता हरिली, सज्जनांना आनंद झाला कारण सतीचें विघ्न टळलें, व थालीला आनंद झाला कारण परमात्म्याचा स्पर्श तिला झाला. २ हात पुढें करी. ३ 'श्रीपरमेश्वरः प्रीयताम्' हा. ४ पापनाशक मंत्र. ५ गर्भिणीसारखे, पोटा भरल्यामुळें वर आलेले. ६ सच्छळ्य नमस्कार केला-साधूच्या छळाला सोडलें; नमस्कार करणें म्हणजे पुरे म्हणणें, नकोसैं होणें. ७ दृष्टीनें दित. ८ प्रसूति जबळ आलेल्या गर्भार स्त्रियांप्रमाणें माझें पोटा मोठें झालें आहे. श्रीकृष्ण तृप्तीनें विश्वतृप्ति झाली अर्थात् दुर्वासाचेंही पोटा अती भरून वर आलें ! ९ विश्वयुक्त जळ. १० या दोन्ही आर्यांत ह्यस्यरस अग्नर विनोद केवढा भरला आहे !

ऐसं म्हणतचि पळतां प्रबळ भयचि होय बलद दुर्वाशा ।
 धांवें लंबोदरसा तो, गळत्या तजटाहि दुर्वाशा ! ॥ २६ ॥
 झाला होता सातुज तो राजा धर्म चित्रसा साधी ।
 स्यया मिर्चीधीं भेटुनि भक्तां पद्यांशि मित्रसा साधी ॥ २७ ॥
 देव म्हणे “ मी आलों कृष्णेपार्शीं मद्यांशि मज्जन हो ! ।
 चिंतितसं कीं स्वर्गीं व्यसनींहि क्षण तुम्हां न मज्जन हो ॥ २८ ॥
 कृष्णाचिंतेनें हें संकट मज कळविलें अगा राया ! ।
 आलों संरक्षाय्या धांवत मी आपुल्या अगारा या ॥ २९ ॥
 अनैल-समीहित साधी राया, वारा महीवरा, कामा ।
 अनलस मीहि तसा, धीरा ! यावा रामही, वरा कां मा ” ॥ ३० ॥
 ऐसं बोलोनि करी स्वजनघनश्रीद यान दीपकसा ।
 भक्तांशि उपेक्षील व्यसनीं तो श्रीदयानदीप कसा ? ॥ ३१ ॥
 धर्म म्हणे “ मतिमति सति ! संसारामाजि अन्य कुणंगा तो ।
 केवल अनिट, परि हा बहु धन्य तुम्हा म्हणोनि गुण गातो ॥ ३२ ॥
 तुजविण न दीपिके सति, कृष्णे तरतों नयझहि तमातें ।
 करितों जरि तरि गमता कृष्णेतेर तों न यज्ञ हित मातें ॥ ३३ ॥
 देव तुम्हा कैवारी शुद्ध प्रेमें तुझ्याचि वळला गे ।
 हे धेळ दुग्ध धांडुनि वत्सा, इतरा तदर्ध बळ लागे ” ॥ ३४ ॥

—वनपर्व अ. ८.

(२) श्रीकृष्णाचा रुक्मिणीशीं विनोद.

मोठा विनोद भीष्मककन्येशीं एकदां करी ; तीतें ।

देव म्हणे, “ सुदति ! वृथा वरिलें मातें अलोकरीतीतें ! ॥ १ ॥

१ सचिंत. २ रात्री. २ या प्रसिद्ध आर्येचा अर्थ: “ हे गंभीर पृथ्वीपते ! धर्मा ! वारा
 जसें अग्नीचें इच्छित साधून देतो, तसें तुझे साष्ट्य करण्यास मी सदैव तत्पर आहे. प्रसंग
 पडला तर बळिराम दादाही येतील. मग आम्ही आल्यावर रुक्मिणीही येईल, ती कोण
 मोठी आहे ” । ३ गमन. ४ स्त्रिया पुरुषमंडळीला न कळवितां गुप्त द्रव्यसंग्रह करितात तो ;
 सांठ. धर्म म्हणतो ‘ द्रौपदि ! संसारांत बायका कुणगा करितात तो अनर्थावह असतो.
 पण तूं आम्हांस नकळत श्रीकृष्णप्रेमाचा जो कुणगा केलास तो मात्र धन्य आहे. ५ कृष्ण
 भक्तिरूप जो यज्ञ त्याहून इतर यज्ञ. ६ बृहद्दशम अ. ६० मध्ये श्लोकवृत्तांत व मंत्रभागवत
 स्कंध १० मध्ये आर्योवृत्तांत हा पतिपत्नीचा विनोद पंतांनीं बार्णिल्ला आहे. ७ विलक्षण रीति
 बर्तनपद्धति आहे ज्याची अशास !

भर्ता, योग्य, कुलज, नृप, न वरुनि, मजला वरुनि चुकलीस !
राजसुते ! चित्रेनलिनरतमधुपीसी, हितास चुकलीस !” ॥ २ ॥

म्हणे विभु “ नृपात्मजे ! गुणवती अशी तूं बरी
नसे उचित मीं पती ! गति मतिभ्रमें ही खेरी ।
स्वरूप-अनुरूप तूं सुखलि ! भूप आतां तरी
वरी ! हित चुके जरी कुशळ तें पुन्हां सांवरी^३ ! !” ॥ ३ ॥

वचन नवें अति अप्रिय कानीं पडतां रडे पडेचि सती ।
डबली करुणार्णव कीं दीनाहुनि दीन जाहली दिसती ॥ ४ ॥
तेल जसें उतेजन देतें तत्काळ दीपकलिकेला ।
प्रभुचें कृपावलोकन तेंवि तिला ; तो हितार्थ कलि केला ॥ ५ ॥

नेली शीघ्र चतुर्भुजें प्रियतमा आंगें पळगावरी
हस्तें तत्कचभार हार वसन स्वार्थार तो आवरी ।
शोकाश्रूक्षित गळलोचनकुचद्वंद्वें पुसी हा बरी
स्वस्था होय तसी दयाचि करि कीं झाली सती घाबरी ॥ ६ ॥

वैदर्भीस म्हणे “ प्रियंवद अहो ! मच्छब्द जे हे तुतें
झाले तापकर प्रतप्तशरसे मृच्छेंसही हेतु तें ।
काहीं ही मृदुमानसे ! तव मनें नाहींच कीं साहिलें !
म्यां केला परिहास हा सति ! कसी तूं कोपसी पाहिलें ॥ ७ ॥

कसें वदसि पाहसी चलकर्टाक्षमोक्षेक्षण
प्रिये ! भृकुंडशोभि हें सुख तुझें पहावें क्षण ।
कसें अधरपल्लवस्फुरण लोचनीं शोर्णता
गृहीं जन तयास यापरिस लाभ तो कोणता ? ॥ ८ ॥

विनोदरससागरीं रमति मीनसे दंपती
अशा कलहसांत्वनीं दिवसयामिनी संपती ! ।
म्हणोनि परिहास हा सहज आजि केला, हंसें
तुझें न सुख, भीतिला न धरि नायिके ! लोलसे !” ॥ ९ ॥

१ चित्रांतल्या कमळासी रत झालेल्या भ्रमरीसारखी. २ ही अवस्था तुला बुद्धीला भ्रम झाल्यामुळे प्राप्त झाली. ३ चतुर मनुष्य चुक झाल्यावर सांवरून घेतो ४ भक्तांचा आधार. ५ शोकाश्रूनीं भिजलेले (गाल, नेत्र व कुच). ६ रागानें लाल होऊन चंचलपणें झेळे मुरडणें. ७ वक्र भुवयांनीं शोभणारें. ८ लालपणा, रक्तिमा. ९ शोभे. १० लाडके ! वजला भुलणारणी.

वैदर्भी त्यागभीति त्याजि, पति पहिले बोलिला जे स्वदीप
स्वातीं होतेचि, त्यांचीं कयुनि सञ्जुचितें उत्तरें दे सुतीष ।
ते कृष्णें बोलवीली प्रियगुण झुरली गोड अत्यंत बोले
श्रोत्यांचें वृंद वृंदावन, हरिहि तयामाजि अद्यापि बोले ॥ १० ॥

(३) लक्ष्मीचें स्वयंवर अथवा पतिशोध.

लक्ष्मीला आत्मगुणयोग्य पति पाहिजे होता. म्हणून तिनें सिद्ध, मुनि, देव, दानव या सर्वांत शोध केला, पण तप व वेदाध्ययन करणाऱ्या बहुतेक पुरुषांत तिला दोष आढळल्यामुळें तिला काणताच वर पटेना. दुर्वास तपस्वी पण कोपिष्ठ म्हणून ; शुक ज्ञानी पण संगविवर्जित नाही म्हणून ; ब्रह्मदेव व चंद्र मोठे पण कामांध म्हणून ; इंद्र समर्थ पण परापेक्ष म्हणून, परशुराम धर्मज्ञ पण निर्दय म्हणून ; कार्तवीर्य पराक्रमी पण शांतकीर्ति नव्हे म्हणून ; सनक विषयपराङ्मुख म्हणून ; मार्कंडेय दीर्घायु पण इंद्रियमारक म्हणून ; कनककशिपु गुणवान् पण साधुद्वेष्य म्हणून ; शंकर या सर्वांहून श्रेष्ठ पण अमंगळ व भ्यासूर म्हणून ;—याप्रमाणें प्रत्येकांत तिनें कांहीं खोडी काढली. व अखेर या पूर्वोक्त दोषांपासून मुक्त व सर्वगुणसंपन्न अशा भगवान् विष्णूच्याच गळ्यांत लक्ष्मीनें माळ घातली.

श्रीदेवी मग चाले उत्पलमाला सलील धरुनि करीं ।

शोभे सुरासुरगणीं मूर्ते मधुश्रीच जेंति तरुनिकरीं ॥ १ ॥

गंधर्वयक्षचारणसिद्धसुरासुरगणांत ती पाहे ।

कीं आपणासि आश्रय कोण धुंव अतुल्युद्धैगुण आहे ॥ २ ॥

जेथें जेथें सुतपश्रुतइत्यादीष्णगुण जना दिसती ।

तेथें तेथें पाहे बहुधा दोषांसि ती अनादि सती ॥ ३ ॥

“कोठें शुद्ध तप असे, परि दारुण नाशहेतु कोप महा ।

दुर्वासःप्रभृति तपोधन सुभुर्जगमणिकरंदकोपम हा ॥ ४ ॥

कोठें सुरगुरुकप्रभृतींत ज्ञान बहु असे, परि तें ।

संगविवर्जित नाही, परिपूर्ण हि दूषितांशु पात्र रितें ॥ ५ ॥

आहे महत्त्व बहु परि न द्रुहिणीं चित्तभूजय, न सोर्भे ।

भलता वर वरुनि, म्हणे कैवि, सुवर जरि नसे तरि नसो, मीं ॥ ६ ॥

१ कमलांची माल. २ षसंताची शोभा. ३ निश्चल व विमलगुणी. ४ सर्पाच्या मस्तकांतल्या मण्याच्या करंज्यासारखा ; किंवा महासर्प ज्यांत आहे अशा मणिकरंदकसारखा.
५ ब्रह्मदेव स्वकन्या सररवती हिच्यावर व चंद्र गुरुपत्नी तारा हिच्यावर लुब्ध होता.

जरि ईश्वरत्व दिसतें शक्रप्रभृतींत तरि न तें साचें ।
 होय परापेक्षें कसा ईश्वर ? निववी न पान फेंसाचें ॥ ७ ॥
 जरि धर्म परशुरामप्रभृतींत असे, नसेचि भूतदया ।
 निजभर हरिला म्हणवुनि चिंतू कल्याण एकेंभू तदया ॥ ८ ॥
 कौठें वीर्य असे परि तें परिहरिलें न काळवेगानें ? ।
 पित्त कृतवीर्यसुतसुखवीर्यकथांच्याचि चाळवे गानें ॥ ९ ॥
 सनकादि समाधिनिरत, विषयांचें त्यापुढें कसें मांडे ? ।
 पीतामृतासि कैसें वन करितिल आपुल्या रसें मांडे ? ॥ १० ॥
 मार्कंडेयादि असे दीर्घायु, परंतु तें नसो शील ।
 सोशील सर्वहि स्त्री, परि इंद्रियदमन हें न सोशील ॥ ११ ॥
 जेथें इंद्रियलालन तेथें क्षण भरंवसा न आयुचा ।
 काळाचा वेग जना दुःसह, अत्रासि जेंवि वायुचा ॥ १२ ॥
 कनककशिपुप्रभृतिला करिता झाला क्षणांत गट काळ ।
 सुगुणहि साधुद्वेष्टा तो केवळ दोषसिंधु फटकाळ ॥ १३ ॥
 इंद्रियदमन हि नाही, आयुष्याचाहि भरंवसा आहे ।
 श्रुत पूर्वोक्त न दोष श्रीरुर्दीं म्हणुनि आणही वाहे ॥ १४ ॥
 परि तोहि अमंगळसा मसणीं भूतांत नग्न कां नांदे ? ।
 बाळांच्या भस्मभुजंगभूषण हें नाम भीति कानां दे ! ॥ १५ ॥
 ऐसा विचार करितां श्री श्रीपुरुषोत्तमासि पाह्वनी ।
 चितीं म्हणे “सुमंगळ वर हाचि, न अन्य धन्य याह्वनी ॥ १६ ॥
 जरि हा आत्मरत प्रभु, याला माझी नसे तिळहि परवा ।
 पर वाहेन वपु पदीं, ऐसा कैचा मिळेल वर बरवा ? ॥ १७ ॥
 जावें शरण प्रभुतें, जशि गेली सरनदी नदीनातें ।
 शोभे महत्तमातें आश्रय करितां, न दीन दीनातें ” ॥ १८ ॥
 यद्यपि आत्मरत प्रभु हरि तरि वरिला, परासि न वरी हो ।
 कर्डी घालुनि माळा झाली श्री विष्युचीच नवरी हो ! ॥ १९ ॥

—अमृतमयन. अ. २.

१ इंद्राला शत्रु जिंकायला अप्सरांचें किंवा देवांचें साहा लागतें तेव्हां त्या परावलंबी देवाला ईश्वर कसें म्हणावें ? २ शत्रुनिर्दळणानें आपलें ओझें कमी झालें म्हणून एक पृथ्वी मात्र तदया (त्याच्या दैवासाठी) त्याचें कल्याण चिंतो. ३ पित्त चाळवे=चित्तक्षोभ होतो. ४ भस्म लावणारा व सर्पमाळ घालणारा म्हणून याचें नांव ऐकूनच मुलें भितात. हा पाति केला तर याच्याबरोबर संसार मुखाचा होणार नाही हा लक्ष्मीचा भाव.

(४) कुलीन सासरा. (सुनेचें गौरव.)

रावणवधानंतर लोकनिदेकडे लक्ष देऊन रामानें सीतेकरवीं अभिप्रवेशाचें दिव्य कराविलें ; तेव्हां दशरथ विमानांत बसून आले व त्यांनीं आपल्या सुनेचा गौरव केल्या तो प्रकार सीता स्वमुखानें आपल्या बहिर्णीस सांगते.

संसारिं असतात साधु कुलज जेहाज्य कें सासरे ;
 मामाजी परि एक, यासह दुजा साम्यास कैसा सरे ?
 पोटासी धरिले संये ! मज शिरीं हुंगोनिया दाटले,
 प्रेमें तातधि वाटले, नयनिंचे नाहीं झरे आटले ॥ १ ॥
 मातें ते वदले, “ तुवां उपवनें तैसींच वत्से ! वनें
 केली ; जे पतिभक्तिसद्गत सतीसर्वस्व, तत्सेवनें ।
 भर्ता तारुनि संकटीं कविसभा श्रीसंपदे वारिला
 विभोपद्रव जाहला तव तपें या रूप देवारिला ॥ २ ॥
 त्वां सूर्यवंश सुयशें सति ! धन्य केला
 वैदेह धन्य तुज पावुनि कन्यकेला ” ।
 प्रेमें असा मज दिला बहु मान, लज्जा
 सांगे मरीय नयनांसि, ‘ परींच मज्जा ’ ॥ ३ ॥

—सीतारामायण.

(५) टाकावी कीं न टाकावी हे शुद्धचरिता सती !

“ एका रजकाची बायको नवऱ्याशीं भांडून आपल्या माहेरीं गेली. तिचें वागणें अनुचित आहे असें जाणून तिचा सुन्न बाप तिला घेऊन तिच्या नवऱ्याकडे आला. ‘ रावणाच्या धरीं कांहीं वर्षे वास केल्या असूनही रामानें तिला धरीं आणली व तिजसह पुन्हां सौख्य भोगीत आहे. हें कर्म राम राजा आहे म्हणून खपतें, परगृहीं वास करणाऱ्या स्त्रीला परत घ्यायला मीं काय राम आहे ? ’ असें म्हणून रजकानें आपल्या स्त्रीचा धिक्कार केल्या. ” ही गोष्ट लोक आपल्याविषयीं काय बोलतात हें ऐकून घेण्याची इच्छा झालेल्या अयोध्याधिपति रामचंद्राला त्याच्या दूताकडून कळली. सीता शुद्ध आहे, तिनें दिव्य केलें आहे हें माहीत असूनही लोकप्रवादाला रामचंद्र भ्याला व ‘ सीता टाकावी कीं न टाकावी ’ याचा विचार करीत बसला. रामाचे लक्ष्मण, भरत व शत्रुघ्न हे बंधु तेथें आले व त्या सर्वांनीं सीतादेवीचा त्यास करूं नका म्हणून आग्रहानें विनविलें ; पण इक्ष्वाकुकुळ्याला कलंक लागूं नये म्हणून त्या कुलधन उदार पुरुषानें त्या परमप्रिय भायेंचा त्याग करावयाचा निश्चय केला.

- ऐसें ऐकोनियां राम चिंतेला मानसीं धरी ।
 लौकापवादवित्रस्त विचारातें मनीं करी ॥ १ ॥
- “ जाली वन्हिसुखीं शुद्धी तथापि जन निंदिती ।
 टाकावी कीं न टाकावी हे शुद्धचरिता सती ? ॥ २ ॥
- कैशी हे त्यागावी सदृत्ता साधुसंमता प्रमदा ? ।
 श्रोत्रीयसुखें जैशी त्याज्या स्वाचारपद्धती न कदा ॥ ३ ॥
- त्यागीन अवश्य इला विप्र जसे कलियुगीं निजश्रुतिला ” ।
 ऐसें हृदयीं चिंती वारंवार स्मरोनि साश्रु तिला ॥ ४ ॥
- “ जलजलसद्रम्यसुखी नव नवनीतापरीस मृदुला हे ।
 शिव ! शिव ! मजविण भीरु न वनवसती दुःखभोगणें लाहे ” ॥ ५ ॥
- अथ भरतप्रभृति निजातुजांसि सारें । कळवितसे निशि कथिलें जसें स्वचारें ।
 चरणरजें करुनचि नाशिता अघातें । स्वमत असें कथित असे तदा तिघातें ॥ ६ ॥
- “ श्रुतीतें निंदितो जैसा पाखंडी पापभाजन ।
 रघोगृहीतो यासार्थी मैथिलीतें तसा जन ॥ ७ ॥
- योगी जैसा त्यजितो संसारभयास्तव स्वममतेला ।
 अपवादभयास्तव मी कीर्तिप्रतिपालनार्थ सीतेला ” ॥ ८ ॥
- ऐसें आकर्षितां त्यांच्या नीर नेत्रांतुनी गळे ।
 रोमांच उठले देहीं दुःखानें दाटले गळे ॥ ९ ॥
- पुसुनियां शोकपाणी पाणी जोडुनियां नयें ।
 रामापुढें दीनवाणी वाणी भरत हे स्वयें ॥ १० ॥
- ‘ अंत्यजसदनापासुनि पूर्वीं जे आणिली बळें गाय ।
 संसर्गपातकास्तव पुनरपि ते धेवु टाकिजे काय ? ॥ ११ ॥
- शुद्धि दिली वन्हिसुखीं प्रविशवुनीयां विशंक निजकाय ।
 त्या दिव्याचें रामा ! स्मरण नसे सांग आज तुज काय ? ॥ १२ ॥
- ‘ जालो ज्या मानवाला मरणद वनितापुत्रवितादिशोक ।
 त्याला नाहीं च कांहीं बुधजन म्हणती पुण्यलभ्योबलोक ।
 सीता हे सल माझी स्रविमळचरिता यामुळें देवलोकीं ।
 रे वत्सा ! वर्ततो मीं प्रसुदित मजला ऊर्ध्वनेत्रें विलोकी ’ ॥ १३ ॥

१ कमलासारखें सुंदर मुख आहे जिचें अशी. २ राक्षस रावण यानें हरण केली म्हणून,
 ३ हे (सीता) वाणी (स्तवी), ४ हें दशरथाचें भाषण आहे.

एवं सदैव गगनीं विमानगत तात बोछिला वदनें ।
त्याचें स्मरण करावें रामा ! त्वां ज्ञानिलोकहृत्सदनं ॥ १४ ॥
स्मरण करीं पूढीं जें वदला व्योमस्थ देवसंघात ।
करुणाब्धे ! सीतेसह न करावा आत्मकीर्तिचा घात ” ॥ १५ ॥
एवं वदोनि भरतें केलें रामासि वंदन ।
जाला अश्रुजलभ्रष्ट हृदयालितचंदनं ॥ १६ ॥
ऐकोनि ऐसें वदे जानकीजानी । “ लोकापवादेंचि होते यशोहानी ।
ज्याच्या नसे कीर्तिचा जाहला नाश । त्याला न मारावया दक्ष कीर्नाश ॥ १७ ॥
मेले हरिशंद्रवैन्यादि जे संत । ते या जगामाजि आहेत जीवंत ।
ज्या बंधुयोषित्छताहीं यशोभंग । स्वप्रांतरां ही तयासी नसो संग ॥ १८ ॥
कित्येकाहीं देहदानें रक्षिलें स्वयशोधन ।
म्हणोनि सीतात्यागें मी करितों कीर्तिशोधन ” ॥ १९ ॥
सौमित्रि क्रोधतप्ता क्षितिपतिसि म्हणे “ प्रार्थना ऐक रामा ! ।
मिथ्या लोकापवादें करुनि विकलुषा त्वां त्यजावी न रामा ।
म्लेंच्छाहीं निंदिजेते श्रुति म्हणवुनियां काय ते विप्रलोकीं ।
टाकावी हें विचारें करुनि बुधपते ! शास्त्रनेत्रें विलोकी ॥ २० ॥
सांग मला हें सत्य तूं दोषज्ञांचा राय ।
श्रीकलहास्तव पंडितें माय त्यजावी काय ? ” ॥ २१ ॥
शत्रुघ्नं ही बहु विनविला राम सामप्रकारें ।
तेही जालें विपिनरूदितासारिलें व्यर्थ सारें ।
अप्रस्तावीं विफळचि असे काम ऐसेंचि आहे ।
भेषापार्यां न तिळभरि ही नीर सारंगें लाहे ॥ २२ ॥
सीतात्यागद्विजपजननीं वादला दुःखसिंधू ।
शोकाश्रूहीं भिजविति तदा भूमितें रामबंधू ।
कन्यात्यागश्रवणजनितक्लेश मूर्छेंसि गेली ।
शिंपोनीयां म्हणवुनि जणों जीवनें शांत केली ! ॥ २३ ॥

१ ज्ञान्यांच्या हृदयाचें सदन (राम.) २ अश्रुप्रवाहानें ज्याच्या उरास लावलेलें चंदन पुसून गेलें आहे असा. ३ यम. ४ पंडित. ५ अरण्यरोदन. ६ अयोग्य प्रसंगी. ७ भेष. ८ सीतात्याग हाच कोणी चंद्र त्याचा उदय होताच. ९ सीता पृथ्वीची कन्या असल्यामुळें तिला दुःख जालें व ती मूर्च्छित पडली. तिला रामबंधूनी शोकाश्रूनीं भिजवून शांत केलें अशी कवीची उत्प्रेक्षा.

स्वबंधु करिताति हे करुण मंजु शब्दें स्तव ।
 कलंक परि लागतो निजकुळासि सीतेस्तव ।
 असा करुनियां बरा दृढ विचार लंकापति- ।
 कुळांतक असें वदे कठिण कीं श्रुती कांपती ॥ २४ ॥
 “अपवादभयास्तव मी स्वतन्त्रें ही तुम्हासि हे देखा ।
 त्यागिन सहसा मग या सीतेचा कायसा असे लेखा ” ॥ २५ ॥
 रघुपतिसुखें कैकेयीचा सुतश्रवणीं अशीं
 कठिण वचनें स्वांतोद्वेगप्रदें शिरलीं जशीं ।
 हळु हळु रडें गेलें सर्व स्वधैर्ये तदा लया
 अनुजयुत तो जाता जाला त्यज्जनि तदालया ॥ २६ ॥
 वनाप्रति विनागसा दवडिली धरानंदिनी
 म्हणानि बहु दुःखिता स्वपटहस्वनाक्रंदिनी ।
 मिवारित असे तदा सकरुणा अयोर्ध्या सती
 समीरणचलांशुकध्वजकरें जणो तीस ती ॥ २७ ॥

—कुरालवचरित. अ. ४.

(६) सूड कां क्षमा ?

द्वैतवनीं दृपदसुता पतिला होजनि तप्त-तनु गांजी ॥
 वदली लेशहि न कधीं श्रुति-कट्टु अपराधियांहि अनुगां जी ॥ १ ॥
 “श्रुत महाव्यसन असें नायकिलें काय ? नर-वरा ! कार्नी ? ॥
 सर्वस्व हरुनि सहसा केलासि अरण्य-चर वरकांनीं ! ॥ २ ॥
 श्रोतृश्रुतिहर कीं तूं वदता सुविचार-खनि कथा पिकसा ॥
 व्यसनांत बुडालास भ्रात्यांसह सज्ज जरि तथापि कसा ? ॥ ३ ॥
 व्यसनप्रसंग तुजही तेजस्विवरासि अंक हा रविला ॥
 झालासि दीन, वाटे श्रुतीं तोही प्रताप हारविला ! ॥ ४ ॥
 सर्वत्र क्रोध जसा तैशी सर्वत्र न क्षमा साजे ॥
 ते कैसे न वधावे तोडिति पर-घात-दक्ष मासा जे ॥ ५ ॥

१ चित्ताला उद्वेग देणारी. २ त्या रामाच्या घराला. ३ निरपराधी. ४ अयोध्येस दुःख झाल्यामुळे ती आपल्याठायीं वाजणाच्या पट्ट (नगरे) यांच्या शब्दांनीं रडली व वाच्यानें फडफडणाऱ्या पताकारूप हस्तानें तिनें निवारण केलें अशी कवीनें येथें उत्प्रेक्षा केली आहे. ५ जीं द्रापदी सेवकालाही कधीं कठोर बोलली नाही ती संतापानें धर्मराजाला म्हणाली. ६ क्षुद्रकौरवांनीं.

डेऊं था कोप मनीं एकिकडे संप्रति क्षमा राहो ॥
 कां गोप्पदांत बुढतां ? यन्न रक्षा, खळ विपेक्ष मारा हो ॥ ६ ॥
 क्रोध असावा समयीं केवळ वश चित्त न क्षमेला हो ॥
 कोप त्यजितां जरि जमदग्नि धनुर्वेददक्ष मेला हो ! ” ७ ॥
 धर्म म्हणे “ मतिमति सति ! यतिपतिगति अति समर्थ जो हरि तो ॥
 म्हणतो क्षमाचि बरवी पर-वीर-यशें स्वसदृषे हरितो ॥ ८ ॥
 व्याघ्र व्याळ क्रूर क्रूरतर क्रोध, बोध-रोधक हा ॥
 क्रोधवशासि विलोकुनि बहु म्हणति ‘ स्वहित-तत्व-शोधक हा ! ’ ९ ॥
 वरिली सुयोधनें ती म्यांही भावुक-पद क्षमा ; तीत ॥
 नर जे हिला न सेविति, दवडिति हित ते अदक्ष मार्तीत ॥ १० ॥
 त्यजुनि तिला बहु तरले, एकहि न हिला त्यजुनि तरला गे ॥
 कृष्णे ! क्षमा-सुधारस-रसिकां रस गोड कां इतर लागे ॥ ११ ॥
 श्रित-हित करिती हरिती सर्व-व्यसन क्षमा-भवानी हो ॥
 आराधावी आम्हीं खल-महिषाऽपहृतवैभवांनीं हो ” १२ ॥
 भीम म्हणे “ देवा त्वां जन्मापासुनि सेविला धर्म ॥
 त्याचें हें फळ ! नाही धन मान स्थान यश, नसे शर्म ॥ १३ ॥
 ज्याशीं जैसे त्याशीं तैसे जरि वर्ततासि तरि अरि ते ॥
 हरिते कां सर्वस्व ? व्यसनीं आम्हांसि मग कां करिते ॥ १४ ॥
 न क्षत्रिय तूं ! साधु ब्राह्मण आज्ञाय पदविता पदता ! ॥
 मान-धन क्षत्रिय या व्यसनें, ज्वलनें कटाहसा कदता ॥ १५ ॥
 राज्योपद्रव गेला, झाला अभिलषित लाभ अजिनाचा ! ॥
 परमोत्सवीं उगे कां ? अजि गा उडवा स्ववल्क, अजि नाचा ! ॥ १६ ॥
 काय म्हणो तुज आर्या ? ब्राह्मण-वृत्तीस काय अनुसरसी ? ॥
 त्यजुनि जळधि-वसति कशी तिमिगिलें सेविजेल तनु-सरसी ॥ १७ ॥

१ शत्रु. २ ज्ञाननाशक. ३ कल्याणाचें स्थान. ४ दुर्योधनें ती क्षमा (पृथ्वी) वरिली, म्यां ही (सहनशीलता) सेविली. क्षमा शब्द येथें क्लिष्ट. ५ खल दुर्योधन हाच कोणी मैहिषासूर यानें ज्या आमचें वैभव हरण केलें आहे त्या आम्हीं क्षमादेवी आराधावी हें योग्य आहे. ६ कढई. ७ भीम टांचून म्हणतो ‘ राज्याचा त्रास गेला ! इच्छेसरसीं वल्कलें मिळवलीं ! या महोत्सवीं स्वस्थ कां ? आनंदांनं वल्लें उडवून नाचा ! ’ ८ तिमिगलनामक मोठा मासा आहे. तो महासागर सोडून अल्पसरोवराचा आश्रय करील काय ?

श्रेयस्कर स्वधर्म त्यागुनि घ्यावी न विप्रता पदरीं ॥
 प्रकटी यशोऽर्थ, बुडवी न कर्षीं त्वत्समकवि प्रताप दरीं ॥ १८
 हे आर्या ! हे भार्या हे आम्ही योग्य काय वन-वासा ? ॥
 वल्काऽजिन-धर वससी स्वस्थ कसा या वनांत ननवासा ? ॥ ॥
 देतील राज्य न सुल्लें धरिजे कितवोक्तिचा न विश्वास ॥
 काळाचाहि भरंवसा नाही जो नित्य खाय विश्वास ॥ २० ॥
 द्वादश वर्षे गहनीं दुसरें अज्ञात वर्षे तेरावें ॥
 लोटावें केंवि बरें ! दूर विचारें करून हेरावें ! ॥ २१ ॥
 रवि-वरि अशें तैशीं वर्षे तव नियंहाडपरि मळकीं ॥
 गुप्ताहि मृगमदातें प्रकट करितसे स्वयें सुपरिमळ कीं ॥ २२ ॥
 सोडील कसा तीतें जी देती नित्य लाभ नव धरणी ॥
 वध्यचि खळ, धर्मचि हा, चोराचा दोषहेतु न वध रणीं ॥ २३ ॥
 भणगा परि न वस वर्नी, म्हण गा, बापा, मनुष्य-देवा, 'द्व' ॥
 दे बाहुंस यश रणीं खळखळ खळ-रक्तपूर दे वाहुं' ॥ २४ ॥
 धर्म म्हणे " भीमा बा, दुर्व्यसनीं मीच हेतु तापा तें ॥
 दुःखीं साश्रितहि बुडे करितो जो मीलिताऽक्ष पापातें ॥ २५ ॥
 तेव्हांचि क्षण निष्ठुर होडनि हे मूर्तिर्मत पाप कर ॥
 त्वां जरि केले असते भस्म, न होते तुम्हांसि ताप-कर ॥ २६ ॥
 घृताला युद्धाला जावेंचि बलाविल्या, प्रतिज्ञा ती ॥
 रक्षूं जातां कपटें हरिता झाला पदाप्रति ज्ञाती ॥ २७ ॥
 हे कृष्णा तैरि झाली तरलें त्या दुस्तराहि आवर्ता ॥
 बुडतांचि या सतीचा महिमा जरि काय हात आवर्ता ॥ २८ ॥
 पूज्या मर्यादा, परि भ्याला काहीं हि न शक्नुनी तीतें ॥
 तो नावरेचि घातक दुर्जन जो होय वश कुनीतीतें ॥ २९ ॥
 प्राणांस तुम्हांसहि मी त्यजिन, न धर्मांसि पळहि सोडीन ॥
 हें त्रत धर्मचि रक्षू, बापा न कदापि अयश जोडीन ॥ ३० ॥

१ पुष्कळ दिवस वनांत राहण्याची संवय झालेल्या मनुष्यासारखा. २ शरीरावर. ३ डोळे
 मिटून पाप करणारा पुरुष संसर्गी पुरुषासह दुःख भोगतो. ४ पापी. ५ घृतांत कौरवांनीं
 पांडवांस जिंकल्यावर दुश्मनें झालीं म्हणून धृतराष्ट्रानें द्रौपदीचें सांत्वन करण्यासाठीं वर दिले.
 तिनें धर्मादिकांस दास्यत्वापासून मुक्त केलें त्या गोष्टीकडे संबंध आहे. (सभापर्व अ. ६ पद्य)

बा गा, धर्माच्या तों कोणीं सोडूं नयेचि कासेतें ॥
 निष्कळ होतीं मेघें त्यजिलीं आलींहि जिविका शेतें ॥ ३१ ॥
 निज-हित-कर-धर्माचें कुशलें विटवूं नयेचि मन कांहीं ॥
 यापरि पोषण पालन लालन करिजे न अन्यजनकांहीं ॥ ३२ ॥
 अंभोदास पहाती जैशीं पसरुनि नित्य आ शेतें ॥
 धर्मासि तशीं भूतें ; करि पूर्ण समर्थ हाचि आशेतें ॥ ३३ ॥
 साधु म्हणति जो न करी धर्माशीं नीतिशीं विरोधा, त्या ॥
 रक्षी व्यसनीं ; तदितर जन उदकीं लोष्टसा विरो धात्या ! ॥ ३४ ॥
 म्हणजनि अत्रसरारवें सुजें न क्रोध-लोभ-काम-मता ॥
 पतनार्थ कां अहंता पोषावी, गा तशीच का-भर्मता ॥ ३५ ॥
 तुमचे प्रताप जे जे दिग्विजयीं प्रकटले न ते लटिके ॥
 कुरू-गुरुपुढें परि न गुरु, यज्ञांत घृतापुढें न तेल टिके ॥ ३६ ॥
 आम्ही नियम त्यजितां न चुकेल नदीजंही उगाराया ॥
 त्या सर्वज्ञ प्रभुला बा कोण म्हणेल ' गा ! उगा राया ' ॥ ३७ ॥
 यांसीं कलि करणें हें न म्हणेल कधीं सुधी नर विहित रे ॥
 धर्म-न्याय त्यजितां तेजस्वीही तमीं न रविहि तरे ॥ ३८ ॥

—वनपर्व अध्याय २.

(७) श्रीकृष्ण कर्णास पांडवांकडे वळविण्यास गेले तेव्हां झालेला कृष्णकर्णसंवाद.

कर्णाचा थोरपणा.

श्रीकृष्ण म्हणे " कर्णा ! तूं कुंतीचा कुमार कानीन ।
 त्वद्बर्दानोत्थ न पडला अर्थिजनाच्या कधींहि कानीं ' न ' ॥ १ ॥
 ऐसा वदौन्य विद्वान् विश्रुत तूं शुद्ध विप्रजनदास ।
 चाल, भजोत भाते तुज, चातक भजति जेंवि वनर्दास ॥ २ ॥
 साऽतुजसुत धर्म तुला नमिल, सयादव करीन मी नमन ।
 सच्चित्त गुर्वनादर तोयानादर करी न मीनमनं ॥ ३ ॥

१ शेतें जीविका आलीं म्हणजे पिकास आलीं. २ खोटा अहंकार. ३ द्रोणाचार्य.
 ४ गंगापुत्र भीष्म. ५ कानीन पुत्र म्हणजे कन्यकेला कुमारावस्थेंत झालेला पुत्र. ६ तुझ्या
 तोंडांतून निघालेला ' न ' कार याचकांच्या कधीं कानीं पडला नाही. ७ दाता. ८ मेघ. ९ मासा
 जसा जलाचा अनादर करीत नाही, तसें सज्जनाचें चित्त गुरूचा अनादर करीत नाही.

राज्याभिषेक करितिल तुज मजसह विप्र भूमिप वरानें †
 किंबहुना घेइल तव तांबूल क्षिप्र भूमि पवरानें ॥ ४ ॥
 चाल कसा, हो राजा मातेच्या मानसासि दे सुख गा ।
 यांचा तुज काकांचा सहवास, जसा सितच्छदा सुखेंगा ॥ ५ ॥
 कर्ण म्हणे “ बा देवा ! वदसि स्नेहेंचि वा दयालो ! हें ।
 भटकर-गें जोबाजी स्पर्शमणीची कसी दया लोहें ? ॥ ६ ॥
 मातृत्यक्ता मजला राधाहस्तीं दिलें अधिरथानें ।
 मज पाजाया प्रेमें पय, पळ धरिती तिचीं न धिर थानें ॥ ७ ॥
 दुर्योधन नांवाचा, राजा मी, सर्वराज्यभोग मला ।
 सूर्ते नरक, नरकविच्या हवयाला, जो कृतघ्न, तो गमला ॥ ८ ॥
 संस्कार विवाहाऽवीध केले माझे यथोक्त सूतानें ।
 निर्मळपणें निघावें रक्तपटांतुनि केंविं सूतानें ? ॥ ९ ॥
 श्रीकृष्णजी, करावा कैसा विश्वासघात अवसांनीं ।
 युद्ध कसें न करावें आम्हां हा युद्धलाभ नवसांनीं ॥ १० ॥
 तारि मग उरलें काय प्रभुजी ! त्यजिल्या जरि प्रतिज्ञा त्या ? ।
 नच सोडवेल देवुनि धीर भरंवसा अरिप्रति ज्ञात्या ॥ ११ ॥
 राज्य न करील, देइल धर्म मला, उमजतांचि हें नातें ।
 देइन सुयोधना मी ! तेव्हां होइल तुम्हांसि हें ना तें ॥ १२ ॥
 आटोपिला न पहिला तो आटोपेल काय गा ऊत ? ।
 जोबा यश, कवि होउनि रोमांचव्याप्तकाय गाऊत ॥ १३ ॥
 धारातीर्थीच मिळे सद्गति सत्कीर्ति शुद्धि अधमातें ।
 राज्यपदभोग नलगे थावा देवा रणांत वध मातें ॥ १४ ॥
 मज समजलें प्रभो ! हें त्वद्दृष्टिपुढें उरेल न क्षेत्र ।
 रवि काळरुद्रदृष्टिसि न पुरे, तेंधें पुरेल नक्षत्र ? ॥ १५ ॥
 देव म्हणे “ राज्य नको उपदेश अयोग्य काय हे महिम्न्या ? ।
 ऋषीबाला कन्यासी तुज कां थावी बळेंचि हे महि म्या ॥ १६ ॥

१ भयानें. २ शुभवर्णाचे पंख ज्यांचे अशा पक्षिश्रेष्ठ हंसास. ३ वीरहस्तांतल्या (लोहानें म्हः शस्त्रानें). ४ शेवटीं बचन दिल्यावर शत्रूचाही त्याग करविणार नाहीं मग मित्राचा कसा करवेल ? ५ दुर्योधनप्रेमाचा वेग. ६ क्षत्रिय. ७ तुमच्या महिम्न्यास (कीर्तीस) हे उपदेश अबोध आहेत काय ?

बंधनदानं अनघाचा तुमचा तैसाचि काम रणदानें ।
 म्यां पुरविजेल, घावीं स्वरों इतरें, न कां मरणदानें ॥ १७ ॥
 जा, सर्व सिद्ध व्हा, जरि आहे उद्युक्त मानस मराया ।
 सम रायास तुम्हांसहि भीमाऽर्जुन वरद, शीघ्र समरा या ” ॥ १८ ॥
 कर्ण म्हणे “ बा वचना मान्य न झालें म्हणों नको, पावें ।
 वर्धें वधाचि म्हणतां प्रभुनें आग्रह म्हणोन कोपावें ? ॥ १९ ॥
 सत्य उपदेश आम्हीं वरिचेवरि भव्यहेतु झेलावे ।
 जाणोनि सर्व देवा लाविसि कां बोल ? हे तुझे लावे ! ” ॥ २० ॥
 श्रीकृष्ण म्हणे, “ बहुधा मरणारचि हे समस्त सुपदेशे ।
 कीं तव हृदयें माझा हितहि स्वीकारिला न उपदेश ” ॥ २१ ॥
 कर्ण म्हणे “ भेटि असो परलोकीं मात्र बा दयालो, कीं ।
 कलहीं स्नेह न राहे, हे दुर्लभ म्हणुनि पाद या लौकीं ” ॥ २२ ॥
 ऐसें म्हणोनि कर्ण प्रभुला कटकडुनि भेटला सुचिर ।
 सुगयासहि जडित कर्णक- मरकतनग न गमला तसा रुचिर ॥ २३ ॥
 झाला मंत्रें असा ; मग आला नगरांत कर्ण परतोन ।
 पर तो न प्रभु कोपे ; वरि पुरता, आंत, पूर्ण पर तो न ॥ २४ ॥

—उद्योगपर्व अ. १०.

(८) राजकन्या* व गुरुकन्या यांचें भांडण.

उदकीं क्रीडत होत्या त्यांचीं वखें सरस्तीं होतीं ॥
 मारुतरूपें शकें मिश्रित केलीं परस्परें हो तीं ॥ १ ॥
 राजसुता शर्मिष्ठा जळकेलि करुनि त्यां तटीं आलीं ॥
 होती जळाशयींच श्रीमत्कवि-कन्यका तिची आली ॥ २ ॥
 शर्मिष्ठा कविजांबर नेसे झडकरि कळों न वासव दे ॥
 तों तीस देवयानी ओढुनि तत्परिहितैत्मवास वदे ॥ ३ ॥

१ कल्पवृक्षानें सर्व दानें घावी मग मरणदानच कां देऊं नये ? २ राजे. ३ वादामुळें
 झेह राहत नाही व तूं पांडवपक्षपाती आणि मी कौरवपक्षपाती असे दोघेही दोन विरुद्ध
 पक्षाकडे असल्यामुळें या मृत्युलोकीं हे तुझे पाय दुर्लभ झाले, आतां आपली भेट परलोकीं
 मात्र होणार ! ४ सुवर्ण व पांच यांचा पर्वत. ५ गुप्त मसलत. * हें प्रकरण मूळवरहुकूम
 खतरलें आहे. ६ शुक्राचार्याची कन्या देवयानी. ७ ' राज्यकन्या जें नेसली तें स्वकर्म '

'असुरसुते ! मछिण्या होउनि महद्वज नेससी कां गे ॥
 बहुमातलीस ऐसें मज सखुदाचार लोप हा सांगे ॥ ४ ॥
 मर्यादा पाळावी, निजशिव गुरुचेचि पाय, रीतीतें ॥
 सोडूं नये म्हणति कवि साधुपदाचीच पावरी तीतें ॥ ५ ॥
 शर्मिष्ठा तीस म्हणे 'बैसावें जें सभेत मत्तातें ॥
 त्वत्तातें व्हावें तें बंदी, तूं विसरलीस मत्ता तें ॥ ६ ॥
 सिंहासनीं विराजे मद्रुंर, न सहजकरहि परि साविता ॥
 बैसे खाले त्वद्रुंर कवि कविता करुनि त्यासि परिसविता ॥ ७ ॥
 माझी न पाविजे त्वां मत्ताताची तुझ्या न सैरि तातें ॥
 जें जन्हुकन्यकेचें भाग्य न पावेळ अल्पसरिता तें ॥ ८ ॥
 तूं तों कन्या जो स्तुति-कर, याचक दान घे सदा त्याची ॥
 मीं कन्या स्तव्याची भव्याची सर्वसेव्यदात्याची ॥ ९ ॥
 होती महेंद्रनयनें पाहुनि राजेश्वरा जया चकितें ॥
 मत्तातभाग्य कैचें त्वत्ताता भिक्षुकांसि याचकि ! तें ॥ १० ॥
 मत्ताताची जी श्रीकीर्ति कवीला नयेचि भिक्षुकि ती ॥
 अमृतरसासीं व्हाया सम माधुर्यें समर्थ इष्ट किती ? ॥ ११ ॥
 राजसुतेचें यज्ञ जें तुज येश्ल काय गे दरिद्रे ! तें ॥
 पाहसि विकावया तूं केसरमूल्यें कसें हरिद्रेते ' ॥ १२ ॥
 निर्भर्त्सना करी बहु संपादी द्वेष पाप, गाढ कैली ॥
 करुनि कविनेसि कूर्पी, ती कोपाची महापगा ढकली ॥ १३ ॥
 भेलीच असें मातुनि शर्मिष्ठा आपुल्या घरा गेली ॥
 कूर्पी कविजा होती जैसी नागी मनांत रागेडी ॥ १४ ॥

—मादिपर्व. अ. १०.

(९) भीष्माचा निर्याणसमय.

भारतपुढीं वधिले गुरु, बंधु, स्वजन, मित्र, शर, हित, ।
 केली भुवनख्यातप्रियनृपट्टेंदकरुनि भू रहित. ॥ १ ॥
 यास्तव मन धर्मांचें पावे शोकेंकरुनि कष्ट महा. ।
 सांगे भागवताचा अध्याय स्पष्ट अर्थ अष्टम हा. ॥ २ ॥

१ 'सदाचार-पंतटीप. २ माझा बाप. ३ बरोबरी. ४ भिकारज्ये । ५ हळवेस.
 ६ भांडण. ७ कोपाची महानदी.

व्यासादिक गुरु सांगति शोकशमन सदितिहास रायास ; ।
 तरि मोह घणैमणीना, कीं दे गुरुवरधि आसरा यास ॥ ३ ॥
 व्यासादिक जे बोधिति धर्माळा, त्यांत देवेंहि तसाच ।
 बोधी ; जें जें बोले, तें तें सर्वांसि मान्य हित साच ॥ ४ ॥
 परि धर्माच्या चिर्तीं अविवेक जगदितार्थ वाढविला ।
 आपण न काढिला, मुनिबोधाहार्तींहि तो न काढविला ॥ ५ ॥
 भगवदभिप्राय असा कीं, झाला तप्त दुःसहें धीप्में ।
 तो, जेंवि मयूर घनें, बोधावा धर्म सज्जनें भीप्में ॥ ६ ॥
 कुरुगुरु कवि रवितेजा संप्रति करणार देहसंन्यास ; ।
 धन्यास त्यास यावें हें यज्ञ, देवें नयेचि अन्यास ॥ ७ ॥
 ऐसा प्रभुसंकल्पें प्रौढहि नृप तो, जसा शिशु बभला ।
 'प्रसवोनि, मलिन झाला वंश,' म्हणे 'दुग्धराशिशुच मला' ॥ ८ ॥
 ऐसा भ्याला लोकद्रोहाला, आठवनि कृतकर्म, ।
 धर्मनृपाळ विनशैना गेला, भीष्मा पुसात्रया धर्म ॥ ९ ॥
 गेले हयरजावरि बैसोनि तृकोदरादिक भाते ।
 भेटाया श्रीभीष्मा जैसे चातक मयूर अभा ते ॥ १० ॥
 नर नारायण दोघे बसले एके रथीं सखे, दमन ।
 करुनि खळांचें, केले मुदित जिहीं भूमिचें सखेद मन ॥ ११ ॥
 भासे भीष्म महात्मा भूमिवरि स्वर्गविच्युतामरसा ।
 वेष्टिति जन ते त्यातें, तृषित मधुवत जसे सुतामरसा ॥ १२ ॥
 पांडव पितामहातें वेदिति, वेऊनि आयुळें नाम ।
 विनयें तसेंच वेदी, बंदी ज्याचे शिवादि तें धाम ॥ १३ ॥
 देवर्षि, ब्रह्मर्षी, राजर्षी तेथ तेघवां आले, ।
 त्या भरतनायकातें देखाया सर्वे एकवट झाले ॥ १४ ॥
 जे हे आले त्यातें पूजा धर्मज्ञ तो स्वदुक्कमळें ; ।
 तर्पी कुशळप्रभें, स्वागतशब्दामृतेंहि अत्यमळें ॥ १५ ॥
 भीष्म म्हणे, 'पुत्रक हो ! परिसा मद्वाक्य पांडुनंदन हो !
 कां स्थानवदन झालां ? जो होता, तो विवेक भेद न हो ॥ १६ ॥
 जें हें झालें, याच्या तापें निजजीवितीं तुम्हीं विटलां ; ।
 निर्मळ विवेकमानसहंस कसे शोककर्दमें फिटलां ? ॥ १७ ॥

यावरि वांचावें हें योग्य नव्हे आपणांसि लोकांत, ।
 ऐसें मनांत आणुनि, सुत हो ! झालां निमग्न शोकांत ॥ १८ ॥
 भूदेव, धर्म; अच्युत, हे कीं आश्रय तुम्हांसि आहेत ; ।
 या चित्तरत्ना जो पूर्ण नव्हे, कोण तो वदा हेत ? ॥ १९ ॥
 असतां आश्रय ऐसा, ऐसी जम कोण, काळजी वाहे ? ।
 नसतां आश्रय ऐसा, प्रबळाही, होय काळ, जीवा हे. ॥ २० ॥
 तुमचें अप्रिय झालें मागें ; आतांहि सर्व जें कांहीं ॥
 तें काळकृत असें मी म्हणतो ; हें सत्य अन्यथा नाही. ॥ २१ ॥
 तस्मात् सुखदुःखादिक हें सर्वहि होय ईश्वराधीन ; ।
 जाणुनि असा करावा निश्चय कीं तत्प्रसाद सार्थीन ॥ २२ ॥
 व्हावें अनुवर्ती या प्रभुचें, याचि प्रभूत्तमा गावें ; ।
 'स्वामी ! प्रभुजी ! पाळा प्रजा अनाथा ' असेंचि मागावें ॥ २३ ॥
 हा साक्षात् नारायण भगवान् परपुरुष ; याचि जगदाया ।
 म्हणति सुमुमुक्षु, 'गुरुवरा ! भवशमना स्वभजना सदगदा या ' ॥ २४ ॥
 'हा परमेश्वर ऐसें म्हणतां,' जरि वस्तुहो ! म्हणाल मला, ।
 'प्रभु तरि सारख्यादि स्वीकारुनि नीचकर्म, कां श्रमलां ? ॥ २५ ॥
 नीचोच्च कर्म करितां मज योग्य अयोग्य हें असें कांहीं ।
 रागादिदोषरहितप्रभुच्या, वैषम्य, बुद्धिला, नाही. ॥ २६ ॥
 'हें कां ? म्हणसील तरी, ज्याला यत्नेंकरुनि कवि टाळी, ।
 तो दुष्ट अहंकार प्रभुच्या हृदया कधीहि न विटाळी. ॥ २७ ॥
 जे निरुपाधिक सेवक, देव करी त्यांवरीच फार कृपा ; ।
 आला मरणावसरीं मज भेटाया पहा सुकुंद, नृपा ! ॥ २८ ॥
 भक्तीनें मन, ज्याच्या पदपदीं, मधुप करुनियां, योगी ।
 ज्याचें गातां नाम, त्यजुनि तत्र भ्रमहि, मुक्तिपद भोगी. ॥ २९ ॥
 तो देवदेव भगवान् हा यदुपति, या प्रमोदसन्निधिते ।
 विनवितसें ; मज देव देहण्यासांत आत्मसन्निधितें. ॥ ३० ॥
 हें छुप्रसन्नहास, प्रांतारुणनेत्र, वदनतामरस ।
 मट्टिभमरीला देवें प्राशावया प्रकाम रस ॥ ३१ ॥
 चतुर चैराचरचेतश्चोर चतुर्बाहु चारु चारुचची ।
 अन्या संन्यासिजनें चिंतावें मात्र हें स्वरूप शुची. ॥ ३२ ॥

जेव्हां मानेल मना, तेव्हां टांकीन या शरीरां हो !
 तोंवरि मद्मभार्गी हा गीतामृतनिधी हरी राहो ! ॥ ३३ ॥
 प्रभुदुष्टि माय, भीष्मा वत्साला होय भव्यधारा हे ।
 आलिंगी करुणार्द्रा, देहीं कांहींच न प्यथा राहे ॥ ३४ ॥
 होय सतीस प्रेमें उत्सव, पाहोनि नित्य कांत, नवा ; ।
 विधु पाहतां चकोरा, प्रभुमूर्तिविलोकनीं हि शान्तनवा ” ॥ ३५ ॥
 देहत्यागावंसरीं, भीष्म प्रेम प्रभूत मागाया, ।
 श्रीचरणीं स्थिरचित्त स्थापुनि, लागे प्रभूतमा गाया ; ॥ ३६ ॥
 “ माझ्या तीक्ष्णशरांहीं ज्याचें, खंडूनि कवच, वपु मग्न ।
 केळें, त्या कृष्णीं हो मन, जैसें लवण सागरीं, मग्न ॥ ३७ ॥
 सर्वस्व वेचिती परि संरक्षिति नित्य जीप्रति, ज्ञाते, ।
 त्यजिली, 'साहाय्य करिन, शस्त्र न धरितां,' असि प्रतिज्ञा ते ; ॥ ३८ ॥
 'शस्त्राचें धारण हरिकरवीं करवीन मी,' असीं माजी, ।
 दुस्तरपणें प्रतिज्ञा, सत्याब्धिपरीसही असीमा जी, ॥ ३९ ॥
 तीतें, निजप्रतिज्ञेद्वनि अधिकता यथार्थता घाया, ।
 ख्यात कराया लोकीं गांगेया, भक्तभारताथा या ; ॥ ४० ॥
 जरि विजयपक्षपाती दिसला, लोकप्रतीतिनेंचि तदा, ।
 परम अनुग्रह मजवरि करि हरि, जाणें असेंचि सद्दितदा ॥ ४१ ॥
 करुनि अकृत्यें शतही, जेवि कुटुंबी कुटुंब संरक्षी, ।
 पाळी तसा विजयरथ. जो आश्रितरक्षणींच शुभ लक्षी ॥ ४२ ॥
 ज्यातें 'गुरुवर' म्हणती श्रीवाल्मीक्यादि विप्र, तो दास ।
 झाला धनंजयाचा ; सुतत्व करी धरी प्रतोदास ॥ ४३ ॥
 यासि विलोकुनि मेले जे त्यांचें भाग्य तें असीम रणीं ।
 म्या पाहिले चतुर्भुज झालें ; गति पावले असी मरणीं ॥ ४४ ॥
 त्या भगवंतीं माझी रति अतिशय बैसली सदा राहो, ।
 साहे क्षणहि न विरह, श्री जैसी श्रीनिवासदारा हो ! ॥ ४५ ॥
 तो हा जगदात्मा हरि झाला मद्दृष्टिला विषय, मरणीं ; ।
 जो साक्षात् अमृतसखा, परि भासे दुर्जना विष, यमरणीं ॥ ४६ ॥
 जे निर्मिले अनेक प्राणी, भोगावया स्वकर्मफळें, ॥
 त्यांच्या हृदयीं, एकचि, परि भासे विविध, त्या उपाधिबळें ॥ ४७ ॥

रवितेज विविध भासे प्रतिदृष्टि, जसें उपाधिभेदानें, ।
 प्रतिपादिलें असें ज्या तत्त्वाचें अद्भुतत्व वेदानें, ॥ ४८ ॥
 त्या या मूर्तेब्रह्मा, टाकुनिं भेदभ्रमभ्रमा आजी. ।
 मी पावलोंचि ; झाली धन्या जननी जगत्रयीं माजी ;” ॥ ४९ ॥
 ऐसें स्तवितां, भीष्म स्वमनोवाग्दुष्टिदृष्टिहि प्रेवण ।
 आत्मा करुनि, मिसळे श्रीकृष्णीं, जेंवि सागरीं लवण ॥ ५० ॥
 भगवान् कृष्णाचि साक्षात् ब्रह्म, म्हणुनि भीष्मराय तो यांत ।
 मिसळे, जसें नभ नभीं, कीं तेजीं तेज, तोय तोयांत ॥ ५१ ॥
 शुद्धब्रह्मीं योगी भीष्म मिळाला, असें कळे जशिरें ; ।
 कांपविती, व्यासादि ज्ञाते तत्सद्गतिप्रहृष्ट, शिरें ॥ ५२ ॥
 भीष्म ज्ञानी झाला युक्तचि ; परि धर्म धरुनि आवडिला ।
 संस्कार सर्व करवी ; मग फार रडे स्मरोनि त्या वडिला ॥ ५३ ॥

—भीष्मप्रतिभाग्य.

(१०) पंतांचे आप्त इष्ट व समकालीन राजकीय पुरुष.

१ स्वकुटुंबीय.

धन्य श्रीराम पिता धन्या लक्ष्मी प्रसू जर्गी झाली ।
 आली सत्यवतीची कीं भारतकीर्तिं छतखुलीं आली ॥ १ ॥
 मातेद्वनि बहु दया केली आदर करुनि आंकानें ।
 विष्णुपदा ! तारी, गुण घ्यावेचि इचे करुनि 'आ' कामें ॥ २ ॥
 वदला प्रसन्न चित्तें साहित्य करुनि बंधु आंबा 'जा' ।
 विष्णुपदा ! तारावा, याची सगुणा तशीच ना भाजा ॥ ३ ॥
 मी जरि अक्षक निर्धन कोपी तरि बहु भली रमा भार्या ।
 ईतें सद्गति दे तूं होचि करि प्रथम बोध या कार्यां ॥ ४ ॥

१ विनयशील, नम्र. २ या प्रकरणांतिल बऱ्याचशा आर्या गंगाविकली व विष्णुपदविकली
 व्हा क्ख्यांतल्या आहेत. विद्येबादादावरच्या आर्या मात्र अप्रसिद्ध आहेत. ३ महाभारतग्रंथ
 संबंध आर्यावृत्तांत आणल्यावर पंतांस कृतार्थता वाटली ती या आर्येंत त्यांनीं प्रकट केली आहे.
 ४ पंतांची बहीण. ५ धाकटाबंधु. हा व पंत एकत्र रहात. त्यांचा वडील भाऊ सोनोपंत
 नांवाचा होता तो मात्र विभक्त होता. पंढरपुरी पंतलिखित ' गोवर्धनाचार्य सप्तशतीदीपन '
 नामक ग्रंथ आहे त्याचे शेवटीं ' लक्ष्मीरामात्मजनुषा स्वर्णदेवानुजन्मना मयुरेश्वरपंतेन ' असा
 उल्लेख आहे. ६ पंतांची स्त्री रमाबाई मोठी सुशील होती, तिनेच पंतांना कश्चीयात्रेस आपल्याला
 उद्युक्त केलें.

मद्रूपचे माझे तारावे अश्रु मेहुणे साह ।
 धाहूंचित तुजकडे गंगे ! नच मोह मज्जना नाह ॥ ५ ॥
 आल्यासि, मज अपस्ये, जेंवि दहांचीं तर्फींच आहेत ।
 पुरवी विष्णुपदा ! रत व्हावी हरिगुणरुचींच हा हेत ॥ ६ ॥

२ गुरु.

गुरु माझे श्रीराम श्रीमत्केशव गणेश हरि चवघे^२ ।
 यांचा प्रसाद वदला ' गंगामृत पी यथेष्ट बरि चव घे ' ॥ ७ ॥
 श्रीमदुपाध्यायोत्तम कविवर केशवगणेशपादरजा ।
 धरुनि शिरीं हें सयश लिहितों पीताति साधु सादर जा ॥ ८ ॥
 माझ्या सदुरुवशीं झाले आहेत पुरुष होतील ।
 विष्णुपदा ! म्हण ' यांच्या श्रीगुरु कर्णांत अमृत ओतील ' ॥ ९ ॥
 महीसुरान्वामदेवप्रसुखानृत्विजः प्रभो ।
 श्रीकेशवं श्रीगणेशं वेदे विद्यागुरुं हरिम ॥ १० ॥

३ मित्र.

जेह करी, हट करी, तर्पी, रक्षी, सदैव संमानी, ।
 पावे सुखें सुखहि तें मित्र असें म्हणति सर्वहि ज्ञानी ॥ ११ ॥
 मम बाळमित्र सर्वहि गंगे ! तू अच्युतप्रसुख तारी ।
 वारी संसारभ्रम, सारीं प्राचीन पातकें सारीं ॥ १२ ॥
 रघुनाथपंत कोशे संप्रति गेले समीप सेवेला ।
 प्रेमें सिंचित होते या कवना ते सखे जसे वेला ॥ १३ ॥
 श्रीनारायणभट्ट ज्ञाते श्रीपांडुरंगपदभक्त ।
 शेजारी मीं त्यांचा पुसतां कथितील वृत्त तें व्यक्त ॥ १४ ॥
 नित्य पुराणकथांचें यांस तुम्हांसहि असें समव्यसन ।
 करितिल अनंतनारायण बाबा सर्व गुण सखुलसन ॥ १५ ॥

१ पंतांस तीन पुत्र व तीन कन्या होत्या. आपलीं अपत्यें धनवान् किंवा विद्वान् होण्यापेक्षां भक्तिमान् व्हावी असें पंतांस वाटत असे. २ पंतांनीं गुरूंत अग्रस्थान आपल्या पित्यास दिलें आहे. केशव पाच्ये व गणेशपाच्ये यांजपाशीं पन्हाळगडावर बारा वर्षे संस्कृत पढले. हरि हे त्यांचे कुलोपाध्याय असावे. ३ पंतांना साठ वर्षांच्या वयांत सुद्धां आपल्या लंगोटी-मित्रांचें स्मरण झालें यावरून त्यांचें मन किती प्रेमळ होतें हें दिसतें. ४ रघुनाथपंत कोशे, नारायणभट्ट दाख्ये, अनंत नारायण बाबा हे बारामतीस रहात, पंतांच्या आर्या वाचून त्यांना उत्साह देणाऱ्यांत हे प्रमुख होते. पुढील तीनही आर्या ' नामरसायनां 'तील आहेत.

श्रीविंढळ निजनिजजनसदृणकीर्तनसुखार्थ अवतरला ।
ज्याच्या सक्तिश्रवणें जडही गोष्पद करुनि भव तरला ॥ १६ ॥
नेत्रांत मुखांत कृपा ज्याच्या हृदयांत सर्वदा बसली ।
शब्दांत मधुरता श्रीहरिच्या अंकीं जशी तशी बसली ॥ १७ ॥
प्रेमळ रसिकशिरोमणि दाता मृदुहृदय परमपदु शांत ।
कांतमुखश्री ज्याच्या उपदेशें बहुत जाहले दांत ॥ १८ ॥
संत विठोबा दादा लहानथोरांत सांगतां वाटे ।
टाकुनि खेळ मुलांनीं यावें पायां पडावया वाटे ॥ १९ ॥
गंगे ! देवि ! विठोबा दादा श्रीविष्णुभक्त शिवशील ।
एतद्रीतहरियशश्रवणें काशीसमेत निवशील ॥ २० ॥
याचा परमप्रेमळ नंदन मैराळ तो तथापि कसा ।
येतो ? जो पंढरपुरचूतवनीं करितसे कथा पिकसा ॥ २१ ॥
भयभय जायास्तव त्या नमित्तों मीं सर्व काळ *जीजीतें ।
बहुभूतदया हृदयीं रंकाची सर्व काळजी जीतें ॥ २२ ॥
श्री गीतेच्या एकादशसंख्याचा जसा उपाध्याय ।
केवळ भक्तिरसमय श्री मदनंतोरुख जो उपाध्याय ॥ २३ ॥
तो होय शोभवुनि या कवनातें साधु विप्र भासविता ।
निजतेजें श्री देउनि पंकरुहा जेंवि विप्रभा सविता ॥ २४ ॥
विष्णुपदा ! दे दर्शन पुनरपि करुणा करुनि बाँबातें ।
हा वा तेंवि करितसे प्रेम करी जे द्रवोनि आना तें ॥ २५ ॥
वरशील, सहाध्यायी, साधु सदांशिव तयासि तूं गंगे ! ।
दर्शन दे, द्रवशील तरि, विप्र न करितील सर्वथा देगे ॥ २६ ॥

१ विठोबादादाचातुर्मासे हे आठ मास मोंगलईत अनेवे गांवीं रहात व चतुर्मास पंढरीस रहात. हे परम प्रेमळ भक्त व मोठे साक्षात्कारी असत. पंतांनीं यांना लिहिंलेलीं पत्रास पत्रें सांपडलीं आहेत. हे फार संप्रेम कीर्तन करीत व कुणव्यामाळ्यांत मुलाबाळ्यांत प्रिय असत. वारकरी सांप्रदायांत यांना फार मान आहे. २ यांना पंतांच्या आर्यांचा फार नाद असे. यांचीं हातचीं पंतकव्यें पंढरीस आहेत. ३ बाबापाध्ये यांचे वडील अनंत पाध्ये हे मोठे साधु होते. ४ धर्मसिधुकर पंतव्याही बाबापाध्ये. ५ केशव पाण्यांचे चिरंजीव. हे कऱ्हाडास रहात. * ही विठोबादादांची ब्रह्मिण.

४ यजमान बाबूजी नाईक बारामतीकर.

श्रीबाबूराय प्रभु माम्ना अत्यंत सद्य अन्नद हा ।
अर्थिजना न म्हणो दे जैसा तप्रांस जैवि सन्नद ' हा । ' २७ ॥
श्रीगायत्रीगंगागीतासिद्धे शैरैकभक्तांत ।
या विष्णुपदा मुक्ति न वरिल कशी गुरुपदाब्जसक्तांत ॥ २८ ॥
श्रीमत्सदाशिवात्मज बाबूजी नायक प्रभु ज्ञानी ।
धन्य म्हणावे ज्याला शुद्धगुणश्रवणतृप्त सुज्ञानीं ॥ २९ ॥
दाता वक्ता योद्धा तेजस्वी मानधन असा मान्य ।
अतुळें पितृप्रसादें मंडित देवव्रता असा मान्य ॥ ३० ॥
या साधुसंगसुदिरे सुदित श्रीरामसुल मयूर कृती ।
नरनारायणविजयग्रंथ करी व्हावया सुखी सुकृती ॥ ३१ ॥
जो धीर वीरहीर श्रीसिद्धेश्वरमहादयापात्र ।
श्रीमान् बाबूराय प्रभु ज्याचें शोभलें यशें गात्र ॥ ३२ ॥
भीष्मद्रोणसम गुणें शांडिल्य सुगोत्र पद्मरवि दे हा ।
आश्रय शंकर जैसा उपमन्युमना मयूरकविदेहा ॥ ३३ ॥
शीलजितामरचंदन तर्जदन पांडुरंगरायहि तें ।
यश मिरवितो प्रजांचीं करि दशरथसा न राम काय हितें ? ॥ ३४ ॥
ज्या बाबूरायाची तत्पुत्राचीहि साधली सेवा ।
विष्णुपदा ! तारावे ते सर्वहि विनिव तूं असें देवा ॥ ३५ ॥

५ अहल्याबाई होळकरीण.

देवि ! अहल्याबाई ! झालीस जगत्त्रयांत तूं धन्या ।
न न्यायधर्मनिरता अन्या कलिमाजि ऐकिली कन्या ॥ ३६ ॥

१ बाबूजी नाईक जोशी बारामतीकर हे पेशवाईत अति श्रीमान् सावकार होते. पहिले बाजीरावाचे हे धनको. बाजीरावाचे मृत्यूनंतर यांनीं पेशवाईची खटपट केली ती निष्फळ झाली. हे ताराबाई पक्षाचे होते व पुढें राघोबाचे पक्षाचे झाले. नाईक व पेशवे यांचें वैमनस्य इतिहासप्रसिद्ध आहे. हिंदुस्थानांतील बहुधा प्रत्येक सरदार व राजा यांचा ऋणको होता. राज्यकारभारांत यांनीं पुष्कळ ढवळाढवळ केली पण यांना यश मिळालें नाहीं. हे सृष्टिसौंदर्याचे मोठे भोक्ते, उदार व गुणज्ञ होते. पहिल्या बाजीरावाची बहीण यांच्या बंधूला व राघोबादादांची कन्या दुर्गाबाई यांच्या द्वितीय पुत्राला-पांडुरंगरायाला दिली होती. हे कांहीं लढायांत गाजले होते. पंतांच्या कुटुंबास यांचा उदार आश्रय मिळाला होता. २ इ. स. १७९० सालीं पंत काशीयात्रेहून परत येत असतांना चोळीमहेश्वर येथें त्यांनीं जगविल्यात अहिल्याबाईची गांठ घेतली. त्यांनीं अहल्याबाईचें यथार्थ गौरव केलें आहे.

धर्मार्थ गोत्रजन्या किंवा झालीस तू धराजन्या ।
तुज देवि भेटली जी सत्कीर्ति कर्याच हे न राजन्या ॥ ३७ ॥
श्रीविष्णुपदा ! स्तविली त्वद्गुणा हे तुलाच मानावे ।
विश्व जिळा वानितसें कां न मयूरहि तीस वानावें ?

६ पेशवे व त्यांचे सरदार.

त्रिभुवनराज्य प्रभुचें प्रतिनिधिनें त्वां स्वहस्तगत केलें ।
भोळ्या दिर्गबराचें आक्रमिलें वतन जळ जैसें तैलें ॥ ३९ ॥
जा अमरसिंह जाधव या धवल प्राज्य यश असें मातें ।
तोकहि लोकहितावह दे जें शिवभक्त्या रसें मातें ॥ ४० ॥
गंगे ! संदर्शन दे श्रीविष्णुस्वामिभक्त नांनातें ।
जग तोक, माय तूं, हें पूर्ण करूं मनोरथासि या नातें ॥ ४१ ॥
यावे, प्रभुप्रतापा करुनि पुढें, तुज नमावया फडके ।
गंगे ! तव तेजें तों विघ्नांचें उर कठोरही तडके ॥ ४२ ॥
यावे, शुनदि ! खळांतें श्रीमाधवराय पेशवे दमुनी ।
व्हाबे श्रीरामजयें हृष्ट जसे सर्व देश वेद शुनी ॥ ४३ ॥

---

१ पार्वती किंवा सीता. २ पंतांचा पेशव्यांविषयी प्रह चांगला नव्हता. ही आर्या
' नामार्या ' प्रकरणांत आहे. शाहू राजा भोळ्य होता, त्याचें राज्य पेशव्यांनीं गिळंकृत केलें
असा या आर्येचा आशय आहे. ३ हा प्रसिद्ध धनाजी जाधवाचा नातू याच्या बरोबर पंतांनीं
महायात्रा केली. ४ नानाफडणीस. ५ हरिपंत फडके. ६ सवाई माधवराव. पंतांचा
पेशव्यांविषयी प्रह इ. स. १७९० च्या सुमारास बहुतेक नाहींसा झाला होता. नानासाहेब
पेशवे व बाबूजीनाईक आटपून बरीच वर्षे झालीं होती. आपल्या राष्ट्राच्या अधिपतीचें पंतांनीं
या आर्येंत अभीष्ट चितिलें आहे.

७ वरप्रसाद.

बावें हेंचि विभो ! अभीष्टवरदा ! देवा ! तुझीं पावलें
चित्तीं नित्य असोत, सर्वे म्हणजे या याचका पावलें ।
प्रेमें गाहन युष्मदद्भुतयशें, नाचेन युष्मज्जनीं
पावो निर्द्वैति याद यादवपते ! पाथोधिच्या मज्जनीं ॥ १ ॥
सुमच्छा आशीर्वादें जन्मोजन्मीं घडो असी सेवा ।
हें वाङ्मनःशरीरें करितों विज्ञापना सदा देवा ॥ २ ॥
दयामृतघन श्रीमान् कृष्ण लक्ष्मीपती हरी ।
करी भक्तमयुरातें सुखी हृत्ताप संहरी ॥ ३ ॥

